

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
67
2020

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un
Layihası Üzerine Bazı Düşünceler

Taner ASLAN

Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları
ve Bölgenin Türk (Azerbaycanlı) Ahalisi

Samira HABİBBAYLI

Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm
Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme

Derya KARABURUN DOĞAN - Mehmet Ali GAZİ - Caner ÇAKI

On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında
Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar

Ömer ÇAKMAK

KİTAP TAHLİLİ

"19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda
Ermeni Entelektüeller" Başlıklı Kitabın Tahlili

Oğuzhan ER

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2020, Sayı 67

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(21. YY. Enstitüsü)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 8 Aralık 2020

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Tek Ses Ofset Matbaacılık
Kazım Karabekir Cad. Kültür Çarşısı 7/60 Altındağ / ANKARA

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 108 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	9
BAŞYAZI ..... (EDITORIAL)	11
Olaylar ve Yorumlar..... (Facts and Comments)	11
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCH ARTICLES)	83
Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler..... (Some Thoughts on the Report of the Van Armenian Delegate Altçıyan Kirkor)	83
Taner ASLAN	
Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları ve Bölgenin Türk (Azerbaycanlı) Ahalisi..... Armenian Claims on the Borchali Region from History to Present times and the Turkish (Azerbaijani) People of the Region	115
Samira HABİBBAYLI	
Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme..... (The Communism Propaganda Through the National Anthems in the Soviet Union: A Study on Armenia)	137
Derya KARABURUN DOĞAN - Mehmet Ali GAZİ - Caner ÇAKI	
On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar..... (A Merchant Group in Ottoman Territories in Seventeenth Century: Armenian Merchants from Agulis)	157
Ömer ÇAKMAK	

KİTAP TAHLİLİ 181
(*BOOK REVIEW*)

“19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda
Ermeni Entelektüeller” Başlıklı Kitabın Tahlili.....181
(*Review of the Book Titled “Armenian Intellectuals
in the Ottoman Empire in the 19th Century”*)

Oğuzhan ER

YAZIM KURALLARI 190
(*STYLE SHEET*)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Prof. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray İli Belisırma Köyünde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Aksaray'da tamamladı. 19. Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nda yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nda doktora yaptı. 2013 tarihinde doçent oldu. 1998-1999 yılları arasında Kayseri İli Yeşilhisar İlçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg'da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Samira HABİBBAYLI

Samira Habibbayli 03 Eylül 1983'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ordubad ilinde doğdu. Nahçıvan Devlet Üniversitesinde hukuk alanında 2000-2004'te lisans, 2004-2007'de yüksek lisans derecelerini aldı. 2018'den itibaren Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsünde Uluslararası ilişkiler dalında "Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri: yaranması, gelişimi ve perspektifleri." konusunda doktora yapmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Kafkasya Araştırmaları Enstitüsünde İnsan Kaynakları müdürü olarak çalışmaktadır. Uluslararası ilişkiler alanında 16 bilimsel makalenin yazarıdır.

Doç. Dr. Derya KARABURUN DOĞAN

1984 yılında Malatya’da doğdu. 2004 yılında İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Müzik Bölümü Müzikoloji Anabilim Dalı sınavına girerek burada okumaya hak kazandı. Prof. Ali Sevgi, Prof. Dr. Turan Sağer, Prof. Kadir Karkın ve Prof. Dr. Metin Karkın’dan Armoni ve Müzik Teorisi, Prof. Dr. Hasan Arapgirlioğlu, Prof. Server Acim’den Eser Çözümleme, Prof. Cemal Yurga’dan Müzik Tarihi ve Popüler Müzikler derslerini aldı. 2008 yılında Müzikoloji Anabilim Dalı 1. si olarak mezun oldu. 2009 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Müzik Ana bilim Dalı, Müzik Bilimleri ve Teknolojisi yüksek lisans programı sınavında 1. olarak bu programda okumaya hak kazandı. 2010 yılında İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Müzik Ana bilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı ve yüksek lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Bilimleri ve Teknolojisi Doktora programında okumaya hak kazandı. 2015 yılında doktora programından mezun oldu. 2016 yılında Dr. Öğr. Üye. kadrosuna atandı. 2019 yılında ÜAK tarafından Müzikoloji Bilim/Sanat alanında Doçent unvanı almaya hak kazandı. İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Müzik Bilimleri Anabilim Dalı’nda Müzikoloji Anabilim Dalı Başkanlığı’nı yürüttü, 2020 yılında İnönü Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Halk Müziği Ana Sanat Dalına Doçent olarak atandı. Aynı kurumda Müdür Yardımcısı ve Türk Halk Müziği Ana Sanat Dalı Başkanı olarak görevine devam etmektedir.

Dr. Öğr. Üye. Mehmet Ali GAZİ

1981 yılında Malatya’da doğdu. 2004 yılında Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü’nde lisans eğitimini tamamladı. 2005-2011 yılları arası birçok kurum ve kuruluşlarda yönetici olarak görev yaptı. 2012 yılında İnönü Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim ve Organizasyon ABD Yüksek lisans derecesini aldı. 2013-2017 yılları arasında Gazi Üniversite ve İnönü Üniversitesinde Araştırma Görevlisi çalıştı. 2018 yılında Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü’nde Araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2019 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım ABD Doktora unvanını aldı. 2020 yılında Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Battalgazi MYO basım Yayın Teknolojileri bölümüne Dr. Öğr. Üye. Olarak atandım. 2020 yılı itibariyle Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Görsel İletişim ve Tasarım Bölümüne görevlendirildi. Yeni iletişim teknolojileri, uluslararası iletişim, etkileşim tasarımı / gösterge bilim, siyasal iletişim ve propaganda alanlarında çalışmalar yürütmektedir.

Arş. Gör. Caner ÇAKI

1989 yılında Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. 2012 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2016 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. 2016 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir. 2015 yılından itibaren de İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Propaganda, reklam, halkla ilişkiler ve sosyal medya alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Nazi Almanya'sı, Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti başta olmak üzere farklı dönem ve ülkelerin propaganda faaliyetleri üzerine incelemelerini sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda pek çok dergide propaganda alanında çalışmaları bulunmaktadır. "İletişim ve Propaganda", "Türk Siyasal Hayatında Propaganda Çalışmaları" ve "Türk Siyasal Hayatında Propaganda Müzikleri" adlı üç kitabın editörlüğü görevini üstlenmiştir.

Ömer ÇAKMAK

1984 yılında Sakarya'da doğdu. İlk ve ortaokulu Sakarya'da, lise öğrenimini ise Bursa'da tamamladı. 2007 yılında Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisansını ise Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda "İstanbul Mahkemesi'ne Ait 201 Numaralı Narh Defteri" isimli teziyle 2012 yılında tamamladı. 2013-2020 yılları arasında Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı. Doktora öğrenimine ise yine Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "XVII. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Acem Ermeni Tüccarları (Bursa, Manisa ve İzmir Örneği) isimli tezi ile halen devam etmektedir.

Dergimizin 2020 yılındaki son sayısı olan 67. sayısında; 1 başyazı, 4 araştırma makalesi ve 1 kitap incelemesi yer almaktadır. Diğer sayılarda olduğu gibi Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ağustos-Aralık 2020 ayları arasındaki gelişmeler, Alev Kılıç'ın kaleme aldığı **“Olaylar ver Yorumlar”** başlıklı başyazıda ele alınmaktadır. Ele alınan bu dönem Ermenistan bakımından felaket olarak nitelendirilebilecek gelişmelere sahne olmuştur. Covid-19 salgını, daha da kötüye giden ekonomi, sıkıntılara çözüm olarak radikal milliyetçiliğe sarılma, bunun sonucu Dağlık Karabağ sorununa barışçı çözüm yolunun tıkanması ve Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri almasıyla sonuçlanan savaş etrafı şeklinde ele alınmıştır.

67. sayının ilk araştırma makalesi, Taner Aslan'ın **“Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un Lahiyası Üzerine Bazı Düşünceler”** başlıklı makalesidir. Aslan, Van Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un Ermeni Komitacıların Anadolu'da yürüttükleri faaliyetler hakkında Van teftiş heyetine yazdığı raporu ele almaktadır. Altçıyan Kirkor'un raporunda yönelttiği iddialar emniyet arşiv kayıtları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kendisinin Ermeniler adına raporda belirttiği isteklerine bakıldığında, topluluğun esas sorunlarına yönelik olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu sayıda yer alan ikinci araştırma makalesi, **“Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları ve Bölgenin Türk(Azerbaycanlı) Ahalisi”** başlığıyla Samira Habbibayli'nin yazdığı makaledir. Habbibayli bu makalesinde Borçalı'nın siyasi tarihine ve demografik yapısındaki değişimlere ışık tutmaktadır.

“Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme” başlıklı üçüncü araştırma makalesi Derya Karaburun Doğan, Mehmet Ali Gazi ve Caner Çakı tarafından yazılmıştır. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde milli marş üzerinden nasıl komünizm propagandası yapıldığına dair disiplinler arası bir çalışmadır.

Dördüncü araştırma makalesi, Ömer Çakmak tarafından yazılan **“On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar”** başlıklı makaledir. Makalenin yazarı Ömer Çakmak, Ermeni tüccarların Osmanlı'daki ticari faaliyetlerine ve bu faaliyetleri sırasında yaşadıkları sorunlar hakkında Osmanlı mercileri nezdinde yaptıkları

başvurulara odaklanmaktadır. Osmanlı devletinde Ermeni toplumunun ticari yaşayışı hakkında yol gösterici nitelikte bir çalışmadır.

Son olarak, 67. Sayımızda Oğuzhan Er tarafından incelemesi yapılan bir kitap tahlili bulunmaktadır. Er, Yıldız Deveci Bozkuş'un 2020 yılında çıkan **"19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller"** başlıklı kitabını değerlendirmektedir.

Tüm okurlarımıza sağlıklı ve keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 01.12.2020

Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 11-82.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ağustos-Aralık 2020 ayları arasındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Ele aldığımız dönem Ermenistan bakımından felaket olarak nitelendirilebilecek gelişmelere sahne olmuştur. COVID-19 pandemisinde kötü bir sınav verilmiş, ekonomide ciddi bir gerileme gözlenmiş, Paşinyan hükümeti halka vaatlerini yerine getirmede ve reformları gerçekleştirmede vahim yanlışlarını, beceriksizlik ve yeteneksizliklerini örterek iktidarını sürdürürebilmek amacıyla aşırı milliyetçilik kartına başvurmuş, suçu dış düşmanlara (her zaman olduğu gibi Türkiye ve Azerbaycan'a) yüklemiş, saldırgan tutumu sonucunda Azerbaycanla savaşa neden olmuş ve sonunda tam bir hezimete uğramıştır. Savaş sonunda Azerbaycan ordusu işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını geri almış ve öngörülen nihai barış anlaşması müzakereleri için güçlü bir konuma gelmiştir. Ermenistan bu savaşta Azerbaycan'ı kararlı ve güçlü bir şekilde destekleyen Türkiye'yi resmen düşman olarak ilan etmiş, ilişkiler bugüne kadarki en düşük noktasına gelmiştir.*

Anahtar Sözcükler: *Nikol Paşinyan, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Dağlık Karabağ, Türkiye-Ermenistan ilişkileri*

Abstract: *This article covers Turkey-Armenia relations as well as domestic and international developments of Armenia in the period of August-December 2020. The period has witnessed disastrous developments for Armenia, starting with inapt handling of the COVID-19 pandemic, the sharp*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

downturn in the economy, disappointing failures and visible incompetence of the Pashinyan Government to fulfill its promises and to carry out reforms, resorting to playing the radical nationalism card, pinning the blame on foreign enemies (on the usual suspects, Azerbaijan and Turkey) so as to cling to power, bellicose rhetoric leading to war with Azerbaijan followed by a humiliating defeat. As a result, a large swath of occupied Azerbaijan's territory was recovered, giving the upper hand to Azerbaijan at the eventual negotiations for the final settlement. Turkey, having unwaveringly and staunchly expressed its support for Azerbaijan, was officially declared by Armenia to be the enemy, bringing relations to its yet lowest ebb.

Keywords: *Nikol Pashinyan, Azerbaijan-Armenia War, Nagorno-Karabakh, Turkey-Armenia Relations*

1. Ermenistan'daki Yerel Gelişmeler

11-12-13 Temmuz tarihlerinde Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki stratejik Tovuz bölgesinde patlak veren ve 17 kayıpla sonuçlanan ölümcül çatışmalar ilerideki zor günlerin işaretçisi olmuştur. Bu dönemde, iç muhalefette de yönetim aleyhindeki sesler yükselmiştir. EDF-Taşnaksutyun'un öncülüğündeki dört ana muhalefet partisi 11 Temmuz'da bir ortak bildiri ile hükümetin COVID-19 pandemisiyle mücadelesini sert bir şekilde eleştirmiştir.

Başbakan Nikol Paşinyan 11 Ağustos'ta acil meseleleri değerlendirmek amacıyla Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan ile görüşmüş, haberlere yansıdığı kadarıyla Azerbaycan sınırındaki çatışma, sürmekte olan pandemi ve krizin ekonomik yansımaları gibi konular ele alınmıştır. Paşinyan gelecekte olacaklara işaret edencesine Cumhurbaşkanı'na aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan ordusunun Ermenistan silahlı kuvvetlerinden üstün olduğu şeklinde Azerbaycan liderliği tarafından senelerdir geliştirilen mitin, “Tovuz” olaylarını takiben hızla çöktüğünü belirtmek oldukça önemlidir. Bana göre, bu durum bölgede tamamen yeni bir jeopolitik ve askeri-siyasi durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Genel anlamda bu durum Ermenistan'ın, bütün Ermeni yetkililerin ve hükümetlerin bağlı olduğu, uzun zamandır süren konumunu kuvvetlendirmektedir, yani Karabağ ihtilafının askeri çözümü yoktur – bu ihtilaf yalnızca barışçıl yollar ile çözülebilir. Bu dikkate alınması gereken bir gerçektir.”

Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan Başbakan'ın görüşlerine katılarak şunları eklemiştir:

“1990'ların başlarında, NATO dâhil birçok Avrupa ülkesinde büyükelçi olarak görev yaptığım zamanlarda, birçok diplomat ve askeri uzman bana küçük bir ülke olmamızdan ve Azerbaycan kocaman bir orduya ve komşu ülkesinin desteğine sahipken bizim güçlü bir orduya sahip olmayışımızdan dolayı çabalarımızın başarısızlığa mahkûm olduğunu söylemişlerdi. Birkaç yıl sonra aynı kişiler Ermenistan'ın Güney Kafkasya'daki en kuvvetli orduya sahip olduğunu söylediler. Yakın zamandaki olaylar Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da mağlup edilemeyecek en kuvvetli orduya sahip olduğunu göstermiştir. Ordu yalnızca silahlar, disiplin ve hazır olmaktan ibaret değildir; Ermeni ordusu bölgede başka kimsenin sahip olmadığı bir ruha sahiptir. Bahsi geçen insanların Ermeni ordusu hakkındaki şüphelerinin giderilmesinden memnunum.”¹

1 “President, Prime Minister Discuss Pressing Issues Facing Armenia,” *Asbarez*, 12 Ağustos 2020, <https://asbarez.com/196144/president-prime-minister-discuss-pressing-issues-facing-armenia/>.

Ekonomi yılın başlarında tahmin edilen %2,6'lık gerilemeyle zaten zor bir döneme girmiştir. Yılın üçüncü çeyreğinin sonunda nakit para kaynakları 2,5 milyar ABD dolara denktir. Net dış mali kaynaklar 1,8 milyara denk gelmektedir. Ermeni ekonomisinin büyük bir girdisi olan yurtdışında çalışan işçilerin dövizleri, Ocak-Temmuz döneminde geçen yılki aynı döneme kıyasla %15,3'lük bir düşüş ile 893,3 dolara inmiştir. Ermeni Merkez Bankası Müdürünün 15 Eylül tarihli tahminine göre, 2020 yılında %6,2'lik bir negatif büyüme oranı gerçekleşecektir. Ekim 2020'de genel ekonomik faaliyet Ekim 2019'a kıyasla %8,1'lik bir düşüş yaşamıştır. Satış ile servis sektörleri %21'lik bir düşüş yaşamıştır. Dış ticaret %19 düşmüş, ithalat ise %26 düşmüştür.

Paşinyan 14 Ağustos tarihinde *BBC*'nin "HARDtalk" programına katılmıştır. Moderatör, programa "Ermenistan'a bugün baktığımda, birçok Ermeni'nin 'Kadife Devrime' dair umutlarının altüst olduğu görüyorum" şeklindeki sert bir değerlendirmeye başlamıştır. Ermeni hükümetinin COVID-19 pandemisinin idaresine ayrıca değinmiş ve tam bir başarısızlık olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan topraklarının işgali ve Dağlık Karabağ ihtilafı dâhil diğer meseleler ile Ermenistan'ın Anayasa Mahkemesiyle ilgili gelişmeleri de değerlendirmiş ve üç hâkimin görevden alınmasının, tutuklanan eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ın davasıyla bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür.² Paşinyan'ın bu ifadeleri inkâr eden beyanları ikna edici olmamıştır.

Eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan 19 Ağustos tarihinde bir basın konferansı düzenlemiştir. 2008-2018 yılları arasındaki görev süresi boyunca çok az basın toplantısı düzenlemiş olmasından dolayı bu beklenmedik hamle pek çok spekülasyona neden olmuştur. Ancak bu konferanstan fazla bir içerik çıkmamıştır. S. Sarkisyan, Rusya'yı Tovuz'daki çatışmaları kışkırtmakla suçlayanları eleştirmiştir. "Rusya, Ermenistan'a muazzam destek sağlamıştır ve onu savaşı kışkırtmakla suçlamak kabul edilebilir değildir" gibi bir beyanda bulunmuştur. Ayrıca "Rusya bizim stratejik müttefikimizdir. Böylesi fikirleri yaymak cehalettir ve bir müttefiki savaş kışkırtmakla suçlamak ihanettir, müsaade edilemez" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

Paşinyan 21 Ağustos tarihinde, bir önceki oturumu 10 Temmuz'da düzenlenen Ulusal Güvenlik Konseyi'nin bir başka toplantısına başkanlık etmiştir. Ermeni ordusunun Tovuz'daki "başarılı çarpışmalarını" övmüş ve Azerbaycan'ı Ermenistan'a karşı şiddet diliyle konuşmamaya davet ederek, bunu "umutsuz bir söylem" olarak tanımlamıştır. Sözlerine "Temmuz'daki başarılı çarpışmalar Karabağ meselesine askeri bir çözümün olmadığını ispatlamıştır. Karabağ

2 "HARDtalk's Stephen Sackur to Pashinyan: People's' hopes seem to have been dashed," *Panorama.am*, 14 Ağustos 2020, <https://www.panorama.am/en/news/2020/08/14/HARDtalk-Pashinyan/2343886>.

meşesi için bir askeri çözüm sözkonusuysa, Karabağ halkının bunu uzun zaman önce çözmüş olduğunu Azerbaycanlı yetkililerin kabul etmesinin vakti gelmiştir³ şeklinde devam etmiştir.

EDF-Taşnaksutyun'un önderliğinde muhalefetin eğitim reformuna karşı protestoları, Eğitim Bakanı'nın istifasına ilişkin çağrılarla sonuçlanmıştır. 28 Ağustos tarihinde Bakan bu talepleri reddetmiş ve "istifam söz konusu değildir" demiştir. Bakan, protestocuları bazı iddiaları sebebiyle yalan söylemekle suçlamıştır. Bu bağlamda Bakan, "ders kitaplarında 'Ermeni Dağlık Arazisi' yerine 'Anadolu' yazıldığını söylemeleri yalandır" demiştir. Eçmiadzin Ermeni Katolikosu II. Karekin de yorumlarda bulunmuş, Bakanlığın Kilise ile iş birliği yapmak için "yeterli düzeyde çaba" sarf etmediğini belirtmiş ve Ermeni kilise tarihinin eğitim müfredatında zorunlu olarak kalması gerektiğini ifade etmiştir.

Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası Ağustos ayında Amulsar altın madenine yapılan yatırımların, maden sahasındaki çalışmaları güçleştiren protestoların yeniden başlaması nedeniyle sona ereceğini duyurmuştur.

1 Eylül tarihinde yurda geri dönüşleri kolaylaştırmak adına, Diaspora İşleri Baş Komiserliği ofisinden Ermeni Diaspora Uzmanları bir program başlatmışlardır. EDF-Taşnaksutyun'un temsilcisi "bir önceki hükümetin ve şimdiki hükümetin dönemlerinde" devlet desteğiyle bir kapsamlı yurda geri dönüş stratejisi geliştirme teklifi sunduklarını not etmiştir. Diaspora İşleri Baş Komiseri, 4 Ağustos tarihinde Beyrut'ta meydana gelen patlamadan sonra 1100'den fazla Lübnanlı Ermeni'nin 2 Eylül'den başlayarak Ermenistan'a uçak vasıtasıyla getirildiği konusunda halkı bilgilendirmiştir. Ayrıca "amacımız gelecek 30 yıl içinde 2 milyondan fazla Ermeni'yi ülkeye geri almaktır"⁴ açıklamasında bulunmuştur. Başbakan bunun da ötesine giderek Ermenistan nüfusunun 2050'ye kadar en az 5 milyona ulaşması gerektiğini belirtmiştir. Azerbaycan, Lübnanlı Ermeni ailelerin Dağlık Karabağ'a yerleşmelerinin hukuk dışı olduğunu açıklamış ve bunu "yasadışı yerleşim" olarak duyurmuştur.

Bu bağlamda, uluslararası basında önemli bir uyarıya yer verilmiştir. 23 Eylül tarihinde *EU Reporter*, Ermenistan'ın gelecekteki çatışmalar için hazırlık yapmak ve Ermeni militanları eğitmek amacıyla Suriye ile Irak'tan PKK teröristlerini Dağlık Karabağ bölgesine getirdiğine dair endişe verici raporlar hazırlamıştır. Ayrıca "Kahire 24 Haber Ajansı'na ve diğer güvenilir yerel kaynaklara göre, Ermenistan üst seviye diplomatları Kürdistan Vatansever

3 "The victorious battles in July proved that there is no military solution to the Nagorno-Karabakh conflict. PM," *I News*, 21 Ağustos 2020, <https://www.1lurer.am/en/2020/08/21/The-victorious-battles-in-July-proved-that-there-is-no-military-solution-to-the-Nagorno-Karabakh-co/298050>.

4 "Armenia encouraging migrants following Beirut blast," *EurasiaNet*, 3 Eylül 2020, <https://eurasianet.org/armenia-encouraging-migrants-following-beirut-blast>.

Birliği' ile bir transfer planını görüşmelerine izin verecek boyuta kadar ileri gitmiştir"⁵ iddiası yer almıştır.

Ermenistan Dışışleri Bakanı 1 Eylöl tarihinde Ermenistan'ın Metsamor Nükleer Santrali'ni Rusya'dan kredi ile değil, kendi bütçe kaynakları ile geliştirmeyi planladıklarını duyurmuştur.

Ermenistan'ın Bölgesel İdare ve Altyapı Bakanlığı ile Rusya'nın Ulaşım Bakanlığı 2 Eylöl tarihinde İran'a uzanan Güney Kafkasya Demiryolunun geliştirilmesi için bir protokol imzalamıştır.

Altı ay önce ilan edilmiş olan COVID-19 pandemisi sebebiyle uygulanan olağanüstü hâlin 11 Eylöl tarihinde kaldırılmasını takiben hükümet yeni bir kanun paketi çıkartmıştır. Bu paket yürütmeye karantınayı uygulama yetkisi vermiştir. Hükümet bunu derhal yürürlüğe koymuş ve 11 Ocak'a kadar 4 aylık bir karantina başlatmıştır. Sağlık Bakanlığı 2020 bütçesinden sağlık hizmetlerine ayrılan genel kamu harcamalarının %10'unun Mart ayından bu yana COVID-19 için harcandığı konusunda halkı bilgilendirmiştir.

Başsavcılık 4 Eylöl tarihinde, Paşinyan'ın sürekli olarak tekrarladığı "halktan çalınan varlıkların" geri alınması gerektiği çağırısı doğrultusunda yasadışı şekilde elde edilmiş olarak kabul edilen özel mülkiyetlerin ve başka varlıkların müsaderesine izin veren tartışmalı bir yasayı uygulamakla görevli bir özel daire kurmuştur.

Ermenistan Parlamentosu, Anayasa Mahkemesi'nde Haziran ayında (Mahkeme Başkanı dâhil) görevden alınan üç üyenin yerini alacak yeni üç üyeyi 15 Eylöl tarihinde atamıştır. Tartışmalı biçimde görevden alınan üç hâkim çekilmeyi reddetmiş ve görevlerinden alınmalarının yasadışı ve siyasi gerekçelere dayandığını ileri sürmüşlerdir. Görevden alınan bu hâkimler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne eski mevkilerinin geri verilmesi için başvuru yapmışlardır.

21 Eylöl tarihinde, üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti 29'uncu bağımsızlık yıldönümünü kutlamıştır. Günümüz Gürcistan ve Azerbaycan'ı, kendilerini tarihteki ikinci Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri olarak saymaktadır. Bunların aksine, günümüz Ermenistan'ı Sovyet dönemindeki cumhuriyetini de hesaba katmaktadır ve böylece kendisini tarihteki üçüncü Ermenistan cumhuriyeti saymaktadır.

Ermenistan'ın Ulusal Güvenlik Teşkilatı'nın başkanı görevde yalnızca dört ay kaldıktan sonra Başbakan tarafından görevinden alınmıştır.

5 "PKK's Involvement in the Armenia-Azerbaijan Conflict would Jeopardise European Security," *EU Political Report*, 23 Eylöl 2020, <https://www.eupoliticalreport.eu/pkks-involvement-in-the-armenia-azerbaijan-conflict-would-jeopardise-european-security/>.

22 Eylül tarihinde EDF-Taşnaksutyun ve diğer iki muhalefet partisi, 8 Ekim’de hükümet karşıtı ortak bir gösteri düzenleyeceklerini duyurmuştur. Hükümeti her alanda başarısız olmakla ve ülkenin kalkınma beklentilerine zarar vermeye suçlamışlar; yeni bir ulusal hükümet kurulması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. 27 Eylül’de “2020 Karabağ Savaşı”nın başlamasından dolayı gösteriler gerçekleştirilememiş, ancak muhalefet yenilgiden ve 10 Kasım anlaşmasının imzalanmasından sonra şiddetli bir tepki göstermiştir.

Göstericiler ön saflardaki EDF-Taşnaksutyun ile birlikte yeni Karabağ savaşının sonuçlarına tepki olarak Erivan’da bir gece ayaklanması başlatmışlardır. Bu çerçevede göstericiler Parlamento Binasını basmış, Başbakan’ın ikametgâhını ve hükümet binalarını yağmalamış ve Parlamento Başkanı’na karısının ve çocuğunun gözleri önünde saldırarak hastanelik etmişlerdir. Kalabalık, Başbakanın istifası için sloganlar atmış, bu talep kısa bir süre sonra muhalefet partileri ve hatta Cumhurbaşkanı tarafından bile desteklenmiştir. Parlamento içinden ve dışından on yedi siyasi partinin düzenlediği gösteride Başbakan’ın istifası talep edilmiştir.

EDF-Taşnaksutyun Başbakan’ın “barışçıl yollarla” istifa etmesini resmi bir şekilde talep eden ilk taraf olmuştur. Bu talep başkaları tarafından da desteklenmiştir. Paşinyan’ın ‘Benim Adımım’ Partisi savunma amaçlı bir beyanatta bulunarak; “çatışmanın mevcut durumdaki analizinin, Ermeni halkının aynı anda yalnızca Azerbaycan’a karşı değil, dünyanın en büyük silahlı kuvvetlerinden birine, son model silahlara, sınırsız insan kaynakları olan bir orduya, paralı asker-teröristlere ve farklı ülkelerden toplanılan özel kuvvetlere karşı savaştığını gösterdiği” iddiasında bulunmuştur. Parti; Karabağ savaşını sonlandıran anlaşmanın meşruluğunu tartışmadan önce, aşağıdaki hususların muhalefet tarafından yanıtlanması gerektiğini ifade ederek muhalefete meydan okumuştur:

“Muhalefetin bütün Ermenilere ve dünyaya, kendilerinin açıkça:

1. Rus arabuluculuğunun iptal edilmesini desteklediğini;
2. Rus arabulucuların temas hattından çekilmelerini desteklediğini;
3. Savaşın devam ettirilmesini desteklediğini

gösterdiklerini öne sürüyoruz.

Bu açıklamayı yaptıktan sonra, muhalif güçler devam ettirilecek savaşta zafer için önerilen yol haritasını da sunmakla yükümlüdürler.”⁶

6 “Armenia: My Step Parliamentary Faction Challenges Opposition to Present ‘Victory Roadmap’,” *Hetq*, 12 Kasım 2020, <https://hetq.am/en/article/124212>.

Diaspora Ermenileri, yine EDF-Taşnaksutyun'un önderliğinde, Amerikalı Ermeni gazetesi *Asbarez*'de hazırlanan şu açıklamayı yayınlamışlardır:

“Ermeni Devrimci Federasyonu

10 Kasım 2020 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan tarafından savaşı sona erdirmek amacıyla imzalanan açıklama bozguncu ve aşağılayıcı bir belgeden başka bir şey değildir; ki bu yalnızca Anavatan ile bütün Ermeni ulusunun çıkarları, istekleri ve amaçlarına karşı bir büyük suç değil, ayrıca Ermeni halkının gelecek nesillerinin bağımsız, güvenli ve gelişmekte olan bir ülkede yaşama ve onurlu bir gelecek kurma konusundaki mutlak hakkını kesin surette tehlikeye atmakta ve ihlal etmektedir.

Ermenistan'ın ve Arthasakh'ın tam teslimi (kapütülasyonu) hakkındaki bu menfur ve kabul edilemez belge, durumun kurtarılabilmesi adına haklı olarak Nikol Paşinyan'ın olaysız bir şekilde istifa etmesini talep eden Ermeni halkını kızdırmakta ve çileden çıkartmaktadır.

Halk ayaklanmasının hemen ardından, iktidardaki rejim sorumluluktan kaçınarak, iktidarını uzatmak ve insanları zorla susturmak amacıyla muhalif partilerin liderlerini ve diğer halk liderlerini tutuklamaya başlamıştır. Bizler, yasadışı tutuklamaları şiddetle kınamakta ve böylesi faaliyetlerle haklı bir halk protestosunun ve öfke dalgasının dizginlenmesinin imkânsız olduğunu vurgulamaktayız.

Aynı zamanda, Başbakan Paşinyan'ın istifasını, Ermenistan ile Artsakh Cumhuriyetlerinin [Dağlık Karabağ'daki yasadışı idare] ve Ermeni halkının çıkarlarını layık bir şekilde savunma fırsatı yaratmak amacıyla, genel Artsakh ihtilafının çözümünün sonraki aşamalarının müzakereleri ile üç taraflı beyan tarafından öngörülen adımların uygulanması için gerekli görmekteyiz.

Başbakanın istifası kendisinin, ulusal çıkarlara kendi kişisel siyasi hırslarından daha fazla değer verdiğini gösterecektir. Eğer Başbakan gerçekten üç taraflı beyanı Anavatanın kalanlarını kurtarmak amacıyla imzaladıysa, siyasi güçlerin ulusal potansiyelimizi birleştirmesine ve bu durumdan kurtulmamıza izin vermek için aynı mantıkla istifa etmelidir. Başbakanı şiddeti, zulmü ve kışkırtmaları ile ülkeyi istikrarsızlaştırmaması için ikaz etmekteyiz. Halkımızı uyanık olmaya ve kışkırtmalara boyun eğmemeye çağırıyoruz.

Başbakan, başka hiçbir şey bilmese de, en azından EDF'nin anavatana olan koşulsuz ve sarsılmaz bağlılığını çok iyi bilmektedir. Savaşın ilk anlarından bu yana bizler şahsen Başbakan'a, bütün anlaşmazlıklarımızı bir kenara bırakmak için istekliliğimizi ve EDF'nin bütün yapılanması Ermeni Ordusuna kaydolmak için hevesliliğimizi ifade ettik. İzleyen günlerde o isteklilik ve sorumluluk savaş meydanında ve çatışmaların dışındaki iç ve dış cephelerde ispatlanmıştır. Bunu Başbakanımıza savaşın bütün süresince birçok defa iletтік.

Son olarak, tüm dünyadaki gençlerimizi umutlarını yitirmemeye, hayal kırıklığına uğramamaya ve cesaretlerini kaybetmemeye çağırıyoruz. Ulusal çıkarlarımızı korumaya olan bağlılığımız sarsılmazdır. Amansız mücadele yoluyla, her ne kadar bazen başarısızlık olsa da bizler ulusal isteklerimizi eninde sonunda elde edeceğiz.”⁷

EDF-Taşnaksutyun Batı ABD Merkez Komitesi aşağıdaki açıklamayı eklemiştir:

“EDF; Başbakanın Artsakh'taki savaşın barışçıl çözümü kisvesi altında, Ermeni Milletine dayatmaya çalıştığı vahim ve bozguncu belgeyi tamamen ve kesin surette reddetmektedir. Bu sözde barış anlaşması Artsakh'ın binlerce vatandaşını yerinden edecek şekilde eski Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nın üçte birini vermekte; Artsakh halkı için hayati öneme sahip hususlar üzerinde bir mutlak güç sağlayacak şekilde Laçın üzerindeki kontrolü Azerbaycanlı ordusuna teslim etmekte; halkımızın güvenliğini ise onlara karşı etnik temizlik gerçekleştirme konusundaki isteğini defalarca ifade etmiş olan Azerbaycan hükümetinin vicdanına bırakmaktadır. Bu sözde anlaşma, bütün Ermeni askeri kuvvetlerinin Artsakh'tan çıkarılmalarını talep etmekte, Hadrut ve Kelbecer'de kan akması pahasına güven altına alınan toprakları vermekte ve son olarak, Türkiye'nin doğrudan Ermenistan topraklarına erişimini sağlayacak şekilde, Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayan ve Syunik üzerinden geçen bir rotanın inşası için toprak teslim etmesini talep etmektedir. Bu son koşul Ermenistan'ın İran'a doğrudan erişimini keserek onun yaşamsal çıkarlarını tehlikeye sokabilir, ki sokacaktır, ve nihayetinde Erdoğan'ın Pan-Türkizm hayaline olanak tanıyacaktır. Bu anlaşmada Ermenistan ile Artsakh için yararlı veya elverişli tek bir telafi edici unsur yoktur.

Bu anlaşmayı ve Başbakan Nikol Paşinyan'ın sorumsuz hareketlerini kınamaktayız. Ermenistan Cumhuriyeti'nin lideri olarak, kendisi

7 “ARF Bureau Statement Addresses Trilateral Agreement,” *Armenian Weekly*, 12 Kasım 2020, <https://armenianweekly.com/2020/11/12/arf-bureau-statement-addresses-trilateral-agreement/>.

ulusumuzun çıkarlarını korumak gibi kutsal göreve sahipti. Kadife Devrim sırasında demokratik değerler ve sosyal adalet vaaz eden biri olarak, kendisinin halka karşı anlaşılır ve dürüst olması gerekirdi. Bunun yerine, kendisi bir aldatmaca uygulamış, savaş ve sonuçları hakkındaki gerçekleri gizlemiştir. Böylesi ehemmiyeti ve neticesi olan bir teslimiyet, hükümetin Artsakh'ın ulusal çıkarı ile ilgilenmekteki yetersizliğini ispatlamaktadır. Başbakan ulusal savunmayı beceriksiz bir şekilde yürütmüştür ve sonrasında utanılacak bir şekilde başkalarını suçlamıştır. Bu sebeple kendisinin sorumlu tutulması gerekmektedir.”

Paşinyan 12 Kasım tarihinde ulusa hitap etmiş ve Ermenistan'ın savaş alanında bir dizi yenilgiden sonra altı haftalık kanlı savaşı sona erdirmek amacıyla anlaşmayı imzaladığını tekrar ederek kararını savunmuştur. Duruma hâkim olduğunu ispatlamaya çabalamış ve bir istikrar ve güvenlik ortamının sağlanmasının hükümet için bir öncelik olduğunu vurgulamıştır.

16 Kasım tarihinde Başbakan Paşinyan parlamento'ya hitabında kabine değişikliğine gideceği, bazı bakanları görevden alacağı taahhüdünde bulunmuştur. Bu bağlamda görevden alınan, daha doğrusu atılan ilk kişi Dışişleri Bakanı olmuştur. Bu bir sürpriz teşkil etmemiştir zira, kendisi Batı'nın yardıma geleceği yönünde Başbakan'a en çok öğüt veren kişi olmuş, ayrıca üçüncü tarafları ikna etmek amacıyla Türk karşıtı söylemi derinleştirme sürecinde başrolü oynamıştır. Ateş-kes anlaşmasının kamu oyunda yarattığı infial üzerine, anlaşmanın imzalanmasının planladığından habersiz olduğu ve son derece hassas bir mesele teşkil eden ve büyük gösterilere sebep olan Şuşa şehrinde geri çekilmenin kendisinin bilgisi dışında gerçekleştiği, bununla yalnızca Paşinyan'ın ilgilendiği yönünde basına bilgi sızdırarak kendisini temize çıkarma çabasına girmiştir. Bu davranış, nasıl bir karaktere sahip olduğunu yeterince ortaya çıkartmıştır. Kariyerden bir diplomat, eski bakan yardımcısı Ara Ayvazyan Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı olarak atanmıştır.

Acil Durumlar Bakanı, muhalefetin hükümete karşı devam eden istifa çağrılarını sonucunda istifa etmiştir. Onun yerine aktif görevini sürdüren bir general, Andranik Piloyan atanmıştır. Başbakanı yanılta bir başka bakan olan Savunma Bakanı da istifa etmiştir. Çalışma ve Sosyal İlişkiler Bakanının yerini Başbakan danışmanı olan Mesrop Arekelyan atanmıştır.

Ermenistan hükümetinin istifa eden beşinci üyesi Paşinyan'ın yakın bir iş ortağı ve partisinin bir kurucu üyesi olan Eğitim Bakanı olmuştur. Esasen istifası radikal EDF ve Ermeni Kilisesi tarafından uzunca bir süre talep edildiğinde bu taleplere karşı kararlılıkla direnen bakanın bu kez siyasi ortam gereği feda edildiğini varsaymak mümkündür. Yerini Erivan Devlet Üniversitesi'nde akademisyen olan Vahram Dumanian almıştır.

Değiştirilen altıncı bakan Ekonomi Bakanı olmuştur. Yerini iş adamı Vahan Kerobian almıştır.

Başbakan için sorun olarak beliren bir kişi Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan olmuştur. Paşinyan'ın 10 Kasım anlaşmasını duyurması ve muhalefetin şiddetli tepkisinin belirgin hale gelmesinin ardından; Cumhurbaşkanı savaşı sona erdiren anlaşma konusunda kendisine danışılmadığını, durumla ilgili gidişatı (kendisi sanki en başından itibaren savaş seferberliğini teşvik etmemişçesine) basından öğrendiğini ve (sanki en üst makamda her konuda bilgi sahibi değilmişçesine) bilgilendirilmediğini halka duyurmuştur. Muhalefetin taleplerini dinlemek üzere istişare çağrısında bulunmuş ve vakit geçirmeksizin muhalefet temsilcileri ile görüşmüştür. Bunu takiben (kendisi sanki bu trajedinin bir parçası değilmişçesine) tekrar “trajediye sebep olan hükümetin gitmesi gerek” beyanında bulunmuştur. İstifa eden Dışişleri Bakanının açıklamalarına benzer şekilde, bu açıklamalar Cumhurbaşkanı'nın da karakteri hakkında fikir vermiştir. Cumhurbaşkanı, Hükümetin istifası ve erken seçimlerin düzenlenmesi çağrılarını yinelemiştir. 26 Kasım tarihinde *Ermeni Kamu Televizyonu'na verdiği* bir röportajda Başbakanın derhal istifasının Ermenistan'daki “derin krizi” çözmek için gerekli bir koşul olduğunu tekrar iddia etmiştir. Güç durumdaki Başbakan, muhalefetin kendisini istifaya zorlama girişiminin Ermeni halkının çoğunluğu tarafından desteklenmediğini belirterek karşılık vermiştir. Başbakanın destekçileri yalnızca birkaç bin kişinin protestolara katıldığını iddia etmişlerdir. Bu iddiaya yanıt olarak Cumhurbaşkanı, “Gerçekten derin bir kriz içinde olduğumuza inanmaktayım ve basit bir analiz neden 100.000 veya 200.000 kişinin sokaklarda olmadığını anlamamıza yardımcı olacaktır” açıklamasında bulunmuştur.

Görünüşe göre Cumhurbaşkanı hükümet politikalarında ve siyasi süreçte daha kuvvetli bir yere sahip olmak istemektedir. Kendisi şu şikâyetle bulunmuştur:

“Anayasal kısıtlamalar veya ortaklarımızın iş birliğine açık olmamalarından dolayı ülkem için potansiyelimin yalnızca yüzde 5 veya 10'unu kullanabiliyorum... Uluslararası ilişkilerde ve yatırım-konulu, kültürel ve diplomatik alanlarda çok daha fazlasını yapabileceğime inanıyorum fakat [kısıtlamalar sebebiyle] çok az [şeyi yapabiliyorum].”⁸

Cumhurbaşkanı, olası geçici hükümet için bir siyasi “yol haritası” çizdiğini açıklamıştır. Haritanın mevcut koşullarda Ermenistan için önemli olduğuna inandığı acil hükümet önlemlerini içerdiğini belirtmiştir. Ayrıntılara inmeden “Bunlar somut alanlar için somut görevlerdir” açıklamasını eklemiştir.

8 “President Sarkissian Reiterates Call for Snap Elections,” *Asbarez*, 27 Kasım 2020, <https://asbarez.com/198795/president-sarkissian-reiterates-call-for-snap-elections/>.

2. İşgal Altındaki Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Toprakları Ve Komşu Bölgeler

12-14 Temmuz tarihlerinde Tovuz bölgesindeki Ermenistan-Azerbaycan sınırında yaşanan çatışmalar, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarındaki gelişmelerin habercisi olmuştur. Tovuz'daki saldırının ardından Türkiye, Ukrayna, Pakistan ve Moldova, Azerbaycan'ı destekleyen açıklamalar yapmışlardır. Türk Konseyi/Keneşi Genel Sekreteri de Ermeni saldırılarını kınamış ve Ermenistan'ın işgaline karşı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklemiştir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi dışında Ermenistan'a herhangi bir destek açıklaması yapılmamıştır. Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) de meseleye dâhil olmamayı başarmıştır. Çatışmalarla ilgili yorum yapan Rusya Dışişleri Bakanı ise gerilimin yeniden başlamasına başta “çözülmemiş” Dağlık Karabağ sorunu olmak üzere “birçok neden” bulunduğunu söylemiştir.

1 Eylül'de Rusya Dışişleri Bakanı, Moskova Devlet Dış İlişkiler Enstitüsünde yaptığı konuşmada, Dağlık Karabağ sorununun çözümü için temel oluşturan açıklamalarda bulunmuştur. Yaklaşık 18 yıl içinde geliştirilen, “Madrid İlkeleri'ne”, “Kazan Belgesi” olarak adlandırılan belgelere ve ayrıca taraflarca daha ileri çalışmalar için bir temel olarak onaylanan, adım adım yaklaşımını öngören belgelerin güncellenmiş versiyonlarına dikkat çekmiştir. Ayrıca, bu belgelerden vazgeçilmesinin, sıfırdan başlanmasının ve hatta bir tür “B Planı” başlatılmasının, Ermenilerin ilerleme ve çözümü engelleme çabalarına açık bir atf olarak, büyük bir hata olacağı konusunda uyarıda bulunmuştur.

Ancak Ermenistan caydırılmamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanı kamuoyuna karşı maksimalist yaklaşımları yinelemiş ve bu taleplerden herhangi bir sapmayı tek taraflı taviz olarak reddetmiştir. Bakan, Ermenistan için somut ve kilit öncelikler bulunduğunu ilan etmiş; bunları Dağlık Karabağ'ın statüsü sorunu, kendi kaderini tayin hakkının herhangi bir kısıtlama olmaksızın gerçekleştirilmesi ve güvenliğin sağlanması olarak ifade etmiştir. Adım adım yaklaşımını reddetmiş ve bir paket anlaşma önermiştir. Ayrıca, Karabağ'ın yasadışı Ermeni yönetimini de içerecek şekilde müzakerelerin formatının değiştirilmesi çağrısını da tekrarlamıştır. Bunun yanı sıra, barış müzakeresi masasında herhangi bir belgenin varlığını da reddetmiştir.

Ermenistan'ın tek yanlı katı tavrının daha fazla saldırganlığı beslediği açıktır. Savunma Bakanı, Dışişleri Bakanının tutumu doğrultusunda, artık işgal edilmiş yerine “kurtarılmış” topraklardan ve “daha fazla toprak için daha fazla savaştan” bahsetmektedir. Dağlık Karabağ'ın yasadışı Ermeni yönetimi, 19 Eylül'de “parlamento”nun başkent Hankendi'den Azerbaycan'ın tarihi kenti Şuşa'ya taşınacağına dair kışkırtıcı bir kararı daha açıklamıştır. Böyle bir ortamda,

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde arabulucular olan AGİT Minsk Grubu eş-başkanları ise Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarını gelecek haftalarda kendileriyle görüşmeye çağıran bir açıklama yayınlamışlardır.

Açıklamada şunlar belirtilmiştir:

“AGİT Minsk Grubu eş-başkanları 14 Eylül’de Paris’te yoğun istişarelerde bulunmuştur...Eş-başkanlar, özellikle Temmuz ayı ortalarında Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki şiddetli tırmanışı takiben, yeni gelişmelere odaklanarak, bölgedeki durumu gözden geçirmişlerdir. Eş-başkanlar, tarafların özel ve kamusal açık mesajlarını ve endişelerini ayrıntılı olarak tartıştılar ve değerlendirilmiştir. Eş-başkanlara sahadaki güvenlik durumu hakkında AGİT Dönem Başkanının Kişisel Temsilcisi tarafından brifing verilmiş ve eş-başkanlar AGİT Dönem Başkanının Kişisel Temsilcisinin izleme faaliyetlerinin yeniden başlaması için somut hazırlıklarını memnuniyetle karşılamışlardır. Eş-başkanlar, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Jeyhun Bayramov ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan ile ayrı ayrı telefonda görüşerek, bakanları gelecek haftalarda görüşlerini daha da netleştirmeleri ve önkoşul olmaksızın önemli ve kalıcı görüşmelere devam etmeleri için çağırılmaktadırlar.”⁹

Bu açıklama, eş-başkanların gerçeklerden ne kadar kopuk olduklarını, toprakları işgal edilen tarafın şikâyetlerini nasıl görmezden gelmeye devam ettiklerini ve failin cezasız kaldığını ortaya koyan son açıklama olmuştur.

27 Eylül’de işgal altındaki topraklarda başlayan çatışmalar, 44 gün sürecek tam teşekküllü bir savaşa dönüşmüştür. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı aynı gün bir basın açıklaması yapmıştır:

“Bu sabah erken saatlerde Azerbaycan tarafı, başkent Stepanakert [Azerbaycan için Hankendi] dâhil barışçıl yerleşimleri de hedef alan tüm temas hattı boyunca füze saldırıları başlattı. Azerbaycan’ın askeri-politik liderliğinin Artsakh Cumhuriyeti’ne karşı saldırısını şiddetle kınıyoruz ve uygun askeri ve siyasi karşılığımız olacaktır. Saldırganlığın sonuçlarının tüm sorumluluğu Azerbaycan’ın askeri-siyasi liderliğine aittir.”¹⁰

9 “Armenia/Azerbaijan – Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group (Paris, 14 Eylül 2020),” *France Diplomacy*, 14 Eylül 2020, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country/-/files/armenia/news/article/armenia-azerbaijan-press-statement-by-the-co-chairs-of-the-osce-minsk-group>.

10 “Early this morning, the Azerbaijani side launched missile attacks along the entire line of contact targeting also the peaceful settlements”, *Government Representation of Armenia Before the European Court of Human Rights*, 27 Eylül 2020, <https://www.echr.am/en/events/azerbaijan-attack-on-peaceful-settlements.html>.

Savaşı kimin başlattığına dair suçlamalar anlaşılır bir şekilde karşılıklı olmuştur.

Ermenistan, başarıya ulaşmak için uluslararası destek ve yardım alacağından emin görünüyordu. Bu amaçla propaganda savaşına askeri çabalar kadar önem verilmiştir. Başbakan Paşinyan 27 Eylül'de şu konuşmayı yapmıştır:

“Değerli halkımız, Ermenistan Cumhuriyeti'nin gururlu vatandaşları, Artsakh Cumhuriyeti'nin gururlu vatandaşları, Diaspora'nın gururlu Ermenileri, düşman Artsakh yönünde bir saldırı başlattı. Savunma ordusu, saldırıya başarıyla karşı koyuyor. Durum hızla gelişiyor. Bilgiler ihtiyaca göre raporlanacaktır.”

Başbakan daha sonra sıkıyönetim ilanını ve genel askeri seferberliği açıklamıştır. Diasporanın desteği, şaşırtıcı olmayan bir şekilde, şöhreti bilinen EDF-Taşnaksutyun'dan gelmekte gecikmemiştir. EDF, üyelerinin ABD'deki senatörler ve Temsilciler Meclisi üyeleriyle temasa geçmeleri için bir eylem çağırısı yapmıştır.

Dışişleri Bakanı aynı gün uluslararası bir televizyon kanalına verdiği röportajda yavuz hırsız üslubuyla şunları söylemiştir:

“Bu sabah yaşananlar, Azerbaycan'ın halkımızın güvenliğine karşı fanatik duruşunu saldırgan bir şekilde ilerletme niyetinin bir kanıtıdır. Sürekli olarak Dağlık Karabağ sorununun temelini halkımızın güvenliği olduğunu iddia etmekteyiz ve bugün güvenliklerini ve özgürlüklerini korumak için bu saldırıya karşı koyan kararlı olan yurttaşlarımızın, Dağlık Karabağ halkının güvenliğini sağlamamız gerektiği bir kez daha kanıtlanmıştır. Bu saldırganlık sadece Azerbaycan tarafından kasıtlı olmakla kalmamıştır, Azerbaycan'da askeri varlığı olan Türkiye'den de Ermenistan'a yönelik saldırgan tavır eşlik etmektedir. Bu son derece endişe verici, bu büyük çaplı bir tırmanıştır.”

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu iddialara karşı, televizyonda ulusa hitaben şunları söylemiştir: “Bugün Azerbaycan ordusu kendi topraklarında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumaktadır. Ermenistan işgalci bir devlettir. Bu işgale bir son vermeliyiz ve bunu sonlandırmalıyız.”

Rusya Dışişleri Bakanlığı da aynı gün bir açıklama yaparak tarafları derhal ateşkese çağırmıştır. ABD Dışişleri Bakanı 29 Eylül'de Ermenistan ve Azerbaycan'ı düşmanlıkları durdurmaya davet etmiştir. Roma Katolik Kilisesi'nin (Vatikan) ruhani önderi Papa Fransuva, halkı Kafkasya bölgesinde barış için dua etmeye çağırmıştır. İran Cumhurbaşkanı, düşmanlıklara son

verilmesi yönündeki uluslararası çağrılara katılmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, basına kapalı bir oturumunun ardından, düşmanlıkların derhal sona erdirilmesi çağrısında bulunmuştur. Fransız Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ise Ermenistan lehinde saldırgan ifadelerde bulunmuştur. Macron, Letonya’da bir basın toplantısında Ermeni halkına desteğini dile getirerek, “Ermenistan’a ve Ermenilere söylüyorum: Fransa rolünü oynayacak” demiştir.

Din dayanışması da Ermenistan’a destek için araçsallaştırılmıştır. Amerika Ermeni Kilisesi Doğu Piskoposluğu 1 Ekim’de “ülkedeki ve dünyadaki kardeş kiliselerin Ermenistan ve Artsakh’a destek sağlaması” çağrısında bulunmuştur. Kilisenin doğu ABD idaresi başrahibi Başpiskopos Anoushavan ise şu açıklamayı yapmıştır:

“Ulusal Kiliseler Konseyi’nin (National Council of Churches-NCC) Ermenistan/Azərbaycan Çatışmasının Derhal Sona Erdirilmesi Çağrısı

ABD’deki Mesih Kiliseleri Ulusal Konseyi (NCC), Ermenistan ile Azerbaycan arasında artan düşmanlıklardan ve Dağlık Karabağ bölgesinde can kayıplarından dolayı üzüntülerini ifade etmektedir. Çatışmalar artarken NCC, Ermenistan’ı savaş durumuna getiren Azerbaycan’ın bu sebepsiz, ani saldırısına karşı çıkmaktadır. NCC olarak bu çatışmaya karşı öfkemizi ve derin üzüntülerimizi ifade ederken Amerika Ermeni Kilisesi Piskoposluğu, Dünya Kiliseler Konseyi ve her yerdeki iyi niyetli insanlarla dayanışma içindedir.

Azerbaycan’ın ve Ermeni toplumuna karşı saldırılarına yardım etmek için Türkiye tarafından finanse edilen ve gönderilen Suriyeli isyancı savaşçıların askeri güç kullanmasından üzüntü duyuyoruz. Zırhlı birlikler, havacılık, ağır top ve insansız hava araçlarının kullanılması planlı bir operasyona işaret etmektedir. Savaşa katılımını ve savaşı teşvik etmesini durdurarak, Türkiye’nin bölgedeki angajmanını sona erdirme zamanı gelmiştir.

Suriye’den gelen savaşçıların evlerinden çıkarıldığını ve ailelerini doyurmak için çaresiz olduklarını ve bunun da onların bu yıkıcı çatışmaya dahil edilmelerine neden olabileceğini biliyoruz.

NCC, ABD’yi savaşı durdurmak için diplomatik önlemler almaya çağırılmaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı’nın bu duruma kayıtsız kalmamasını umuyor ve dua ediyoruz. Üye kiliselerimizden bu mesajı seçtikleri yetkililere derhal iletmelerini rica ediyoruz.

Ermeni geleneğine göre dua ediyoruz: ‘Bu kırılğan dünyanın her köşesinden, şiddetli çatışmalarla parçalanmış insanlık ailemizden yükselen feryadı dinleyin. Ey sevgi dolu Rabbimiz - bugün, gelecek günlerde ve her zaman – ölmüşlerimizin huzuru için, bize eziyet eden manevi ve ahlaki ıstırapların iyileşmesi, sadece mahvolmaya ve yıkıma yol açabilecek şiddete bir son verilmesi için sana dua ediyoruz. [Amin.]’ (Amerika Ermeni Kilisesi).

30 Eylül 2020¹¹”

Kilikya (Antelias/Lübnan) Ermeni Katolikosu I. Aram, Ermenistan silahlı kuvvetlerine tam desteğini ifade etmek için Paşinyan’ı aramıştır. “Vatan tehlikeye girdiğinde tüm Ermeni milleti Ermeni ordusu olur” demiştir. 13 Ekim’de yayınlanan aşağıdaki ifadelerinin ne tür bir manevi içeriği olduğunu ise okuyucuların değerlendirmesine bırakıyoruz:

“Türkiye’nin tam desteğiyle, teröristlerin ve çetelerin katılımıyla Artsakh’a karşı Azerbaycan’ın başlattığı savaş; askeri, siyasi, hukuki ve jeopolitik yönleri ve sonuçlarıyla bizi yeni bir gerçekliğin önüne koymuştur. Bu nedenle, mevcut gerçeklik Artsakh’ı, Ermenistan’ı ve uluslararası toplumu tek bir yönde düşünmeye ve çalışmaya itmeli: Artsakh Cumhuriyeti’nin tanınması. Başka bir alternatif yoktur.

Azerbaycan-Artsakh savaşının son gelişmelerini yakından takip eden herkes görecektir:

1. Azerbaycan, Türkiye’nin kayıtsız, tam bir siyasi ve askeri ittifakına ve İsrail’in özel desteğine sahiptir.
2. Mevcut savaş tamamen yerel değildir; önemli bölgesel ve uluslararası sonuçlara sahip olma potansiyeline sahiptir.
3. Pan-Turancı ve yayılcı politikasına yeni bir görünüm ve vurgu yapan Türkiye, nüfuzunu Ortadoğu ve İslam dünyasından Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkelerine genişletme çabasının yanı sıra Azerbaycan’ı kullanarak Kafkasya’da da aynısını yapmaya çalışmaktadır.

Rusya, Türkiye ve İran’ın Suriye konusunda var olan uzlaşması, açıkça Rusya ve İran’ı Türkiye’nin kışkırttığı ve Azerbaycan tarafından

11 “Eastern Diocese Appeals to Sister Churches to Condemn Attack on Artsakh,” *Armenian Life*, 5 Ekim 2020, <http://www.armenianlife.com/2020/10/05/eastern-diocese-appeals-to-sister-churches-to-condemn-attack-on-artsakh/>.

yürütülen savaşa karşı ölçülü ve ihtiyatlı bir tavır almaya itmektedir. Ancak ihtiyatlı yaklaşımları ciddi tehlikeler ve ağır sonuçlarla dolu bu acil durum karşısında, özellikle Rusya'nın bölgedeki jeopolitik çıkarları tehlikeye atılmaya başladığında uzun süre dayanamaz.

Azerbaycan, Artsakh anlaşmazlığı adına siyasi ve müzakere edilmiş bir çözüm için uluslararası kararlara karşı çıkarak, her zaman Artsakh'ı askeri olarak yeniden işgal etmeye çalışmıştır. Azerbaycan'ın pan-Turancı çabalarıyla güçlenen bu yeni girişimi, bu yeni hedeflerin peşindedir.

Ermeni ordusu Artsakh'ı, hakkımızı ve haysiyetimizi kahramanca savunmaya devam ediyor. Kan döktük, korkunç yıkımlara ve hasarlara maruz kaldık, çok büyük sorunlarla karşılaştık ama direnmeye devam ediyoruz. Nitekim Türkiye'nin desteği ve İsrail silahlarıyla desteklenen Azerbaycan saldırılarıyla yüzleşmek başlı başına bir zaferdir. Ordunun, Ermenistan ve Artsakh'ın diplomatik mücadelesinin yanı sıra, yaygın destek çabaları, organize gösteriler ve diaspora genelinde Ermenistan'ı destekleyen gösteriler tüm halkımızı harekete geçirmiştir.

Durum son derece karmaşık ve kırılgan olmaya devam etmektedir.

Otuz yıldır dünyaya Artsakh'ın bizim olduğunu anlattık, kanımız pahasına kendi kaderimizi tayin hakkımızı savunduk, açıklamalarımızı, düşüncelerimizi ve çalışmalarımızı Artsakh Cumhuriyeti'nin uluslararası tanınırlığı için ortaya koyduk.

O yıllarda, ayrıca siyasi müzakerelere izin vererek akıllıca tedbirli davrandık. Ancak bugünkü savaş, Azerbaycan'ın müzakerelere inanmadığını ve Türkiye'nin tam desteğini alarak, bizi huzur içinde bırakmayacağını, yıpratma savaşından yararlanacağını ve dahası Türkiye'nin daha büyük, gelecekteki hedeflerine ulaşmak için faydalanacağını bir kez daha göstermiştir.

Halkımızı her birkaç yılda bir feda edemeyeceğimiz gibi, korkunç maddi ve ekonomik zararlara da katlanamayız. Stratejik ve savunma politikalarımızı hem kısa hem de uzun vadede her zaman gerçekçi bir ruhla ve mevcut jeopolitik gerçeklere ve koşullara uygun olarak tanımlamak bizim için hayati önem taşımaktadır.

İlk olarak, ne pahasına olursa olsun ve derhal ateşkes sağlanması ve siyasi müzakerelere devam edilmesi esastır.

İkincisi, Artsakh'ın uluslararası tanınırlığı için yöntemsel çalışma yapılmalıdır. Artık daha fazla bekleyemeyiz. Bu her anlamda bizim aleyhimize. Böyle bir tedbirin beraberinde yeni zorluklar getireceğini ve uluslararası toplumun bu noktada buna hazır olmayabileceğini biliyoruz. Yine de başka bir alternatif yoktur. Azerbaycan'ın savaşlar ve ateşkesler için geçerli olan uluslararası hukuk ilkelerini bile göz ardı ettiği durumda, mevcut savaştan daha kötüsü ne olabilir?

Üçüncüsü, Rusya'nın rolü, Artsakh ile ilgili herhangi bir sorunun çözümü için anahtardır. Rusya'nın yavaş ve temkinli tepkisi farklı yorumlara davetiye çıkarabilir. Yine de Rusya'nın şu anda stratejik yaklaşımları ve hesapları ne olursa olsun, Kafkasya'da Rusya'nın yanında başka bir gücün varlığına asla izin vermeyecektir. Bu kanı göz önünde bulundurularak, Rusya ile iş birliğimiz karşılıklı güvene ve ortak çıkarlara dayanmalıdır.

Dördüncüsü, Artsakh'ı korumaya yönelik siyasi ve hukuki açıdan hayati önemi haiz girişim, hemen başlamamız gereken pek çok hazırlık, çok sayıda sosyal yardım, diplomatik faaliyet ve tutarlı bir çalışma gerektirmektedir. Uluslararası hukuk; tanıma için farklı yolları, koşulları ve gereklilikleri göz önünde bulundurur. Tanıma için tüm meseleleri ve somut koşulları kapsamlı ve ayrıntılı olarak incelemeliyiz.

Kendimizi tarihimizde varoluşsal bir dönüm noktasının önünde bulmaktayız. Askeri başarı anahtardır ve uluslararası toplumun Ermeni yanlısı duyarlılığı başarımızın itici gücüdür. Akıllı, temkinli ve her zaman birlik olmalıyız.

Bu nedenle, Ermenistan'ın şerefli Başbakanı Nikol Paşinyan'ı ateşkesin desteklenmesinin hemen ardından Ermenistan'daki siyasi parti başkanlarını, Artsakh ve diasporanın ruhani liderlerini ve Ermenistan'ın en üst düzey yetkililerini davet etmeye çağırıyoruz. Böylesi bir görüşme bir yandan yabancılara birlik içinde ve sağlam duruşumuzu gösterecek, diğer yandan da bakış açılarının ve yaklaşımların paylaşılması için fırsat sunacaktır. Ayrıca böyle bir toplantının ardından; tanınma çalışmalarını yasal, diplomatik, siyasi ve iletişimsel boyutlarıyla yönlendirmek üzere Başbakan liderliğinde bir uzmanlar komitesi oluşturulmasını öneriyoruz.

Katolikos I. Aram¹².

12 "Catholicos Aram I: Artsakh Must Be Recognized," *Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church*, 13 Ekim 2020.

Kilikya Ermeni Katolikosu 25 Ekim’de bir açıklama daha yaparak dünyanın her yerindeki Ermenileri harekete geçmeye ve silah başına çağırmıştır. Çağrısıyla ilgili makalenin tam metni aşağıdadır:

“25 Ekim Pazar günü Katolikos I. Aram Hazretleri, dünyanın her yerindeki Ermenileri silah başına çağırmıştır. Hazretleri mesajında, Türk-Azerbaycan saldırganlığına karşı savaşıyan Artsakh ve Ermenistan ordularının fedakârlıklarından bahsetmiştir.

1. “Ermeni ordusu, özgür ve bağımsız Artsakh Cumhuriyeti’ni kahramanca savunmaya devam ediyor ve Artsakh aracılığıyla Ermenistan’ın güvenliğini ve Ermenistan aracılığıyla tüm Ermeni ulusunun sağlam varlığını sürdürüyor. Artsakh savaşı böyle görülmeli. Dolayısıyla bu konvansiyonel bir savaş değildir: Ermeni milletinin ve vatanının kaderini belirleyecek bir savaştır.” Vatan için savaşmanın sadece bir görev değil, aynı zamanda bir onur ve gurur meselesi olduğunu da sözlerine eklemiştir.

2. Katolikos, Türkiye’nin bu savaşta Azerbaycan’ın yanında olduğunu söylemiştir. Türkiye’nin yeniden formüle edilmiş yeni bir Pan-Türkî proje yoluyla varlığını Akdeniz’den Doğu Avrupa’ya genişletmeye çalıştığını söylemiştir. “Bu nedenle Artsakh savaşı, Türkiye’yi yönlendiren uzun vadeli hedefler çerçevesinde, Artsakh’ın ötesinde daha geniş bir bakış açısıyla düşünülmelidir.” Katolikos şunu eklemiştir: “Ne yazık ki, Ermeni halkı tüm bunların bedelini ödüyor”.

3. Türkiye’nin ırkçı, soykırımcı, emperyalist ve pan-Türkî politikası göz önünde bulundurulduğunda, dünya ve özellikle Batı nerede?” diye Hazretleri merakını ifade etmiştir. “Nitekim 1915 soykırımından bahsettiğimizde, bir millet Osmanlı Türkiye’sinin imha planına maruz kaldığında, Batı’nın nerede olduğunu sık sık merak ederiz. Yüz beş yıl sonra yine merak ediyoruz. O soykırımın faili yeni bir soykırım peşinde koşarken, yakın sınırlarından uzakta özgürce dolaşırken uluslararası toplum nerededir?”

Katolikos I. Aram, “küçük ulusumuza karşı başlatılan savaşa muazzam devletlerin pratikte farklı şekillerde katıldığı açık” demiştir. Ermeni tarihinin atası Horenli Musa’dan alıntı yaparak, Dağlık Karabağ’daki Ermeni askerlerinin “kahramanlıklarını” anımsatarak, “Ermeni anavatanını” korumak için bilinçli olarak canlarını feda ettiklerini sözlerine eklemiştir:

“Artsakh halkı kendi kaderini tayin hakkını bağımsız devlet ile savundu” demiştir. ‘Bir halkın kendi kaderini tayin etmesi, uluslararası hukukun

temel ilkelerinden biridir.’ Hazretleri, bundan geri adım atılamayacağını söylemiştir.

‘Bu nedenle, Kilikya Meryem Ana Manastırı’ndan her Ermeni’nin katılması gereken bir silah başına çağrısı yapıyoruz, Artsakh’ın bağımsızlığı ve güvenliği için bu yüce savaşa herkesin farklı şekillerde katkılarını ortaya koymalarına davet ediyoruz.’ demiştir.

Bu bağlamda, bu savaşın Artsakh ve Ermenistan için yarattığı varoluşsal tehlikenin üstesinden gelmek için, Ermenistan’a çağrıda bulunmuş, ülkedeki ve diasporadaki tüm örgütleri Ermenistan etrafında birleştirmeye davet etmiştir.

Hazretleri, diasporanın ağ kurma, sosyal yardım, asker toplama ve malzeme desteği açısından potansiyeline katkıda bulunduğunu ve bu yüzden silah başına çağrısında önemli bir role sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Artsakh Cumhuriyeti’nin uluslararası toplum tarafından tanınmasına da yardımcı olmalıdır.

Mesajını Ermenileri ‘Artsakh’ın bağımsızlığını savunmak için, müreffeh bir Ermenistan ve milletimizin sonsuzluğu için düşünmeye, plan yapmaya ve harekete geçmeye’ çağırarak tamamlamıştır.”

Eçmiyazın Ermeni Katolikosu II. Karekin de 14 Ekim’de ulusa seslenmiştir:

“Anavatanımız için [geleceğini belirleyecek] günler yaşıyoruz. Artsakh’taki halkımızın özgür ve bağımsız bir yaşam hakkı için ölümüne savaşıyoruz. Azerbaycan, ateşkes anlaşmasını göz ardı ederek Artsakh’a yönelik askeri operasyonlara devam ediyor, sivil yerleşimleri ve sivil nüfusu, anıtlarımızı ve kutsallarımızı, Suşi Katedrali’ni de bombaladı. Ermenistan Cumhuriyeti’nin sınır toplulukları da hedef alındı.”

ABD Ulusal Kiliseler Konseyi (National Council of Churches-NCC) ve Dünya Kiliseler Konseyi (World Council of Churches-WCC) şiddetin tırmanmasını kınamış ve uluslararası toplumu diplomatik bir harekete geçmeye çağırmıştır. İsviçre merkezli bir STK olan Uluslararası Hristiyan Dayanışması (Christian Solidarity International-CSI) 2 Ekim’de “Dağlık Karabağ’a yönelik Türk-Azerbaycan ortak saldırısını” “dünyanın en eski Hristiyan topluluklarından birini yok etmeye yönelik yenilenen bir girişim” olduğunu iddia ederek kınamıştır.

Papa Fransuva, 11 Ekim’de Arjantin’deki Ermeni Kilisesi Başpiskoposuna el yazısıyla yazılmış, 14 Ekim’de kamuoyuna açıklanan bir mektup göndermiştir:

“Artsakh çatışması beni endişelendiriyor ve üzüyor. Çatışmanın başladığı aynı Pazar günü, bu evde kalan kardeşimiz II. Karekin ile birlikteydim. Bunun hakkında konuştuk, birlikte dua ettik; o sonra Erivan’a gitti ve ben Angelus’un balkonundan Kafkasya bölgesinde barış için çağrıda bulundum. Daha sonra Dışişleri Bakanı ve iş arkadaşları aracılığıyla diplomatik kanallar ile çalışmalar başladı. Sevgili kardeşim, Ermeni halkının acısını biliyorum ve sizin yanınızdayım; sizin için dua ediyorum ve bir felaketin önlenmesi için elimden geleni yapıyorum.”

Katolikos II. Karekin’in Vatikan’ı ziyareti vesilesiyle, 19 Ekim’de İtalyan gazetesi *La Repubblica*’da bir röportaj yayınlanmıştır. II. Karekin, Dağlık Karabağ bölgesinde artan şiddetin Ermeni halkının bir başka soykırımı olma potansiyeline sahip olduğunu söylemiş ve şunu eklemiştir:

“Sivilleri, kiliseleri, bir halkın tarihi anıtlarını tüm uluslararası yasalara rağmen ayırım gözetmeksizin bombalamak soykırım değilse başka ne olabilir... Ancak tartışmalı bölgenin kendi ilan ettiği bağımsızlığının tanınması ile olası yeni bir soykırımdan kaçınılabilir.”

Ermenistan’ın yenilgisinin ardından Kudüs Ermeni Patriği, 20 Kasım’da Rusya Cumhurbaşkanı’na hitaben bir mektup göndermiştir. “Artsakh” adını verdiği yerdeki kutsal mabetleri korumanın önemini vurgulayarak, “Rus Ortodoks ve Ermeni Apostolik Kiliseleri’nin kardeşlik ilişkileri nedeniyle dikkate alınmasını” rica etmiştir.

WCC 13 Kasım’da şu açıklamayla öfkesini dile getirmiştir:

“9-13 Kasım 2020 tarihlerinde video konferans ile toplanan Dünya Kiliseler Konseyi’nin (WCC) yürütme kurulu, Dağlık Karabağ/Artsakh toprağının halkı ve tüm Ermeniler için, önemli ve şiddetli derecede acı verici bir dönemde, Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya liderleri arasında altı haftalık yoğun silahlı çatışmaya son vermek için bir anlaşmanın açıklanmasının ardından bir araya geldi. Bu çatışmanın sebep olduğu kan dökülmesine ve yıkıma bir son verilmesi çağrısında bulunuyoruz.

Hikmet, birlik ve sükûnet için dua ederek Tüm Ermenilerin Başpiskoposu ve Katolikosu II. Karekin Hazretleri’ne iştirak ediyoruz. Sadece 27 Eylül’den bu yana yenilenen savaşta değil, aynı zamanda kaybedilen her kıymetli canla düşmanlığın daha da derinleştiği, bölgedeki kendi kaderini

tain etme mücadelesinin uzun tarihi boyunca korkunç kayıplara uğrayanların hepsi ile yas tutuyoruz.

Özellikle Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 'Kafkasya bölgesinde dedelerimizin yüzyıllardır yürüttüğü bu görevi yerine getireceğine' ant ettiği korkunç yorumları ve Türkiye'nin mevcut çatışmadaki rolü ışığında, halkına yönelik soykırımın yenilenmesinin tehdidi altındaki Ermeni topluluklarıyla dayanışma içindeyiz. WCC açık veya örtük bu tür tehditleri, çatışmada kendilerinin var olduğunu ima edenlerin eylemlerini, uluslararası olarak yasaklanan silahları sağlayarak, Suriye'den ve başka yerlerden paralı askerler ve cihatçılar göndererek ve bunu dini bir çatışmaya dönüştürmeye çalışmaları dahil olmak üzere şiddeti körükleyenleri kınamaktadır. WCC, kimyasal silahların ve misket bombalarının kullanımını, sivillerin, hastanelerin ve kamu altyapısının hedef alınmasını ve geçtiğimiz haftalarda tanık olunan diğer tüm savaş suçlarını, kafa kesme, işkence ve diğer zulümleri kınamaktadır.

Ayrıca, Dağlık Karabağ/Artsakh'ın kutsal yerlerine ve kültürel mirasına saygı duyulmasına çağırıyoruz, ancak 8 Ekim'de Şuşi'deki Ghazanchetsots Katedrali'nin defalarca bombalanması ve daha yakın tarihli diğer saygısızlıklarla ilgili edinilen çok sayıda rapor farklı bir gerçeği göstermektedir. UNESCO'yu bu yerleri korumak için mümkün olan tüm ve uygun önlemleri almaya çağırıyoruz.

Uluslararası toplumun tüm üyelerini, bu tür kutsal yerlerin korunması, tüm mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin güvenlik ve haysiyetine geri dönmeleri, Ermeni halkının soykırım tehdidinden korunması, Dağlık Karabağ/Artsakh ve daha geniş bölge halkı için adalet ve insan hakları üzerine kurulu kalıcı bir barış için, düşmanlığı, çatışmayı ve adaletsizliği kışkırtmaktan veya teşvik etmekten kaçınmak için destek çabalarına katılmaya çağırıyoruz.

Devam eden vaizlik ve bölgedeki kiliselerin şahitliği karşısında ayağa kalkıyor, onlara eşlik ediyoruz. Kilise liderlerine bu krizde halklarına rehberlik etmeleri adına güç ve bilgelik verilebilmesi için dua ediyoruz.”

Antelias Katolikosu I. Aram, Ermenilere birlik çağrısında daha saldırgan olmuş ve şunları söylemiştir:

“Bugün anavatanımızın ve insanlarımızın çağdaş tarihinde çok önemli bir an. Cesur ordumuz Türk-Azerbaycan-terör ordusuna kahramanca direndi. Hayatlarını kaybeden tüm kahramanlarımıza saygı ve şeref

atfediyoruz. Savaş bitmedi, tetikte ve gerçekçi olmalıyız. Ermenistan ve Artsakh, halkları ve devletleri ile bugün ve özellikle gelecekte tehlike altındadır.”

4 Ekim’de Ermenistan Cumhurbaşkanı Diaspora’ya hitaben yaptığı konuşmada, güçlü ve istikrarlı bir diasporanın vatani ve Ermeni ordusunu destekleyen gerçek bir ordu olduğunu söylemiştir. Cumhurbaşkanı şu nefret dolu kışkırtıcı sözleri söylemekten çekinmemiştir:

“Lütfen aynı ruhu ve özveriyi canlı tutun çünkü bu sefer bize, özgürlüğüne düşkün Artsakh halkına karşı sadece Azerbaycan değil, silahları, silahlı kuvvetler personeli ve paralı askerleri/teröristleriyle soykırımcı Türkiye de bulunmaktadır.”

5 Ekim’de yapılan ortak açıklamada, üç AGİT Minsk Grubu eş-başkan ülkenin Dışişleri Bakanları, Dağlık Karabağ çatışma bölgesi dışındaki şiddetin eşi benzeri görülmemiş biçimde tehlikeli bir boyuta tırmanmasını şiddetle kınamıştır. Bakanlar, AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının 1 Ekim tarihli açıklamasına atıfta bulunarak, ihtilafın taraflarına derhal ve koşulsuz olarak ateşkes sağlanması çağrısını yinelemiştir.

Avrupa Birliği Yüksek Temsilcisi 7 Ekim’de Avrupa Parlamentosu’na hitaben bazı açıklamalarda bulunmuştur. Açıklamasından bazı alıntılar şu şekildedir:

“Çatışmanın başladığı gün, Yüksek Temsilci olarak, düşmanlıklara derhal son verilmesi, gerginliğin azaltılması ve ateşkesin sıkı sıkıya uyulması çağrısında bulunan bir açıklama yayınladım. Bu aşamada, çatışmanın daha da tırmanması ve bölgesel aktörlerin devreye girmesi, ne yazık ki göz ardı edilemez. Çatışmalar durmalıdır. AGİT Minsk Grubu Eş-başkanları, bu hafta iki ülkenin Dışişleri Bakanları ile görüşecek ve bu durumdan kurtulmanın tek yolu, Minsk Grubu Eş-başkanlarının bir an önce acil müzakereler için bastırmasıdır. Hepiniz harekete geçilmesini istediniz. ‘Harekete geçmek’ derken neyi kastediyorsunuz? AGİT Minsk Grubu Eş-başkanlarını desteklemek için elimizden gelen her şeyi yapacağız. ‘Harekete geçmekten’ kastınız askeri bir adım atmaksa bu kesinlikle söz konusu bile olamaz. Avrupa Birliği olarak diplomatik alanda elimizdeki kaynakları kullanarak yapabileceklerimizi yapacağız. Avrupa Konseyi Türkiye ile ilişkilerimizi gözden geçirmek için Aralık ayına kadar gelişmeleri takip etme kararı aldı.”

Azerbaycan ve Ermenistan, savaş esirlerinin ve cenazelerin değişimi için 9 Ekim’de ateşkes ilan etmiştir. Moskova’da Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya

Dışişleri Bakanları arasında on saat süren görüşmelerin ardından anlaşmaya varılmıştır. Bu, 27 Eylül’de çatışmanın patlak vermesinden bu yana iki taraf arasında yapılan ilk diplomatik görüşme olmuştur. İmzalanan protokol aşağıdadır:

“Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin’in çağrısına cevaben ve anlaşmalara bağlı olarak; taraflar adına Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı I. Aliyev ve Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı N. Paşinyan aşağıdaki adımlar üzerinde anlaşılır:

1. Uluslararası Kızılhaç Komitesi kıstaslarına uygun olarak, savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve ölülerin bedenlerinin değişimi için insani amaçlarla 10 Ekim 2020 günü saat 12:00’den itibaren ateşkes ilan edilir.
2. Ateşkes rejiminin belirli parametreleri üzerinde ayrıca kararlaştırılacaktır.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, AGİT Minsk Grubu Eş-başkanlarının arabuluculuğuyla, çözümün temel ilkeleri temelinde, mümkün olan en kısa sürede barışçıl bir çözüme ulaşmak amacıyla esaslı müzakerelere başlar.
4. Taraflar, müzakere sürecinin formatının değişmezliğini teyit eder.¹³”

AGİT Minsk Grubu eş-başkanları 14 Ekim’de yaptıkları açıklamada, Azerbaycan ve Ermenistan’ı 10 Ekim’de Moskova’da bölgedeki feci sonuçları önlemek için verdikleri taahhütleri tam anlamıyla yerine getirmek için acil adımlar atmaya çağırmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı 13 Ekim’de teyit mekanizmasının bir parçası olarak ateşkesin takibi için askeri gözlemciler görevlendirmeyi teklif etmiştir.

Moskova’da kararlaştırılan ateşkesi takiben Başbakan Paşinyan, Minsk Grubu eş-başkanı ülkelerin işgal ile oluşan statükoyu sürdürmek için yardımına geleceği hülyası içinde, 14 Ekim’de halka şöyle seslenmiştir:

“Değerli halkım

Ermenistan Cumhuriyeti’nin gururlu vatandaşları, Artsakh Cumhuriyeti’nin gururlu vatandaşları, Diaspora’nın gururlu vatandaşları.

13 “Azerbaijan, Armenia agree on ceasefire for humanitarian purposes,” *Trend News Agency*, 10 Ekim 2020, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3314122.html>.

Türkiye ve Azerbaycan tarafından Artsakh'a karşı başlatılan terörist savaşı 18 gündür devam etmektedir. Savaş meydanındaki durum hakkında konuşmadan önce, bugün askeri-siyasi vaziyeti anlamamanın bizler için çok önemli olduğunu vurgulamayı gerekli görmekteyim, ancak bunun için önce bu savaşın sebeplerini ve koşullarını anlamamız gerekmektedir.

Karabağ meselesindeki müzakere sürecinde Azerbaycan adeta Ermeni halkından ve Karabağ halkından haklarından feragat etmelerini talep ettiği bir noktaya adım adım yaklaşmıştır.

Bu talebin özü şuydu: Derhal 7 bölge üzerinden 5'ini Azerbaycan'a teslim edin, geriye kalan 2 bölgenin teslimi için somut bir zaman çizelgesi sunun ve Dağlık Karabağ'ın -statüsü ne olursa olsun- Azerbaycan'ın bir parçası olması gerektiğini belirtin. Dahası, Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirtilmesinin bölgeleri teslim etme süreci ile herhangi bir bağı olmamalıdır. Başka bir ifadeyle, bölgeler statü için değil, barış için teslim edilmeli, aksi takdirde Azerbaycan meseleyi savaş vasıtasıyla çözüme tehdidinde bulunmuştur.

Bu müzakere esasını, daha doğrusu müzakere sahasını, devralan hükümetimiz meseleyi o şekilde tartışmayı aslında reddetmiştir, çünkü bu kabul edilemezdi.

Bu koşullarda, Artsakh'ın statüsünü tanımlamadan meselenin çözümünün imkânsız olduğunu açıkça belirtmeye çalıştığımız zaman Azerbaycan statü konusunda herhangi ciddi bir tartışmayı reddetmiş, hatta Artsakh'ın sahip olabileceği tek statünün Azerbaycan ile özerk bir şey olabileceğini belirtmiştir ve hatta Ermenilerin bütünüyle Karabağ'dan boşaltılarak kurulacak olan yapıların temelini atmıştır.

Bu sırada Azerbaycan askeri retorik ve Ermeni karşıtı propaganda geliştirmekte idi.

Son iki buçuk yıl boyunca, ordumuzda reformlarda ve yeniden silahlandırmada bulunduk ve 'Karabağ meselesi için askeri çözüm yolu yoktur' kaziyesi için gerçek koşullar yaratmaya çalıştık.

Temmuz 2020 tarihinde Tovuz'daki muzaffer çatışmalar birçok kişi için beklenmeyi kanıtlamıştır. Azerbaycan ordusu Karabağ meselesini askeri vesilelerle çözemektedir. Bu protokol yalnızca Azerbaycan için değil, diğer birçok ülke için şaşırtıcı olmuştur, özellikle Türkiye için.

Temmuz savaşlarından hemen sonra görülmemiş bir Türk-Azerbaycanlı askeri tatbikat başladı, Azerbaycan'a yüksek sayıda Türk birlikleri ve askeri teçhizat gönderildi. Tatbikat sırasında Azerbaycan ordusunun yakın gelecekteki belirli sorunları çözmekte elverişsiz olduğunu tekrar doğrulamışlardır ve Türkiye Karabağ meselesi ile artık ilgilenmemesi gerektiğine karar vermiştir.

Daha önce görülmemiş bir gelişme yaşanmış, Türkiye alenen Ermenistan'ı tehdit etmeye ve, Azerbaycan ordusunun kuvvetlerinin tek başına sorunu çözmede yeterli olmayacağını fark edip, yüksek sayıda teröristleri ve paralı askerleri Suriye'den Karabağ çatışma alanına eşzamanlı bir şekilde göndermeye başlamıştır.

Bu durumda, eğer Türkiye Güney Kafkasya'daki amaçlarına ulaşırsa, bunun kaçınılmaz bir şekilde zincirleme tepkime halinde gelişmelere sebep olacağı ve dolayısıyla bu istikrarsızlığa kaçınılmaz bir biçimde maruz kalacak bölgesel ile bölgesel ötesi ülkelerin stratejik yıldırıcı faaliyetlere başvuracakları basit hesaplaması ile stratejik önleme mekanizmaları kullanmaya çalıştık.

Ancak bu aşamada tuhaf bir durum tespit edilmiştir. Stratejik önleme potansiyeline sahip bazı ülkeler tehdidi doğru şekilde hesaplamamışlardır, meseleyi Karabağ ihtilafı bağlamında incelemeye devam etmişlerdir ve, esas itibariyle, bölgelerin durumu kurtarabilecek barış formülü olduklarına inanmışlardır.

Bu elbette bizim için kabul edilemezdir ve bazı Avrupalı güçlerin iddialara göre barış adına Çekoslovakya'yı Almanya'ya teslim ettiği 1938 Münih Antlaşması'na fazlasıyla benzerdir. Ve hepiniz sonradan ne olduğunu biliyorsunuz. Ve şimdiki soru dünyanın, bu sefer Küçük Asya'da, yeni bir Hitler'in oluşumuna izin verip vermeyeceğidir.

Artsakh'a açılan savaş bizler için beklenmedik şekilde başlamıştır. Beklediğimizden farkındaydık, mesele düşmanın ne zaman ve nereden saldıracağıydı.

Artsakh Savunma Ordusu hakikaten ilk saniyelerden itibaren kahramanca bir savaş vermektedir. Türk-Azerbaycanlı paralı askerlerin ittifakı Artsakh'a karşı en kuvvetli saldırıyı başlatmıştır: tanklar, zırhlı araçlar, füzeler, ağır silahlar, askeri uçaklar, helikopterler, çeşitli insansız hava araçları, Türkiye'den ve ayrıca, bazı bilgilere göre, Suriye'den paralı askerler ve teröristler dahil olmak üzere yüksek sayıda insan.

Düşman ilk hafta içinde herhangi bir stratejik veya bölgesel başarı elde etmemiştir ve bu durum onların malzeme ve insan gücünde kısıtlamalarının olmadığı koşullarda, Artsakh ile Ermenistan'ın abluka koşullarında faaliyette bulunduğu mevcuttu. Bu zaman zarfında, düşman yüksek bir miktarda askeri teçhizat kaybetmiştir, yüksek sayıda kayıp vermiştir, fakat bu kayıpların bir kısmı paralı teröristlerdi, ki bu Azerbaycan için hiç de zor değildi.

[Bunun aksine] kanımızın her damlası [hepimize acı vermektedir], bunun yanında halihazırdaki çok yüksek sayıdaki mağdurlarımız vardır. Geçtiğimiz Cuma Moskova'da verilen beyanat daha fazla kaybın yaşanmasını önlemek içindi - bizim sürece katılımımız (ki bu insani bir ateşkes sağlamıştır); cenazelerin, esirlerin ve tutukluların tam takası ve AGİT Minsk Grubu eş-başkanlık formatına meseleyi en kısa sürede çözüme mantığı ile dönmeyi amaçlamıştır.

Ancak, Azerbaycan aslında ateşkes anlaşmasına bir saniyeliğine bile olsa uymamıştır ve halen saldırmaya devam etmektedir, bununla beraber bir ateşkes denetleme mekanizmasının kurulmasını engellemektedir.

Bu Azerbaycan'ın başlangıçtan beri siyasi çizgisine bağlı kalmaya devam ettiği ve kendisine Dağlık Karabağ'ın tam işgali görevini verdiği anlamına gelmektedir.

Fakat bu noktada bir unsuru kayda geçirebiliriz. Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelere Türk-Azerbaycanlıların ilk ani saldırı ile işgal etme terörist planı, yerel özyönetim ve devlet organlarının ortak çabaları ile çabalarından dolayı başarısızlığa uğramıştır.

Ancak, bu süre zarfında birçok zayıt verdik. Şu an mağdurlarımızın sayısı çok yüksektir ve anavatanını, kendi insanların yaşama hakkını, kimliğimizi, onurumuzu ve geleceğimizi kendi canları ile savunan cesur şehitlerimizin yasını tutmaktayım. Bütün mağdurlarımız, şehitlerimiz, ailelerin, ebeveynleri ve özellikle anneleri önünde eğiliyorum ve onların kayıplarını kendi şahsi kaybım, ailemin kaybı olarak kabul ediyorum.

Değerli halkım, Ermenistan Cumhuriyeti'nin gururlu vatandaşları, Artsakh Cumhuriyeti'nin gururlu vatandaşları, Diaspora'nın gururlu vatandaşları.

Savaşın 18 günü sırasında kahraman birliklerimiz kuzeye ve güneye geri çekilmiştir. Son günlerde, düşman taktiklerini değiştirmiştir, yıkıcı gruplar ile arkada karışıklık yaratmaya çabalamaktadır. Buna karşın, Artsakh Savunma Ordusu yoğun çatışma, teçhizat ve insan gücü kaybı

ile genel vaziyeti denetim altında tutmaktadır ve düşmanın yüksek miktarda insan gücü ve teçhizat kaybına uğramasına sebep olmaktadır.

Fakat hepimizin çok zor bir durumun meydana geldiğini bilmesi gerekmektedir. Bu beyanatı çaresizlikten yapmıyorum. Bu bilgiyi; binlerce mağdurunu ve kendi hesaplamalarımıza göre, 1 milyar dolardan daha fazla askeri teçhizat kaybını kendi halkından saklayan Azerbaycan'ın aksine, halkımıza gerçeğin dilini konuşma yükümlülüğüm olduğu için paylaşmaktayım.

Ancak bugünkü mesajımın esas sebebi ne yapmamız gerektiğini ve stratejimizi konuşmak ve bunun etrafında milli birliğimizi teşvik etmektir.

Dolayısıyla, Türk-Azerbaycanlı terörist ittifakının Artsakh ile Ermenistan'a olan saldırısını durdurmayacağını belirtmek gereklidir.

Bu günlerde AGİT Minsk Grubu eş-başkan ülkeleri -Rusya, Fransa, ABD- bir ateşkes düzenlemişlerdir ve bir ateşkes için çalışmaya devam etmektedirler. Üç ülkenin başkanlarının ve dışişleri bakanlarının açıklaması ve Moskova'nın 10 Ekim tarihindeki açıklaması kabul edilmiştir. AGİT Minsk Grubu Eş-Başkanlarına çabaları için teşekkür etmek isterim.

ABD Yönetimi'ne şimdiye kadarki bütün çabaları için teşekkür ederim.

Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'a savaşın ilk günlerden unsurları adlandırma kararlılığı ve yeni çaba göstermedeki istekliliği için teşekkür ederim.

Bu dönemde yoğun bir ilişki sürdürdüğüm Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'e teşekkürlerimi iletiyorum. Bu günlerde Rusya, AGİT Minsk Grubu Eş-Başkanı ve Ermenistan'ın yüksek seviyede stratejik müttefiki rolünü yerine getirebilmiştir ve bu rolün Ermeni ile Rus halkları arasındaki en iyi dostluk geleneklerine göre kesin surette yerine getirileceğine inanıyorum.

Ve bizler, Dağlık Karabağ ihtilafının barışçıl çözümü mantığına bağlı kalarak, diplomatik çabaların etkili hale getirilmesinde ziyadesiyle yapıcı olacağımızı vurgulamak isteriz.

Ancak, bu çabalar şimdiye kadar Türk-Azerbaycanlı terörist grubunu dizginlemek için yeterli olmamıştır, çünkü o grubun kendisi için verdiği görev yalnızca Karabağ meselesini çözmek değil, ayrıca halkımıza karşı geleneksel Türk soykırımsal politikasını sürdürmektir.

Fakat bizler bu kritik noktada vazgeçmeyeceğiz, çünkü bu halkımız için önemli bir savaştır.

Bu durumda Ermeni halkının yapacağı sadece tek şey vardır: birleşmek, bütün potansiyelini odaklamak, düşmanı belirleyici bir darbe ile durdurmak ve geri dönüşü olmayan bir zafer elde etmek, yani, Dağlık Karabağ ihtilafının nihai çözümü ve Dağlık Karabağ halkının özerklik hakkının tanınması.

Ulu şehitler ve kahramanlar Artashes Arka, Ulu Tigran, Ashot Yerkat, Aram Manukyan, Hovhannes Baghramyan, Monte Melkonyan, Vazgen Sargsyan'ın ruhları, maneviyatı ve kuvveti bugün bizimle beraberdir.

Bugün, Ermeniler hiç olmadıkları kadar birleşmişlerdir. Yüz binlerce Ermeni bugünlerde Ermenistan'a ve Artsakh'a mali, ekonomik, medyatik ve siyasi destek sağlamaktadır.

Bugünlerdeki yüzlerce Diaspora topluluklarında yurttaşlarımız binlerce barışçıl dayanışma, protesto ve destek gösterileri düzenlemektedirler. Gündemde iki belirli mesele vardır: Artsakh'ın bağımsızlığının uluslararası olarak tanınması, Türk-Azerbaycanlı terörist saldırganlığının kınanması.

Bu ulusal birliğimizin sonucudur ve bu sonuç belirli ulusal amaçlarımızın gerçekleşmesi ile taçlandırılmalıdır.

Ermeni halkını yıkmak imkânsızdır, Ermeni halkını korkutmak imkânsızdır, Ermeni halkını yenmek imkânsızdır. Sonuna kadar direneceğiz, sonuna kadar savaşaacağız ve bu sonun ismi Özgür ve Mutlu Artsakh, Özgür ve Mutlu Ermenistan olacak.

Bugün, bu kritik anda, her birimiz bu amacın gerçekleştirilmesi üzerine odaklanmalıdır. Artsakh, ordu, asker, ön cephe. Diasporada veya Ermenistan'daki çabalarımızın odak noktası bu olmalıdır. Yasımızı öfkeye çevirmeliyiz, korkularımızı kararlılığa ve şüphelerimizi eyleme dönüştürmeliyiz.

Kazanmalıyız, yaşamalıyız, tarihimizi inşa etmeliyiz ve tarihimizi, yeni destanımızı, yeni kahramanca savaşımızı, yeni Sardarapat'ımızı inşa etmekteyiz.”¹⁴

14 “Armenia PM on Karabakh conflict: Our government refused to discuss the issue in this way,” *News.am*, 14 Ekim 2020, <https://news.am/eng/news/607851.html>.

10 Ekim ateşkesi fazla uzun sürmemiştir. 14 Ekim’de Paşinyan, yalnızca Türkiye’nin Dağlık Karabağ’a karşı tutumundaki bir değişikliğin Azerbaycan’ı bölgedeki askerî harekâtı durdurmaya sevk edebileceğini söylemiştir.

18 Ekim’de ikinci bir insani ateşkes ilan edilmiştir. Paşinyan durumu 19 Ekim’de şöyle değerlendirmiştir:

“- Bu savaş ne içindir? Karabağ’ın statüsü için.

- Savaşı önleyebilir miydik? Evet, eğer toprakları devreder ve daha fazla statü ayarlaması için bir mekanizmanın yokluğunda Karabağ’ın belirsiz statüsünü, süresiz olarak kabul edersek.

- Müzakerelerle Karabağ’ın kabul edilebilir veya herhangi bir statüsüne ulaşabilir miydik? Hayır, çünkü bunu yapmak için son fırsat 2011’de Kazan’daydı.

- Bu savaşı durdurabilir miyiz? Teorik olarak evet, ikinci maddede bahsedilenden biraz daha kötü bir formülle.

- Savaş, Karabağ’ın statüsünü çözebilir mi? Evet, savaşta başarılı olursak.

- Savaşta başarılı olabilir miyiz? Evet, ulusal potansiyeli bu hedef etrafında yoğunlaştırır, içtenlikle ve özverili bir şekilde bu hedefe bağlı kalırsak.¹⁵”

19 Ekim’de bir Rus haber ajansına verdiği röportajda Paşinyan, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ sorununa herhangi bir uzlaşmacı çözümü reddettiğini ve çatışma bölgesinde savaşı sürdürdüğünü iddia ederek daha fazla Ermeni’yi silahlı kuvvetlere katılmaya çağırmıştır.

ABD yönetimi Karabağ ve çevresindeki savaşı durdurma çabaları kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan Bakanlarını Washington’a davet etmiştir. İki bakan, 23 Ekim’de ABD Dışişleri Bakanı ile ayrı ayrı görüşmüştür. Bu görüşmelerin ardından yeni bir anlaşma açıklanmamıştır. Rusya Devlet Başkanı bu vesileyle, ABD’nin, çatışan tarafların 10 Ekim’de Moskova’nın aracılık ettiği ateşkesi saygı göstermesini sağlama çabalarında Rusya’ya yardımcı olacağına ilişkin umudunu dile getirmiştir. Demokrat Parti’nin ABD Başkan adayı ve eski Başkan Yardımcısı Joe Biden, 27 Ekim’de savaşla ilgili olarak yaptığı dördüncü açıklamasında, çatışmayı sona erdirmek için ABD Devlet Başkanı Donald Trump’a görüşmelere “bizzat katılması” yönünde bir çağrıda bulunmuştur.

15 “Pashinyan: We could have avoided the war only by ceding,” *PanArmenian*, 19 Ekim 2020, https://www.panarmenian.net/eng/news/286732/Pashinyan_We_could_have_avoided_the_war_only_by_ceding_territories.

Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarıyla 24 Ekim’de Washington’da, ABD Dışişleri Bakanı ile bir araya geldikten sonra, görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan açıklamada benzer söylemler tekrarlanmıştır. Eş-başkanlar ve bakanların, barışçıl bir çözüm için gerekli tüm adımlar üzerinde uzlaşacak bir zaman çizelgesine uygun olarak tartışmak, anlaşmaya varmak ve uygulamaya başlamak üzere 29 Ekim’de Cenevre’de tekrar bir araya gelmeyi kabul ettikleri açıklanmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 25 Ekim’de, Ermenistan’ın ABD, Rusya ve Fransa tarafından hazırlanan ortak ilkeleri kabul etmesi halinde Bakü’nün Dağlık Karabağ ve çevresi konusunda uzlaşmaya hazır olduğunu söylemiştir. Başbakan Paşinyan’ın sözcüsü Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın açıklamalarını reddetmiştir. Bakü’nün “maksimalist” duruşunun aksine, mevcut Ermeni hükümetinin her zaman uzlaşmaya dayalı bir çözüm aramaya hazır olduğunu ifade etmiştir.

30 Ekim’de Paşinyan bir İngiliz gazetesine verdiği demeçte, Ermenistan’ın devam eden külfetli savaşı sona erdirmesi halinde Karabağ çatışma bölgesinde Rus barış güçlerinin konuşlandırılmasını desteklediğini söylemiştir. Ayrıca 3 Ekim’de uluslararası bir televizyon .kanalına verdiği röportajda da aynı konu hakkında yorum yapmıştır. Ancak daha sonra herhangi bir spekülasyondan kaçınmak için kendini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. *ArmenPress*, doğru konuşma metnini sunmakla yetkilendirilmiştir: Soru- “Örneğin, Dağlık Karabağ’da Rus barış güçlerini görmek ister misiniz?” Cevap- “Bu konular AGİT Minsk Grubu Eş-başkanlığı çerçevesinde daha geniş bir karar bağlamında tartışılabilir”.

Rusya ile Ağustos 1997 tarihli “Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşmasına” başvuran Paşinyan, Azerbaycan ile geçen ay Dağlık Karabağ’da başlayan çatışmanın ülke sınırlarına yaklaştığını belirterek 31 Ekim’de Rusya Devlet Başkanı’ndan Moskova’nın Ermenistan’a sağlayabileceği “yardım türlerini ve miktarını belirlemesini” istemiştir. Daha sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan bir açıklamada, “doğrudan Ermenistan topraklarına askeri operasyonlar düzenlenirse, anlaşma uyarınca, Rusya, Erivan’a gerekli tüm yardımı yapacaktır” denilmiştir.

AGİT Minsk Grubu eş-başkanları 30 Ekim’de şu açıklamayı yapmıştır:

“AGİT Minsk Grubu Eş-başkanları (Rusya Federasyonu’ndan Igor Popov, Fransa’dan Stephane Vicconti ve Amerika Birleşik Devletleri’nden Andrew Schofer) bugün şu açıklamayı yaptı:

Eş-başkanlar, 30 Ekim’de Cenevre’de Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ile ayrı ayrı ve ortaklaşa bir araya geldi. Görüşmelere, AGİT Dönem Başkanı Kişisel Temsilcisi (PRCiO) Andrzej Kasprzyk de katıldı. Ayrıca BM Mülteciler Yüksek Komiseri Filippo Grandi ve [Uluslararası Kızılhaç Komitesi-ICRC] Başkanı Peter Maurer ile istişarelerde bulundular.

Eş-başkanlar, tarafların 17 Ekim’de Paris’le ve 25 Ekim’de Washington’da yeniden teyit ettikleri 10 Ekim Moskova Ortak Bildirisi’ne uygun olarak, derhal insani ateşkesin kurulması da dâhil olmak üzere taahhütlerini tam olarak uygulamaya çağırıldılar.

Ateşkesin veya diğer taahhütlerin uygulanmasına hâlel getirmeksizin, taraflar acil olarak bir dizi adım atmayı kabul etti:

Taraflar, uluslararası insancıl hukuka uygun olarak sivil nüfusu veya askeri olmayan unsurları kasıtlı olarak hedef almayacaktır;

Taraflar, ICRC ve PRCiO’ya kolaylaştırma için gerekli güvenlik garantilerini sağlayarak savaş alanındaki kalıntıların geri kazanılması ve değişimin uygulanmasına aktif olarak katılacaklar;

Taraflar, bir hafta içinde ICRC ve PRCiO’ya erişim sağlamak ve nihayetinde bilgi alışverişi sağlamak amacıyla şu anda tutuklu bulunan savaş esirlerinin bir listesini verecek;

Taraflar, 10 Ekim ortak bildirisinin 2. maddesi uyarınca olası ateşkes doğrulama mekanizmalarıyla ilgili yorum ve soruları sunacaklar.

Taraflar, 10 Ekim ortak bildirisinin 3’üncü maddesi uyarınca kapsamlı bir çözümün temel unsurları hakkındaki müzakere tutumlarını netleştirmeyi amaçlayan açık ve esaslı bir görüş alışverişinde bulundular.¹⁶

Eş-başkanlar, çatışmaya barışçıl bir çözüm bulmak için taraflarla yoğun bir şekilde çalışmaya devam etmiştir. Ancak barış nihayet Minsk Grubu eş-başkanlarının boş ve erteleyici sözleriyle değil, Rusya’nın kararlı müdahalesiyle gelmiştir. Ateşkes anlaşmasını 10 Kasım’da ilk duyuran Başbakan Paşinyan olmuştur.

Paşinyan, Karabağ’daki savaşı bitirmek için Putin ve Aliyev ile bir bildiri imzaladığını şu sözlerle dile getirmiştir:

16 “Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group,” *OSCE*, 30 Ekim 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/468984>.

“Rusya ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları ile Karabağ savaşının 01:00’dan (Moskova saatiyle 00:00) itibaren sona erdirilmesine ilişkin bir bildiri imzaladım. Bildiri metni kişisel olarak benim için ve halkımız için anlatılamayacak kadar hassastır. Bu kararı askeri durumun derinlemesine bir analizinden ve durumu herkesten daha iyi bilen kişilerin değerlendirmesinden sonra verdim.”

Paşinyan, “çok ama çok zor bir karar” verdiğine dikkat çekmiş ve şunları belirtmiştir:

“bu adım, mevcut durumda mümkün olan en iyi çözüm olduğu inancına dayanıyor... Önümüzdeki günlerde tüm bunlar hakkında ayrıntılı olarak konuşacağım. Bu bir zafer değil, ama kendinizi bir kaybeden olarak görmeyince bir yenilgi de olmayacak. Kendimizi asla kaybedenler olarak görmeyeceğiz ve bu, ulusal birleşme ve yeniden doğuş çağımızın başlangıcı olmalı.¹⁷”

Anlaşma metni aşağıdadır:

“Biz, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı H.I. Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikolai Paşinyan, ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, takip eden metni ilan ediyoruz:

1. 10 Kasım 2020 Moskova saatiyle 00:00 itibariyle Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde tam bir silah bırakma ve ateşkes ilan edilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri, bu noktadan sonra taraflar olarak adlandırılacaktır, mevcut pozisyonlarında duracaklardır.
2. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kazah bölgesinde Ermenistan tarafının elinde tuttuğu Ağdam bölgesi toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan tarafına iade edilecektir.
3. Dağlık Karabağ ve Laçın koridorundaki temas hattı boyunca, 1.960 asker, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 araç ve özel teçhizattan oluşan Rusya Federasyonu’na bağlı bir barış gücü konuşlandırılacak.
4. Rusya Federasyonu barış gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücü kalış süresi 5 yıldır, taraflardan herhangi biri bu hükmü bu sürenin bitiminden 6 ay önce feshetme niyetinde olmadıkça, sonraki 5 yıl için otomatik uzatma ile devam edilecektir.

17 “Pashinyan says signed statement with Putin and Aliyev on ending war in Karabakh,” TASS, 10 Kasım 2020, <https://tass.com/world/1221707>.

5. Çatışmanın tarafları anlaşmaların uygulanışının izlenmesinin etkinliğini artırmak amacıyla ateşkesi korumak için bir barışı koruma merkezi kuracaktır.

6. Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini Azerbaycan'a 15 Kasım 2020'ye kadar iade edecektir ve Laçın koridorunu (5 km genişliğinde), Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la bağlantısını garanti edecek ve aynı zamanda Şuşa şehrini etkilemeyecek bir şekilde, 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan'a iade edecektir. Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak yeni bir güzergahın inşası ve daha sonra bu rotayı korumak için Rus barışı koruma birliğinin yeniden konuşlandırılması için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti; vatandaşların, araçların ve malların Laçın koridoru boyunca her iki yönde de trafik güvenliğini garanti eder.

7. Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında Dağlık Karabağ topraklarına ve çevre bölgelere geri dönecektir.

8. Savaş esirlerinin ve diğer tutuklular ve ölümlerin cesetleri değiş tokuş edilecektir.

9. Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları açılacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti; vatandaşların, taşıtların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantılarını sağlayacaktır. Ulaşım iletişiminin kontrolü, Rusya FGS'sinin Sınır Muhafız Servisi organları tarafından yürütülecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım koridoru inşası sağlanacaktır."¹⁸

Kremlin sözcüsü, ateşkes anlaşmasını "iki ülke halklarının zaferi" olarak nitelendirerek, Azerbaycan tarafında Türk askerlerinin katılımıyla bir izleme merkezi kurulacağını söylemiştir.¹⁹ Türkiye Millet Meclisi bu mutabakatı uygulamak üzere, 17 Kasım'da gerekli kararı kabul etmiştir. Karar metni aşağıdadır:

18 "No:406/20, Statement By The President Of The Republic Of Azerbaijan," *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan*, 11 Kasım 2020, <https://mfa.gov.az/en/news/7026/view>.

19 "Peskov called the end of the war in Karabakh a victory of the two countries," *Teller Report*, 10 Kasım 2020, <https://www.tellerreport.com/news/2020-11-10-peskov-called-the-end-of-the-war-in-karabakh-a-victory-of-the-two-countries.SJ-35TRwYP.html>.

“Dost ve kardeş ülke Azerbaycan’ın işgal altındaki toprakların kurtarma mücadelesi yıllardır devam etmektedir.

Ermenistan’ın 27 Eylül 2020 tarihinde Yukarı Karabağ cephe hattı boyunca askeri ve sivil hedeflere yönelik saldırılarına cevaben Azerbaycan, meşru müdafaa hakkına dayanarak başlattığı karşı harekât sonucunda, işgal altındaki topraklarının kurtarılması yönünde önemli başarı elde etmiştir.

Türkiye, uluslararası hukuk ve meşru egemenlik hakları temelinde, Azerbaycan’a toprak bütünlüğü dâhil tüm haklarını savunabilmesi için sürecin başından itibaren destek vermiştir. Neticede Azerbaycan’ın karşı harekâtında sağladığı ilerleme sahada yeni bir durum ortaya çıkarmıştır.

Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan’ın aralarında vardıkları mutabakat uyarınca, 10 Kasım 2020 tarihinde saat 00.00 itibarıyla bölgede ateşkes tesis edilmiş ve işgal altındaki bazı bölgelerin belirlenen takvime göre Azerbaycan’a iadesini içeren bir plan ilan edilmiştir.

Varılan mutabakata göre, ateşkese uyulup uyulmadığının denetlenmesi amacıyla işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarında bir Ortak Merkez oluşturulacaktır. Azerbaycan’ın talebi üzerine Merkezde Türkiye ve Rusya’nın müştereken yer almaları kararlaştırılmıştır.

Azerbaycan’ın belirleyeceği yerde Türkiye’nin Rusya ile birlikte kuracağı Ortak Merkezde ve bu Merkezin icra edeceği faaliyetlerde Türk Silahlı Kuvvetleri personelinin ve lüzumuna göre ülkemizden sivil personelin görev yapmasının, 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” uyarınca ülkemizin taahhütlerine uygun, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü tescil eden uluslararası hukuk, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ilkeleriyle uyumlu olduğu; bölge halklarının da huzur ve refahı yararına olacağı, ayrıca milli çıkarlarımız bakımından gerekli olduğu değerlendirilmektedir.

Bu mülahazalarla, “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” hükümlerinden kaynaklanan taahhütlerimizi yerine getirmek, ateşkesin tesisi, ihlallerin önlenmesi, bölgede barış ve istikrarın sağlanması amacıyla Türkiye’nin yüksek menfaatlerini etkili şekilde korumak ve kollamak üzere, hudut, şümül, miktar ve zamanı Cumhurbaşkanınca

takdir ve tayin olunacak şekilde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Ortak Merkezin görevlerinin ifası yönünde hareket etmek üzere yabancı ülkelere gönderilmesi, bu kuvvetlerin Cumhurbaşkanının belirleyeceği esaslara göre kullanılması ile risk ve tehditlerin giderilmesi için her türlü tedbirin alınması ve bunlara imkân sağlayacak düzenlemelerin Cumhurbaşkanı tarafından belirlenecek esaslara göre yapılması için Anayasa'nın 92'nci maddesi uyarınca bir yıl süreyle izin verilmesi, Genel Kurulun 17.11.2020 tarihli 16'ncı Birleşiminde kabul edilmiştir.²⁰

Gürcistan Cumhurbaşkanı anlaşmayı memnuniyetle karşılamış ve şunları belirtmiştir:

“Kafkasya’da yeni bir dönem başlıyor. Bu trajik savaşı sona ermesini sağlayan dostlarımızı, Ermenistan’ı ve Azerbaycan’ı kutluyorum. Barış ve istikrarın alternatifi yok. Birlikte yeni bir iş birliği aşamasına başlıyoruz.²¹”

İran Cumhurbaşkanı, çatışmaları sona erdirme kararının kabul edilmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir:

“Her iki ülkenin komşusu olan ve bölge halklarıyla sayısız tarihi benzerlikleri göz önünde bulunduran İran, Rusya’nın arabuluculuğundaki iki ülkenin liderlerinin askeri operasyonları sona erdirme ve diplomatik çözüm sürecini başlatma kararından duyduğu memnuniyeti ifade ediyor.²²”

Fransa Cumhurbaşkanı, Minsk Grubu çerçevesinde “Ermenistan’ın çıkarlarını da koruyacak kalıcı bir siyasi çözüm” çağrısında bulunmuştur. Güçlü bir Ermeni topluma ev sahipliği yapan Fransa’nın “bu zor zamanda Ermenistan’ın yanında olduğunu” sözlerine eklemiştir. Ayrıca “bu bölgenin dini ve kültürel mirasını korumak için güçlü önlemler” alma çağrısında bulunmuştur. Fransa Dışişleri Bakanı ise, Fransa’nın anlaşmayı dikkate aldığını ve şartlarını ve sonuçlarını incelediğini söylemiştir. “Etkilerinin değerlendirilmesi için açıklama bekleniyor” demiştir.

20 “1272 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması Hükümlerinden Kaynaklanan Taahhütlerimizi Yerine Getirmek, ...” *T.C. Resmi Gazete*, 18 Kasım 2020, <https://www.resmigazete.gov.tr/fihrist?tarikh=2020-11-18>.

21 “A new era starts in the Caucasus. I congratulate our friends Armenia and Azerbaijan for ending a tragic war and thank all the facilitators. My sympathy to the families of the victims. Peace and stability have no alternative! We launch together a #newchapter of cooperation,” *Twitter*, @Zourabichvili_S, 10 Kasım 2020, https://twitter.com/Zourabichvili_S/status/1326105187572985858.

22 “Iranian President expresses satisfaction over declaration of ending war in Nagorno Karabakh,” *ArmenPress*, 10 Kasım 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1034512.html>.

Bu resmi duruş göz önüne alındığında, Fransa parlamentosunun üst kanadı olan Senato'nun 25 Kasım'da 305 lehte, 1 aleyhte ve 30 çekimser oyla Dağlık Karabağ hükümetinin tanınması konusunda hükümete çağrıda bulunan bir kararı kabul etmesi şaşırtıcı olmamakla birlikte şok edici olmuştur. Kararın saçmalığının farkında olan Fransız Dışişleri Bakanlığı, kısa süre sonra Fransa'nın bu Senato kararını tanımadığını açıklamıştır.

ABD Dışişleri Bakanlığı, anlaşma hakkında hala açıklığa kavuşturulması gereken yerler olduğunu söyleyerek Fransa'nın görüşünü yinelemiştir.

Rusya Devlet Başkanı 17 Kasım'da anlaşmayı savunmuş ve anlaşmanın Dağlık Karabağ bölgesi için "uzun vadeli normalleşmenin" temelini oluşturduğunu söylemiştir. Rusya Dışişleri Bakanı konunun bam teline dokunmuş, ABD ve Fransa'nın Moskova'nın arabuluculuk yaptığı anlaşmadan ötürü "gururlarının incindiğini" söylemiştir. 19 Kasım'da Rus televizyonuna verdiği bir röportajda şu şekilde konuşmuştur:

"Amerikalı ve Fransız meslektaşlarımla ve Cumhurbaşkanı Macron ile Devlet Başkanı Putin'in son birkaç gündür Dağlık Karabağ meselesiyle ilgili temaslarında açıkça 'gücendikleri' görülüyor. Bu üzücü bir durumdur.²³"

Rusya Dışişleri Bakanı, barış sürecinin geleceğini tartışmak için 18 Kasım'da Minsk Grubu'nun eş-başkanları ABD'li ve Fransız mevkidaşları ile bir araya gelmiştir. Daha sonra kendi öncülüğündeki Rus bakanlarından oluşan bir heyetle 21 Kasım'da Ermenistan'a gelmiştir. Erivan'da yaptığı bir açıklamada, üçlü ateşkes anlaşmasına ilişkin şüpheleri reddettiğini söylemiştir. Ermenistan liderliğiyle yapılan toplantıda Rus barışı koruma misyonu operasyonunun sağlanması ve insani eylemlerin gerçekleştirilmesi de dâhil olmak üzere ateşkes anlaşmasının uygulanmasına ilişkin konuların kapsamlı bir şekilde tartışıldığını söylemiştir. Heyette Rusya Savunma Bakanı da bulunmuştur. Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları, Dağlık Karabağ ihtilaf bölgesindeki Rus barışı koruma gücü eylemlerinin çerçevesini belirleyen belgelere imza atmıştır.²⁴

11 Kasım'da Yüksek Temsilci tarafından yapılan açıklamada AB'nin yapılan anlaşmayı memnuniyetle karşıladığı belirtilmiştir. Yüksek Temsilci, AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının himayesinde, önkoşul olmaksızın ve üzerinde

23 "Putin Defends Karabakh Deal After France Criticism," *Yahoo News*, 17 Kasım 2020, <https://news.yahoo.com/putin-defends-karabakh-deal-france-183053056.html>.

24 "Russian Interdepartmental Delegation to Visit Armenia – MFA," *Public Radio of Armenia*, 20 Kasım 2020, <https://en.armradio.am/2020/11/20/russian-interdepartmental-delegation-to-visit-armenia-mfa/>.

mutabık kalınan ilkeler temelinde, tarafları süratle esaslı müzakerelere başlamaya çağırmıştır.²⁵

Ermenistan Silahlı Kuvvetleri eski Genelkurmay Başkanı görevinden istifa ettikten sonra 19 Kasım'da basına Azerbaycan'la yapılan olan son savaş sırasında Ermenistan'ın Rus yapımı İskender füzesi kullandığını açıklamıştır.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

İncelenen dönemde Ermenistan'ın dış ilişkileri ve temasları sınırlı olmuş ve COVID-19 koşulları ile Dağlık Karabağ ve çevresindeki çatışmalarla kısıtlı kalmıştır. Başbakan Paşinyan, Avrasya Hükümetlerarası Konseyi'ne katılmak için Minsk'e gittiğinde 17 Temmuz'da Rus mevkidaşı ile bir araya gelerek özel görüşmeler gerçekleştirmiştir. Paşinyan, görüşmenin Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki son gerginliğe denk geldiğinin altını çizmiştir.²⁶ Rusya Başbakanı ise Ocak ayında Almatı'daki ilk görüşmelerine atıfta bulunarak ikili ticaretin pandemi nedeniyle azaldığından yakınmıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanı, Azerbaycan Dışişleri Bakanıyla beraber 22 Temmuz'da AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi ile 12-14 Temmuz'da ortak sınırlarında yaşanan çatışmanın ardından durumu değerlendirmek üzere üçlü telefon görüşmesi yapmış, ancak ortak bir uzlaşmaya varılamamıştır.

4 Ağustos'ta Beyrut'ta meydana gelen liman patlamasının ardından, Ermenistan'ın Diaspora İşlerinden Sorumlu Baş Komiseri Lübnan'a gitmiş ve Ermeni hükümetinin Lübnan'daki etnik Ermenilere Ermenistan'a göç etmelerine yardım etmek için bir yardım paketi hazırladığını duyurmuştur.²⁷

15 Ağustos'ta Ermenistan Dışişleri Bakanı, Yunan ve Rum (GKRY) meslektaşlarıyla telefon görüşmesi yapmıştır. Bu üçlü görüşmelerinde Ege-Doğu Akdeniz bölgesindeki son gelişmelere atıfta bulunulmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanı, ülkesinin Yunanistan ve GKRY'ye kayıtsız şartsız desteğini yinelemiştir.²⁸

25 "EU Welcomes Cessation Of Hostilities In Nagorno-Karabakh," *EU Neighbors*, 11 Kasım 2020, <https://euneighbours.eu/en/east/stay-informed/news/eu-welcomes-cessation-hostilities-nagorno-karabakh>.

26 "Eurasian Intergovernmental Council session kicks off in Minsk, Belarus," *Public Radio of Armenia*, 17 Temmuz 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1022117.html>.

27 "Armenia encouraging migrants following Beirut blast."

28 "Armenian FM discusses Turkish provocations with Greek, Cypriot counterparts," *Public Radio of Armenia*, 15 Ağustos 2020, <https://en.armradio.am/2020/08/15/armenian-fm-discusses-turkish-provocations-with-greek-cypriot-counterparts/>.

Ermenistan'ın Belarus'taki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oluşan muhalefet hareketine yaklaşımı ve tutumu gözlenir bir gerginliğe neden olmuştur. Ermenistan'ın seçim sonuçlarını meşru kabul edip etmediği sorulan Dışişleri Bakanı, Paşinyan'ın Belarus Devlet Başkanı'nı tebrik ettiğini hatırlatmıştır. Dışişleri Bakanı, Belarus protestoları ile Ermeni "Kadife Devrim" arasında paralellikler kurmayı reddetmiştir. Öte yandan Ermenistan, BM İnsan Hakları Konseyi'nin 45'inci oturumunda Angola, Kamerun, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Nijerya ile birlikte Belarus'taki insan hakları ihlallerinin soruşturulması konusunda çekimser kalmıştır.²⁹

Yurt dışında tatil yapan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, daha önce ülkesinin büyükelçisi olarak görev yaptığı Londra'da İngiltere'nin Avrupa Komşuluk ve Kıta Amerikası Bakanı ile bir araya gelmiştir.

11 Eylül'de Dışişleri Bakanı İranlı mevkidaşı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır. Bakanlıktan yapılan açıklamada şunlar belirtilmiştir: "İkili gündeme ilişkin bir dizi konu görüşüldü. Karşılıklı güvene dayalı geleneksel dostluk diyalogunu geliştirmek ve iş birliğini genişletecek adımlar atmak mümkün oldu".³⁰

Dışişleri Bakanı, Eylül ayı başlarında Mısır'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Mısırlı mevkidaşı ile görüşmesinin ardından 14 Eylül'de Kahire'de bir basın toplantısı düzenlemiştir. Doğu Akdeniz'deki deniz sınırları ve Libya'daki ihtilaf konusunda Türkiye ile anlaşmazlığında Mısır'ın pozisyonuna güçlü bir şekilde destek vermiştir. Güney Kafkasya, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da var olan "aynı istikrarsızlık kaynağından" bahsetmiştir. "Uluslararası hukuka uygun olarak belirlenen münhasır ekonomik bölgedeki ekonomik faaliyetlere ilişkin devredilemez hakları konusunda Yunanistan ve Kıbrıs ile dayanışma içindeyiz"³¹ demiş ve aynı şekilde ülkesinin Mısır'a olan desteğini vurgulamıştır. Dışişleri Bakanı daha sonra Mısır Devlet Başkanı tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca Arap Birliği Genel Sekreteri ile görüşmüştür. 15 Eylül'de, Tiflis'e doğru giderken Mısır'ın Turizm ve Eski Eserler Bakanı ile görüşmeler yapmak için kısa bir süre Erivan'da mola vermiştir.

Rus ve Ermeni birlikler kuzeybatı Ermenistan'da, Ermenistan-Türkiye sınırı yakınında ortak bir askeri tatbikat başlatırken, iki ülkenin üst düzey generalleri 5 Eylül'de Moskova'da bir araya gelmiştir. Gümrü'deki Rus askeri üssünde yaklaşık iki bin Rus askeri, 200 tank, topçu sistemleri ve iki düzine Rus ve

29 "Armenian PM comments on voting at UNHCR over Belarus," *Public Radio of Armenia*, 16 Eylül 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1027895.html>.

30 "We stand in solidarity with Greece and Cyprus on their inalienable rights to economic activities in the exclusive economic zone in line with international law," *ArmInfo*, 10 Ekim 2020.

31 "Armenia reiterates solidarity with Greece and Cyprus," *Public Radio of Armenia*, 14 Eylül 2020, <https://en.armradio.am/2020/09/14/armenia-reiterates-solidarity-with-greece-and-cyprus/>.

Ermeni savaş uçağı bulunmaktadır. Ermenistan'daki toplam Rus askeri sayısı 4000-5000 düzeyindedir. 2010 yılında, Ermenistan'daki Rus askeri üssüne ilişkin devletler arası anlaşma 2044 yılına kadar uzatılmıştır. Ayrıca, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Muhafızları Dairesi askerleri Türkiye ile İran arasındaki sınırı korumak için konuşlandırılmıştır. Ermenistan, 21-25 Eylül tarihlerinde Rusya, Çin, Belarus, İran, Myanmar, Pakistan ve diğerlerinin katılımıyla gerçekleştirilen “Kafkasya 2020 Ortak Askeri Tatbikatlarına” da katılmıştır.³²

ABD ile Ermenistan arasındaki stratejik diyalogun ikinci oturumu 14 Eylül'de çevrimiçi yapılmıştır (ilki Mayıs 2019'da Erivan'da yapılmıştı). Tartışmalar; yolsuzlukla mücadele, adli ve yasal reformlar da dahil olmak üzere, Ermenistan'da demokratik reformları ilerletmek için ortak başarılarla ve gelecekteki iş birliğine odaklanmıştır. 16 Eylül'de “Ermenistan-ABD Ortak Ticaret ve Yatırım Konseyi” 2020 oturumu yapılmıştır. Konsey, taraflar arasındaki mal ve hizmet ticaretinin güçlendirilmesi, daha da derinleştirilmesi, genişletilmesi ve çeşitlendirilmesi için 7 Mayıs 2006 tarihinde imzalanan “Ticaret ve Yatırım Çerçeve Anlaşmasının” ardından 2015 yılında kurulmuştur. Ermenistan'ın 2019 yılında ABD ile ticaret cirosu bir önceki yıla göre %47,8 artışla 334,2 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında Ermenistan'dan ihraç edilen başlıca ürünler alüminyum folyo, elmas, bakır parça, hurda, alkollü içecekler, mücevherler, konserve meyveler, kuruyemişler ve dutlar olmuştur.³³

Ermenistan, 23 Eylül'de ABD ile ‘stratejik’ görüşmelere katkı sağlayabilmek için ABD eski Senatörü Bob Dole başkanlığındaki Amerikan lobi firması ile bir sözleşme imzalamıştır. Lobi firması, Washington'da yapılacak olan ABD-Ermenistan Stratejik Diyalogunun son turuna hazırlanacaktır (“stratejik diyalogun” ilk oturumu Mayıs 2019'da Erivan'da yapıldı). ABD'li yetkililer, Mayıs 2019 görüşmelerinde Ermenistan'a daha fazla mali yardım sözü vermişlerdir. Nitekim ABD yardımı %40 artırarak 60 milyon doları aşmıştır.

Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın Ulusal Savunma Araştırma Üniversitesi, 23 Eylül'de ABD Kansas Ulusal Muhafız Devleti Ortaklık programı ile ortaklık değişiminde askeri modeller üzerine görüşmeler yapmak üzere sanal bir toplantı düzenlemiştir.

ABD Kongresindeki Türk karşıtı söylem ve tahrikler devam etmiş, bazı Kongre üyeleri, Kongre Kütüphanesi'nin “Ermeni katliamları” başlıklı bölümünün

32 “Russia, China launch massive ‘Caucasus 2020’ military exercises,” *RFI.fr*, 21 Eylül 2020, <https://www.rfi.fr/en/international/20200921-russia-china-launch-massive-caucasus-2020-military-exercises-belarus-iran-pakistan-ukraine-us-nato>.

33 “Growth In Trade Turnover Between Armenia And Russia Slows Down,” *FinPort*, 10 Eylül 2020, https://finport.am/full_news.php?id=42242&lang=3.

ismini “Ermeni Soykırımı” olarak değiştirme girişimi başlatmıştır. Ermeni Kongre Kurultayı, 1 Ekim’de Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’daki askeri operasyonunu ve Türkiye’nin çatışmalara müdahalesini kınayan bir karar yayınlamıştır.³⁴ Devam eden Ermeni yanlısı ve Türk karşıtı açıklamalara tepki gösteren Türkiye’nin ABD Büyükelçisi, Amerikalıların siyasi nedenli çarpıtmaları değil gerçeği bilmeyi hak ettiklerini söyleyerek bir kongre üyesini alenen doğruları ve sahadaki gerçekleri çarpıtmakla eleştirmiştir. Ermenistan’ın yenilgisinin ve üçlü 10 Kasım anlaşmasının imzalanmasının ardından, Ermeni Kongre Kurultayı, seçilmiş ABD Başkanı Biden’a, yalnızca Ermenistan’a yardım konusunda değil, aynı zamanda Azerbaycan’ın cezalandırılması ve Türkiye’ye yönelik politikanın kapsamlı bir incelemesinin yapılması çağrısı yapan bir mektup göndererek yine saldırgan ve cüretkâr davranmıştır.

17 Eylül’de San Francisco’da bir Ermeni kilisesinin yanındaki binanın yanmasının ardından kundakçılıktan şüphelenilmiştir. 22 Eylül’de yine San Francisco’da bir Ermeni okulu, polisler hafta sonu okul binasına ateş açıldığını bildirmesiyle bir tür nefret suçunun hedefi olmuştur.³⁵ Aynı okul Temmuz ayında spreylere boyalarla tahrip edilmiştir. Tarihi deneyimlerimizden hareketle, Ermeni toplumunun önde gelen yandaşı ABD Kongre Üyesi Adam Schiff ile, bu provokasyonlarla ilgili olarak, “bu nefret eyleminin sorumlularının bir an önce adalete teslim edilmesi gerektiğini” söylemesi sebebiyle ilk defa hemfikiriz. Bu sözlerin yerine getirilmesini umuyor ve bekliyoruz.

Ermenistan, İsrail ile ilişkilerinin seviyesini yükselttikten bir yıl sonra 18 Eylül’de Tel Aviv’de Büyükelçiliğini açmıştır. Ermenistan ve İsrail 1992’de diplomatik ilişkiler kurmuştu, ancak bu zamana kadar birbirlerinin başkentlerinde büyükelçilikleri yoktu.

Paşinyan, 75’inci yıldönümünde BM Genel Kurulu’na pandemi nedeniyle çevrimiçi seslenmiştir. Konuşmasının hedefi Türkiye olan Paşinyan aşağıda yer alan beyanlarda bulunmuştur:

“Temmuz ayındaki gerginlik sırasında uluslararası toplum tarafından yapılan çağrılar, esas olarak tarafların ateşkesinin ve diyalogunun sürdürülmesi hakkındaydı. Ancak Türkiye, istikrarı bozan bölgede etkisini genişletme politikası doğrultusunda Akdeniz, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Güney Kafkasya gibi komşu bölgelerde gerginliği tırmandırmak için hiçbir çabadan kaçınmadı.”

34 “Library of Congress Corrects ‘Armenian Massacres’ Heading to ‘Armenian Genocide,’” *Asbarez*, 21 Ekim 2020, <https://asbarez.com/197778/library-of-congress-corrects-armenian-massacres-heading-to-armenian-genocide/>.

35 “Shots fired at Armenian school in San Francisco,” *Public Radio of Armenia*, 22 Eylül 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1028360/>.

“Türkiye, Azerbaycan’ı tek taraflı olarak destekleyerek ve buradaki askeri varlığını genişleterek, AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının girişimleri gibi, bölgede barış ve istikrarın tesis edilmesi [çabalarına zarar veriyor].”

“Türkiye, Ermenistan ve Dağlık Karabağ’ın yakın çevresinde Azerbaycan’la provokatif ortak askeri tatbikatlar düzenleyerek, bariz bir şekilde kavgacı duruşuyla Ermenistan’ı doğrudan tehdit ediyor.”

“Türkiye bölgemizdeki politikasını aşiret gelenekleri, çatışmaların manipülasyonu, Ermeni soykırımının mazeretler ve bu suçun cezasından muaf olma üzerine kuruyor. Türkiye, Ermenistan ve bölge için bir güvenlik tehdididir.”³⁶

Türkiye’nin Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi, Paşinyan’ın sözlerine cevaben 16 Eylül’de BM Genel Sekreteri’ne aşağıda yer alan mektubu göndermiştir:

“Türkiye Daimi Temsilcisi’nin Birleşmiş Milletler’e gönderdiği 16 Ekim 2020 tarihli Genel Sekreter’e hitaben yazılan mektup,

Genel Kurul’un yetmiş beşinci oturumunda gerçekleştirilen genel tartışmalar sırasında Ermenistan Başbakanı’nın yaptığı açıklaması ve söz konusu ülkenin Daimi Temsilciliğinin son sözlü notları ve mektuplarıyla (bunların listesi mektuba eklenmiştir) ilgili olarak size yazıyorum.

Her şeyden önce, uluslararası hukuka göre ‘soykırımın’ özel ispat koşulları ile kesin olarak tanımlanmış bir suç olduğu gerçeğini tekrarlamak isterim. Yasal olarak ilk kez 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme’de resmileşen tanıma göre, bu suçun güvenilir şekilde tespiti, uygun soruşturma ve yargılamadan sonra yalnızca yetkili bir mahkeme tarafından yapılabilir. Sözleşmeden on yıllar önce gerçekleşen 1915 olayları adına böyle bir hüküm yoktur. Aksine, son mahkeme kararları, ilgili olayların tarihsel ve haklı olmayan doğasına açıkça işaret etmekte ve bu olayların gerçekten de ifade özgürlüğü kapsamında korunan meşru bir tartışmanın konusu olduğunu teyit etmektedir.

Ermenistan’ın Türkiye ile ilgili sayısız anlamsız ve dayanaksız iddiasına gelince, iddiaların 1970’ler ve 1980’lerde Türk vatandaşlarına ve diplomatlarına yönelik acımasız terörist saldırıların faillerini alenen

36 “Pashinyan Addresses UN on 75th Anniversary,” *Mirror Spectator*, 1 Ekim 2020, <https://mirrorspectator.com/2020/10/01/pashinyan-addresses-un-on-75th-anniversary/>.

yücelten bir ülkeden gelmesi ve çeyrek asırdan fazla süredir işgal ettiği Azerbaycan topraklarında düşmanlıkları kışkırtmaya ve uluslararası hukuk ihlallerine devam etmesi ironiktir.

Uluslararası toplum, mevcut düşmanlık patlamasının, Ermenistan'ın sahadaki sürekli provokasyonlarının doğrudan sonucu olduğu konusunda hiçbir hata yapmamalıdır. Ermenistan'ın uluslararası hukuku tamamen hiçe sayması ve özellikle A/75/525 S/2020/1024 2/3 20-13763 Güvenlik Konseyi kararlarını açıkça ihlal etmesi bölgeyi bugünkü konumuna getirdi. Ermenistan'ın bu amaca yönelik girişimlerine rağmen, çatışmalar kendi egemenlik topraklarında gerçekleştiği için, Azerbaycan'ın öz savunma hakkını kullandığı da unutulmamalıdır.

Dahası, Ermeni silahlı kuvvetleri sivil nüfusu hedef almaya devam ederek temas hattı boyunca 1949 Cenevre Sözleşmeleri de dahil olmak üzere uluslararası insan hukukunu açıkça ihlal etti. Ermeni silahlı kuvvetlerinin gelişigüzel bombardımanı, hastaneler, tıp merkezleri, okul binaları ve anaokulları dahil olmak üzere tüm sivil altyapıyı tahrip etti. 4 Ekim 2020'den bu yana, Ermenistan silahlı kuvvetleri, Gence ve Mingeçevir dahil olmak üzere savaş alanından uzakta, Azerbaycan'ın sivil nüfusuna ve altyapısına karşı saldırılarının alanını uzun menzilli topçu ve roket ateşiyle genişletti.

Ermenistan'ın bazı ülkelerden yabancı terörist savaşçıları ve paralı askerleri kullandığı da belgelendi. Erivan, Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) gibi terörist gruplarla uzun süredir ilişkileri olan Halk Koruma Birlikleri/Kürdistan İşçi Partisi (YPG/PKK) başta olmak üzere bazı terörist gruplardan destek alıyor. 1973 yılından bu yana aralarında 31 diplomat ve aile fertlerinin de bulunduğu 58 Türk vatandaşı, Ermeni terör örgütleri ASALA, Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (JCAG) ve Ermeni Devrimci Ordusu'nun (ARA) terör saldırıları sonucunda hayatlarını kaybetti. Bugün itibarıyla, hayır işleri adı altında faaliyet gösteren bazı Ermeni diaspora örgütleri de fonların seferber edilmesinde ve yabancı terörist savaşçıların çatışma bölgesine transferinin kolaylaştırılmasında etkili oldular.

Türkiye, başından beri Dağlık Karabağ sorununa ilişkin tutarlı ve ilkeli bir tutum benimsemiştir. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde sorunun uluslararası hukuk temelinde çözümünü desteklemeye devam ediyoruz. Bu çerçevede, Dağlık Karabağ'daki işgalci güçlerin derhal, tam ve koşulsuz geri çekilmesini isteyen uluslararası toplumun iradesini ve anlayışını yansıtan Birleşmiş Milletler Şartı kapsamındaki Güvenlik

Konseyi kararlarının (822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) ve 883 (1993) kararları) gecikmeden yerine getirilmesi yükümlülüğünü Ermenistan'a bir kez daha hatırlatmak istiyoruz.

Bununla birlikte, Ermeni tarafı sorumluluk almak yerine, dikkatleri işlemeye devam ettiği büyük uluslararası hukuk ihlallerinden uzaklaştırmak için Türkiye aleyhine kara propaganda ve hakarete başvurmuştur. Türklerin [savaş sahasına] dahil olması ve dışarıdan gelen savaşçılar hakkındaki Ermeni iddiaları temelsiz ve mantıksızdır. Hem Azerbaycan hem de Türkiye'deki ilgili makamlar bu Ermeni uydurmalarını tamamen ve kesin olarak reddetmiştir. Bu yanlış haber kampanyası, Ermenistan'ı yasadışı işgali sürdürürken mağdur olarak göstermeyi amaçlamaktadır. Ermenistan'ın temelsiz ve düşmanca iddiaları, tarihsel olayları siyasallaştırma ve çarpıtma pratiğinden dolayı güvenilir değildir.

Bu mektubun, 8, 35, 40 ve 114. gündem maddeleri ve Güvenlik Konseyi bağlamında bir Genel Kurul belgesi olarak dağıtılmasını sağlarsanız minnettar olacağım.³⁷

Ermenistan Dışişleri Bakanı 28 Eylül'de BM Genel Sekreteri'ne "Türkiye'nin Azerbaycan'a kayıtsız şartsız desteği ve Ermenistan'a saldırganlığı" konusundaki endişelerini dile getiren bir mektup göndermiştir. Ayrıca, "saldırının önceden planlandığını ve Azerbaycan tarafının iddia edilen karşı saldırıya ilişkin açıklamalarının mutlak bir yalan olduğunu" iddia etmiştir.³⁸

Ancak BM Genel Sekreteri sözcüsü 28 Eylül'de verdiği brifingde, Birleşmiş Milletler'in Türkiye'nin Dağlık Karabağ bölgesindeki mevcut duruma müdahale ettiğine dair haberleri bağımsız olarak doğrulayamayacağını veya inkâr edemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Ankara'nın olası müdahalesi hakkında şunları söylemiştir: "Bu iddianın ve yapılan diğer birçok iddianın doğruluğuna dair hiçbir bilgimiz yok".³⁹

13 Kasım'da Türkiye Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, İnsan Hakları Konseyi'nin beyanına ilişkin bir soruya şu yanıtı vermiştir:

37 "Letter dated 16 October 2020 from the Permanent Representative of Turkey to the United Nations addressed to the Secretary-General", *United Nations*, October 16, 2020, <https://www.undocs.org/en/A/75/525>

38 "Special meeting of the OSCE Permanent Council to discuss", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 September 2020, https://www.mfa.am/en/embassy-news/2020/09/30/OSCE_SP/10477

39 "UN can't confirm Turkey interfered in Nagorno-Karabakh conflict – spokesperson," *TASS*, 28 Eylül 2020, <https://tass.com/world/1206127>.

“BM İnsan Hakları Konseyi Özel Prosedürler Mekanizması'nın açıklamasında yer alan mesnetsiz iddialar sahadaki gerçeklerden tamamen kopuktur. Bu yalan haberlerin dolaşıma sokulma sebebi, Ermenistan'ın hukuksuz işgalini dikkatlerden kaçırmak ve sözde “uluslararası terörizmle savaşılan mağdur ülke” algısı yaratma çabasıdır.

Ermenistan'ın, Suriye Milli Ordusu mensuplarının görüntülerini videoya alarak sözde kanıt gibi internet üzerinden servis ettiği kanıtlanmıştır. Bu sahte videoların veya para karşılığında konuşturulan şahısların sözlerinin inandırıcılığı ve geçerliliği yoktur.

Ülkemizin görüşleri beklenmeden, kara propaganda ürünü sahte görüntüler ve haberler temelinde yapılan basın açıklaması, BM Özel Prosedürler Mekanizmasının güvenilirliğini zedelemiştir. Bu mekanizmadan beklenen, yanlı ve kamuoyunu yanıltıcı açıklamalar yapmak yerine, çalışmalarını şeffaf ve ilgili tüm tarafların görüşlerini dikkate alarak yürütmesidir.

Öte yandan açıklamada, Ermenistan'ın çatışmalarda yabancı savaşçıları kullandığının teslim edilmesini olumlu, ancak yetersiz görüyoruz. Ermenistan'ın, Suriye'deki PKK/YPG teröristlerini Yukarı Karabağ'da konuşlandırdığı herkesçe bilinmektedir. Hatta isimleri tarafımızdan bilinen çok sayıda PKK'lı çatışmalarda Azerbaycan ordusu tarafından etkisiz hale getirilmiştir.

Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın da itiraf ettiği gibi, diasporadan üçüncü ülkeler vatandaşı çok sayıda etnik Ermeni Yukarı Karabağ'daki çatışmalara katılmıştır. Açık kaynaklarda görüntüleriyle yer alan bu bilgilerin Özel Raportörlerce daha ayrıntılı olarak araştırılmasını ve açıklamaya yansıtılmasını beklerdik.

Açıklamada sivillere yönelik kasıtlı saldırılardan bahsedilmekle birlikte, bunu yapan tarafın Ermenistan olduğunun belirtilmemesini ise kasıtlı bir ihmal olarak görüyoruz. Başbakan Paşinyan'ın askeri danışmanı tarafından açıklandığı gibi, Ermenistan, halk arasında kaos yaratmak amacıyla bilinçli olarak ve yasaklanmış msket bombalarıyla Azerbaycan'da sivil yerleşimlere defalarca saldırmış ve savaş suçu işlemiştir. Ermenistan'ın uluslararası hukuku ihlali“Human Rights Watch’ ve ‘Amnesty International’ tarafından da kayıt altına alınmıştır.”⁴⁰

40 “SC-110, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un BM İnsan Hakları Konseyi Özel Prosedürler Mekanizması'nın Açıklamasında Yer Alan İddialar Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 13 Kasım 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-110_-bm-insan-haklari-konseyi-ozel-prosedurler-mekanizmasi-nin-aciklamasinda-ver-alan-iddialar-hk-sc-tr.mfa.

Çin, 23 Eylül'de Ermenistan'da yeni büyükelçilik kompleksini açmıştır. Bunun bölgedeki en büyük Çin elçilik kompleksi olduğu ve Sovyetler Birliği'ndeki en büyük ikinci büyükelçilik kompleksi olduğu belirtilmektedir. Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan açılış törenine katılarak, bu yapının Pekin'in Çin-Ermeni ilişkilerini derinleştirme arzusunu vurguladığını söylemiştir.

Başbakan Paşinyan, Fransa Cumhurbaşkanı'nı 27 Eylül'de ortaya çıkan çatışmadan duyduğu derin endişesini ifade etmek ve daha da şiddetlenme olasılığını paylaşmak üzere aramıştır. Fransa Cumhurbaşkanı, gerginliğin daha da artmasının kabul edilemez olduğunu söylemiş, düşmanlıkları durdurmak ve gerginliği yatıştırmak için her türlü önlemi almanın gerekli olduğunu belirtmiştir. AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının bölgede barışı yeniden tesis etme çabalarını yoğunlaştırma gereğini vurgulamıştır. Paşinyan aynı zamanda Almanya Şansölyesi Angela Merkel'i aramış ve aynı konuyla ilgili yakarışlarda bulunmuştur. Merkel, AGİT Minsk Grubu'na eş-başkanlık yapan ülkelerin başkanlarının 1 Ekim tarihli açıklamasına uygun olarak ateşkes ve barış sürecinin yeniden tesis edilmesi konusunun altını çizmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 2 Ekim'de Yunan mevkidaşını arayarak gelişmelerden haberdar etmiş ve ilerleyen haftalarda kendisini ağırlayacak olmanın önemini vurgulamıştır. Yunanistan Dışişleri Bakanı, bu davete icabeti geçiktirmemiş, 16 Ekim'de Ermenistan'a ziyareti sırasında Ermeni mevkidaşıyla birlikte Türkiye aleyhine açıklamalarda bulunmuştur. Yapılan açıklamalara Türk Dışişleri Bakanlığı'nın cevabı ise şu şekilde olmuştur:

“Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Dendias'ın Ermenistan ziyaretinde ülkemiz hakkında sarf ettiği sözler ve iddialar, Yunanistan'ın Türkiye'yle ilişkilerinde iyi komşuluk, diyalog ve iş birliği yerine gerginlik ve tirmandırma politikasını tercih ettiğinin yeni bir kanıtıdır.

Bu iddialar tarihi gerçeklerin üstünü kapatamayacaktır. Yunanistan'ın Anadolu'da yaptığı mezalimi ve bunun için tazminat ödemeye mahkûm olduğunu unutmaması, tarihi doğru okuması, 'megali idea'dan ve Türk düşmanlığından vazgeçmesi gerekir.

Bölgemizdeki tüm sorunların çözümünün ortak paydası Türkiye, sorunların yaratıcı veya yaratıcıların destekçisi Yunanistan'dır.

Suriye'de zalim Esad rejimini, Libya'da darbeci Hafter'i, Yukarı Karabağ'da işgalci Ermenistan'ı destekleyen, Türkiye'ye karşı faaliyet gösteren PKK, PYD, FETÖ dâhil tüm terör örgütlerine kapılarını açan, Ege'yi göçmenlerin mezarı haline getiren, Ege ve Akdeniz'de yayılmacı politikalar izleyen Yunanistan'dır.

Yunanistan Dışişleri Bakanının, Yukarı Karabağ ve çevreleyen yedi bölgede kimin işgalci, kimin mağdur olduğunu da ayırt etmesi ve uluslararası toplumu, Ermenistan'ın, işgal ettiği Azerbaycan topraklarından derhal, tamamen ve koşulsuz çekilmesine hükmeden BM Güvenlik Konseyi Kararlarına rağmen 28 yıldır süren yasadışı işgalini kınamaya da davet etmesi gerekir.

Yunanistan bu politikaları terk etmeli, Türkiye'yi, bölgenin ve dünyanın gerçeklerini iyi okumalıdır.⁴¹”

Ermenistan Cumhurbaşkanı 21 Ekim'de Brüksel'deki NATO karargahını ziyaret etmiş ve NATO Genel Sekreteri ile görüşmüştür. Bu ikili görüşmelerin ardından ortak basın toplantısı düzenlenmiştir.⁴² Böylelikle, KGAÖ üyesi olan bir ülkenin başkanına, bir NATO üyesini Dağlık Karabağ içindeki ve çevresindeki düşmanlıkları durdurmaya yönelik uluslararası çabaları engellemekle suçlamak için fırsat tanınmış, bu nefret söylemine ve yanıltıcı sözlerine -haberlere yansıdığı kadarıyla- itiraz edilmemiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın beyanları genişletilmiş bir versiyonla 26 Ekim'de bir Amerikan gazetesinde yayımlanmıştır.

Ermenistan Cumhurbaşkanlığı Ofisi tarafından sağlanan metin aşağıda yer almaktadır:

“30 Eylül'de, ağırlıklı olarak etnik Ermenilerin yaşadığı, Kafkasya'nın tartışmalı bir bölgesi olan Dağlık Karabağ'daki ve çevresindeki durumu anlatmak için birkaç dünya liderine özel bir mektup yazdım. Bölge, Türkiye'nin tam desteğiyle Azerbaycan tarafından agresif bir şekilde saldırıya uğradı. Türk ve Azeri güçlerinin saldırganlığının kapsamını ve davranışlarındaki insanlık eksikliğinin boyutunu tahmin bile edemedim. O zaman ve şimdi bile, Ermeni dostlarımla yaşadığı gerçeklik endişe verici olmaktan daha fazlasıdır ve bölgede ve hatta ötesinde daha fazla tirmanma ve güvensizliği ateşleme riski taşımaktadır.

Azerbaycan'ın 27 Eylül'deki askeri saldırganlığından aylar hatta yıllar önce, Azerbaycan liderliği çok sert, militarist bir retorik kullanıyor ve hükümetin en üst kademelerinde çatışmayı tam teşekküllü bir savaşla çözme niyetini açıkça dile getiriyordu. Dağlık Karabağ ve Ermenistan,

41 “SC-101, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Yunan Dışişleri Bakanı Dendias'ın Ermenistan'daki İfadeleri Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-101_-yunan-disisleri-bakani-dendias-in-ermenistan-daki-ifadeleri-hk-sc.tr.mfa

42 “President of Armenia visits the NATO Headquarters,” *NATO Official Website*, 21 Ekim 2020, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_179008.htm.

1994 yılındaki ilk Karabağ savaşının ardından ateşkesin kurulmasından bu yana, 25 yıldan fazla süredir, benzer girişimlerle karşı karşıyadır. O zamandan beri, Azerbaycan'ın retorığı ve yıkıcı tavrı hiç azalmamıştır.

Dağlık Karabağ'da -veya Ermenistan'da bizim deyimimizle Artsakh- her zaman ezici bir çoğunlukta Ermeniler yaşadı. Hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın gönüllü bir parçası olmadı. 1921'de Dağlık Karabağ, Josef Stalin liderliğinde bağımsız bir devlet olmayan ve Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Sovyet Azerbaycan'a Rusya tarafından hediye edildi.

On yıllarca süren ayrımcılığın ardından 1987 ve 1988'de Dağlık Karabağ Ermenileri Ermenistan'a yeniden katılmak için seslerini yükseltmeye başladılar. Barışçıl gösteriler yaptılar ve dilekçeler imzaladılar. Aynı zamanda, Sovyet Azerbaycan'da Ermenilere yönelik etnik nedenli zulümler de arttı. Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde katliamlar ve etnik temizlik kampanyaları yaşandı.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında Dağlık Karabağ Ermenileri bağımsızlıklarını Azerbaycan'dan daha önce ilan ettiler. Hatta Azerbaycan, Dağlık Karabağ olmadan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ayrı bir süreçte ilan etti. Ermenistan'ın görüşüne göre Azerbaycan'ın iddialarını uluslararası hukuk bağlamında dayanaksız kılan bu ve diğer gerçeklere rağmen, Bakü hükümeti yaklaşık 30 yıldır Dağlık Karabağ Ermenilerinin (veya Artsakh Cumhuriyeti) anavatanlarında yaşama haklarına askeri yollarla baskı yapıyor. Azerbaycan, toprakları zorla ele geçirme, toprakları yerli halktan ve mirasından arındırma ve temel hakları göz ardı etme politikası izliyor.

30 yıldır barışçıl çözüm girişimlerini reddeden ve Türkiye tarafından askeri ve siyasi olarak desteklenen Azerbaycan, bir kez daha Ermenistan'ın kıymetli vatanına saldırıyor. Azerbaycan'ın eylemleri, bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse 105 yıl önce Ermenilere yönelik soykırımını gerçekleştirmeye çalıştığından beri Ermenilerin karşı karşıya kaldığı politikaların devamı niteliğindedir. O dönemde yaklaşık 1,5 milyon etnik Ermeni hayatını kaybetmiş veya sürgüne gönderilmiştir ve zulüm görmüştür.

Bugün Azerbaycan tarafında sadece Türk generaller, subaylar ve askeri uzmanlar değil, aynı zamanda Türk F-16 savaş uçakları ve kötü şöhretli 'Bayraktar' insansız hava araçları da yer alıyor. Her gün bu ölüm makineleri Dağlık Karabağ ve hatta Ermenistan'ın bombalanmasına dahil oluyor. Misket bombası gibi öldürücü ve hatta yasak silahlar, çok sayıda

Ermeni sivile ve sivil altyapıya karşı üç haftadan fazla bir süredir konuşlandırılmış halde duruyor. Bu konuşlandırılma hastaneleri, evleri ve hatta anaokullarını kapsıyor.

Buna şu anda Ermeni topraklarında olan Suriyeli paralı askerlerin, cihatçıların ve radikal fanatiklerin halkımızı öldürdüğünü de eklerseniz, resmin tamamı netleşiyor. Ortadoğu'da savaşı uluslararası terör örgütlerinden paralı askerler -özellikle Jabhat Al Nusra, Firqat Hamza ve Sultan Murad Bölükleri- mücadeleye aktif olarak dahil oluyor. Ermenistan ve Dağlık Karabağ uluslararası terörizmle uğraşiyor.

Dolayısıyla biz Ermenistan'da, sahadaki gelişmeler için çok endişeli ve tetikte olmaya devam ediyoruz. Ayrıca, derhal tepki vermesi gereken uluslararası topluluğun tereddütlü duruşundan da endişe duyuyoruz. Uluslararası topluluğun; Türkiye'ye -silahları, paralı askerleri ve kinizmiyle birlikte- bölgemizden çekilmesi için baskı yapması gerekiyor. 10 ve 17 Ekim'de kararlaştırılan iki ateşkese saygı duyması için uluslararası toplumun Azerbaycan'a baskı uygulaması gerekiyor. Türkiye ve Azerbaycan'ın millette karşı yürüttüğü savaş, tüm bölgede ve ötesinde daha büyük bir yangını körükleme potansiyeline sahip olan Kafkasya'da bir Suriye yaratma riskini taşıyor.

Türkiye, İslamcı militanları ve diğer teröristleri Azerbaycan'a ihraç etmekte tereddüt etmiyor. Ancak, her zamanki gibi, bunu yapmak için bir bahaneye ihtiyacı var. Bunun bahanelerinden biri, Azerilerin etnik akrabaları olmasıdır. Gerçek şu ki, bu düşünce tarzı yeni dünyada işe yaramıyor, çünkü bu mantıkla Türkiye'nin etnik akrabılığı Orta Asya, Moğolistan, Kuzey Çin ve başka yerlere kadar uzanıyor. Ankara, etnik kardeşlerinin orada karşılaşabileceği herhangi bir soruna müdahale etmeye hazır mı?

Belki de cevap evet - bu durumda modern Türkiye'nin neredeyse her yönden 360 derece sorunlu ilişkilere sahip olması şaşırtıcı değil. Mısır ile sorunları oldu. Şimdi Libya'da yer alıyor. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden bahsediyor, ancak bu arada Irak ile sınırını aştı. Suriye'nin toprak bütünlüğünü ihlal ediyor. Türkiye, Lübnan'da ve Körfez'in bazı bölgelerinde fazlasıyla var olmaya çalışıyor. Doğu Akdeniz'de de büyük sorunları var. Ve şimdi Kafkasya'da. Bunların hepsi kabul edilemez.

Medeni ulusların liderleri, dini veya etnik kimliklerinden bağımsız olarak, saldırganları durdurmak ve uzun süreli barış sağlamak için hareket etmelidir. Barışa ihtiyacımız var ve buna ancak müzakere ve görüşmelerle ulaşılabilir. Ancak Azerbaycan tarafının geri kalanımız için korkunç

nedenlerle her seferinde reddettiği şey budur. Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilere karşı meşru bir güç -acımasız, askeri güç- kullanma hakları olduğunu iddia ediyorlar.

Bunun ve herhangi bir çatışmanın askeri bir çözümü olmadığını anlamamız gerekiyor. Ermeniler her zaman çözümün barışçıl müzakerelerle ve işleri daha da kötüleştirmeyecek şekilde yapılması gerektiğine inanmışlardır. Bu nedenle, müzakerelerin barışçıl bir çözüme ulaşmasını sağlamak için Artsakh Cumhuriyeti'ni resmen tanımaktan kaçındık. Ancak Türkiye ve Azerbaycan çözümün ne olduğu konusunda farklı bir anlayışa sahip gibi görünüyorlar ve yalnızca militarist, saldırgan ve bana göre soykırımcı bir gündemi zorluyorlar.

Müslüman ve Arap liderlere çağırım, uluslararası arenadaki nüfuzlarını ve yüksek prestijlerini kullanarak kan dökülmesini ve insanların acılarını derhal durdurmalarını istemeyi amaçlıyor.

Birlikte bu saldırganlığı durdurabiliriz, çünkü bizler savaşı, şiddeti ve terörü reddeden barış taraftarlarıyız.⁴³

Ermenistan Cumhurbaşkanı bir başka röportajında Batı'yı, Türkiye'nin Azerbaycan'daki varlığının Orta Asya'dan Avrupa'ya doğal gaz ve petrol kaynaklarının kontrolü anlamına geldiğini anlamaya çağırmıştır. 7 Kasım'da bir Belçika mecmuasına, Türkiye'nin her yerde istikrarsızlık yarattığı iddiasında bulunmuş ve Türkiye'nin Hazar Denizi ve Orta Asya'daki enerji akışını kontrol etmek istediğini, ana hedefin Avrupa olduğunu tekrarlamıştır. 10 Kasım tarihinde bir Yunan gazetesinde yayınlanan bir röportajındaki ise seçtiği sözcükler çok daha sınırsızdır.

Ermenistan Cumhurbaşkanı, Ermenistan'ın yenilmesinin ardından Müslüman ülkelere savaşın dini çağrışımını ortadan kaldırma amacıyla apar topar iki yurtdışı seyahati gerçekleştirmiştir. İlk olarak, Birleşik Arap Emirlikleri'ne gitmiş ve 15 Kasım'da Abu Dabi Prensi ile görüşmüştür. Daha sonra ise 23 Kasım tarihinde Ürdün'e gitmiş ve Kralla görüşmüştür. Karşılığının Müslüman Dünyasına Ermenistan'ın yalnız olmadığını gösterdiğini alenen ifade etmiştir.

1 ve 2 Kasım'da Rusya Başkanı, Ermenistan Başbakanı ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile telefon görüşmesi yapmıştır. Moskova'dan yapılan açıklamaya göre, Dağlık Karabağ'ın çözümü konuları görüşülmüştür.

43 "Armenian President: Turkey risks setting the whole Caucasus ablaze," *The National News*, 23 Ekim 2020, <https://www.thenationalnews.com/opinion/comment/armenian-president-turkey-risks-setting-the-whole-caucasus-ablaze-1.1097908>.

4. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Temmuz ayında yaşanan Azerbaycan-Ermenistan sınır çatışmasının ardından yapılan sert açıklamalarla yükselen tansiyon incelenen dönem içerisinde ilişkileri en alt düzeye indirerek hız kesmeden devam etmiştir.

Türkiye’yi “Ermenistan ve bölgeye karşı bir tehdit” olarak damgalayan 15 Temmuz tarihli Ermenistan Dışişleri Bakanlığı açıklamasına cevaben, Türkiye Dışişleri Bakanlığı gelecekteki gelişmelerin tonunu belirleyen şu açıklamayı yapmıştır:

“Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik mütecaviz eylemlerini örtmek için şimdi de Türkiye’ye yönelik riyakâr bir karalama gayretine kalktığı görülmektedir. Azerbaycan topraklarında yıllardır gayri meşru bir işgal sürdüren Ermenistan’ın bu ikiyüzlü tavrı, Güney Kafkasya’da kalıcı barış ve istikrarın tesisinin önündeki asıl engelin kim olduğunu da açık ve net olarak gözler önüne sermektedir.

Bağlamından kopuk bu tarz ithamlar ve iftiralarla dış siyaset yapmak ne bölgeye ne Ermenistan’a yarar getirir.

Bu yaklaşım, kimliğini tek taraflı bir tarih anlayışından sadece husumet çıkararak oluşturan ve uluslararası hukuka aykırı saldırganlığını meşru göstermeye çalışan bir zihniyetin tezahürüdür. Saldırgan milliyetçiliği körükleyen bu sakat tutum üzücüdür, ancak şaşırtıcı değildir.

Ermenistan makamlarının akıllarını başlarına almaları ve Güney Kafkasya’da sorunların değil, çözümlerin parçası olmayı bir an önce öğrenmeleri lazımdır.⁴⁴”

Türkiye Cumhurbaşkanı, Savunma ve Dışişleri Bakanları da Ermeni saldırganlığını sert sözlerle kınamışlardır. Benzer şekilde TBMM’deki beş partiden dördü Ermeni saldırganlığını kınayarak, Azerbaycan ile dayanışmayı vurgulayan girerek aşağıdaki ortak beyanı imzalamıştır:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak Ermenistan silahlı kuvvetlerinin 12 Temmuz’dan başlayarak Azerbaycan’ın Tovuz bölgesine gerçekleştirdiği saldırıyı şiddetle kınıyoruz.

44 “No: 154, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Tarafından 15 Temmuz 2020 Tarihinde Yapılan Açıklama Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Temmuz 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-154_-ermenistan-disisleri-bakanligi-tarafindan-15-temmuz-2020-tarihinde-yapilan-aciklama-hk.tr.mfa

Ermenistan hatalı bir yoldadır. Azerbaycan toprağı Yukarı Karabağ ve çevresindeki bölgeleri yıllardan beri işgal altında tutan Ermenistan'ın bilinen saldırgan tutumuna yeni bir örnek teşkil eden bu saldırılar, Güney Kafkasya'da kalıcı barış ve istikrarın önündeki en büyük engeldir.

Ermenistan'ın hak ve hukuku hiçe sayan bu davranışı karşısında uluslararası toplumu gereken tepkiyi göstermeye davet ediyoruz.

Yukarı Karabağ ihtilafının, Azerbaycan'ın uluslararası tanınmış sınırları ve toprak bütünlüğü çerçevesinde barışçı yollarla çözülmesine olan desteğimizi tekrarlıyoruz.

Ermenistan BM Güvenlik Konseyi ve AGİT kararlarına uymalı ve işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmelidir.

İki devlet, tek millet anlayışıyla her daim huzur ve istikrarın savunucusu olan Türkiye, bundan sonra da tüm imkânlarıyla, toprak bütünlüğünü yeniden tesis etme çabalarında Azerbaycan'ın yanında yer almaya devam edecektir.

Bu vesileyle Azerbaycanlı şehitlerimiz için dost ve kardeş Azerbaycan halkına ve Hükûmetine taziyelerimizi iletiyor, yaralıların bir an önce iyileşmesini diliyoruz.”⁴⁵

Ermenistan'ın Türkofobik, geçmişle hesaplaşmacı ve yayılmacı (irredendist) hırsları 10 Ağustos 1920 tarihli geçersiz Sevr Anlaşması'nın yıldönümü vesilesiyle bir kez daha gözler önüne serilmiştir. On Ermeni siyasi partisinin yayınladığı ortak bildiri de şu hususlar yer almaktadır:

“1. Sevr Anlaşması sadece tarihi bir gerçek değildir. Bugün var olan (ya da onların varisleri olan) devletler tarafından imzalanan, bölgedeki askeri-siyasi durumun değişimi sonucu yürürlüğe girmesi askıya alınan, uluslararası bir anlaşmadır.

2. Sevr Anlaşması üzerine uluslararası tartışmalar, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ve imzacı devletlerin akademik camiası tarafından teşvik edilmeli ve siyasi çevreler mevcut jeopolitik ve bölgesel süreçler çerçevesinde anlaşmanın önemini göstermelidir.

45 “TBMM'de Dört Parti'den Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırısına İlişkin Ortak Açıklama,” *TBMM Meclis Haber*, 16 Temmuz 2020, https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149114

3. Ermenistan ve Türkiye Cumhuriyeti arasında, iki ülke arasındaki sınır sorununu yasal olarak çözen bir tanınmış başka çok taraflı uluslararası anlaşma yoktur.

4. Sevr Anlaşması'nın 100. yılı ve Woodrow Wilson Tahkim kararı vesilesiyle, aşağıdakileri göstererek siyasi inisiyatif almak gerekmektedir:

- Türkiye'nin, uluslararası ilişkilerde Ermenistan'a yönelik hasmane politikasını
- Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik yasadışı blokajını
- Türk yetkililerin suç ortaklığı ile yüz yıldan fazladır süregelen Ermeni tarihi ve kültürel mirasını istikrarlı bir şekilde kendine tahsis etme ve yok etme çabasını,
- Türkiye'nin Azerbaycan'a agresif askeri-siyasi desteği; sıklıkla savaş tehditi içeren, Karabağ çatışmasına katılmak için yapıcı olmayan denemelerini,
- Türkiye'nin tüm komşu bölgelerinin istikrarsızlaşmasını,
- Türkiye'deki dini-etnik azınlıkları da kapsayan, devlet tarafından yetki verilen insan hakları ihlallerini,
- Türk yetkililerin modern siyasi süreçler ve insanlığın karşılaştığı zorluklar karşısındaki uyumsuz yaklaşımlarını⁴⁶

Başbakan Paşinyan, kendisi için hazırlanan açıklamaları Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi ev sahipliğinde düzenlenen, aynı iddialara dayalı "Sevr Anlaşması ve Ermeni Sorunu" başlıklı bir konferansta kendi adına okumuştur.

Buna cevaben, aynı gün, Türk Dışişleri Bakanlığı şu açıklamayı yayınlamıştır:

"Birinci Dünya Savaşı sonunda vatanımızı parçalayarak, bağımsızlık ve egemenliğimizi sona erdirmeyi amaçlayan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması, işgal ve imha planlarının hayasızca ortaya konduğu bir ibret vesikasıdır.

46 "10 Armenian political parties issue statement over Sevres Treaty centennial," *Hyetert*, 12 Ağustos 2020, <https://hyetert.org/2020/08/12/10-armenian-political-parties-issue-statement-over-sevres-treaty-centennial/>

Yüce Türk milleti kahramanca yürüttüğü Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 24 Temmuz 1923 tarihinde imzaladığı Lozan Barış Antlaşması ile Sevr'i yırtıp tarihin çöplüğüne atmıştır. Tarihten ders yerine husumet çıkarıcıların, aradan geçen bir asıra rağmen, bu belgeden medet ummaları şaşkıncı değildir.

Asil Türk milletinin Anadolu'yu işgal etme cüretinde bulunanlara verdiği ders, emperyalizme vurduğu ağır darbe tarih kitaplarında ders olarak okutulmaktadır. Bu şanlı mücadele diğer mazlum milletlere de örnek olmuştur.

Bugün kendi halkını bile beslemekten aciz bir yönetimin 100 yıl sonra Türk milletinin yırtıp attığı Sevr'i gündeme getirmeye cüret etmesi abesle iştirakdir.

Böyle sinsi emellere kapılanların Türkiye'nin vatani ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ve bekasını sürdürme kararlılığı karşısında heveslerinin kursaklarında kalacaklarını iyi bilmeleri gerekir.

Azerbaycan topraklarında yıllardır gayrimeşru bir işgal sürdüren Ermenistan bölgesel barış ve istikrarın tesisinin önündeki asıl engeldir. Ermenistan makamlarının saldırgan milliyetçi politikaları terk ederek akıllarını başlarına alma vakti gelmiştir.⁴⁷

Ertesi gün, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü "Sevr Antlaşması tarihsel bir faktördür ve öyle kalacaktır, değiştirilmeyecek ve çürüğe çıkarılmayacaktır" diyerek karşılık vermiştir.

15 Ağustos'ta, Ermeni Dışişleri Bakanı, Yunan ve Rum (GKRY) mevkidaşları ile Ege-Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Ermenistan'ın koşulsuz desteğini sunduğunu belirten, Türkiye'yi durumu ağırlaştırmakla suçladığı bir telefon görüşmesi yapmıştır.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Ermeni Bakanın ifadelerine şu yanıtı vermiştir:

"Doğu Akdeniz hakkında görüş serdetmeye yeltenen Ermenistan'ın, dünya coğrafyası ve kendisinin bu coğrafyadaki yerine dair temel bir yanlışlığı içinde olduğunu görüyoruz. Burada mevzubahis Sevan Gölü değil, Doğu Akdeniz'dir.

47 "No: 171, Sevr Antlaşması'nın 100. Yıldönümü Bahanesiyle Ermenistan Makamlarınca Yapılan Açıklamalar Hk.," *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 10 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-171_-sevr-anlasmasi-nin-100-yildonumu-bahanesiyle-ermenistan-makamlarinca-yapilan-aciklamalar-hk.tr.mfa.

Ermenistan'ın Sevr hakkındaki provokatif açıklamasının ardından, bu kez de Doğu Akdenizle ilgili fikir beyan etmesi yeni bir hadsizlik ve sorumsuzluk örneğidir.

Birleşik Arap Emirlikleri ve Fransa'dan sonra, herhangi bir denize kıyısı olmayan Ermenistan'ın da kendini bölgede söz hakkı sahibi sanması, Türkiye'ye karşı kurulmaya çalışılan sinsi ittifakın boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Her ne olursa olsun, Türkiye Doğu Akdeniz'de kendisinin ve Kıbrıs Türkleri'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını korumaya kararlılıkla devam edecektir. Bunu engellemeye hiçbir şer ittifakının gücü yetmez. Aksini düşünenler tarihten ders almamış demektir.

Bu vesileyle, tüm imkânlarımızla kardeş Azerbaycan'ın yanında olduğumuzu da hatırlatmak isteriz.⁴⁸

Başbakan Paşinyan, 21 Ağustos'ta bir Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısına başkanlık etmiştir. Orada, Türkiye ile ilgili aşağıdaki ifadelerle, yeni bir Milli Güvenlik Stratejisi oluşturulacağı bildirilmiştir:

“İnanıyorum ki, Türkiye'nin istikrarsızlaştırıcı ve yıkıcı faaliyetleri Ortadoğu'daki, Avrasya Bölgesi'ndeki ve Avrupa Bölgesi'ndeki ortaklarımız nezdinde büyük bir endişe ve tedirginliğe sebep olmaktadır. Bu, çoktan geliştirilen bir gündemdir ve bizim bu gündemdeki faaliyetlerimiz de Güvenlik Konseyi'ndeki, Dışişleri Bakanlığındaki son derece önemli tartışmaların konusu olmalıdır ve biz bugünkü oturumda bu konuyla bağlantılı meseleleri tartışacağız.⁴⁹”

31 Ağustos'ta Ermeni basını Ermenistan'daki Kürt toplumunun Erivan'daki BM Binası dışında gösteri düzenlediğini bildirmiştir. Türkiye'ye odaklanarak, Türkiye'de, İran'da ve Irak'ta demokrasi için BM desteğini talep ettikleri bildirilmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı, 31 Ağustos'ta, *Ermenistan Kamu Radyosu* tarafından da yayınlanan bir Rus haber ajansı ile yapılmış röportajda Türkiye'nin faaliyetlerinin Ermenistan'ın güvenliği için bir tehdit olmayı sürdürdüğünü beyan etmiştir. Açıklamasında şunları söylemiştir:

48 “SC-77, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Ermenistan'ın Doğu Akdeniz Açıklaması Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-77_-ermenistan-in-dogu-akdeniz-aciklamasi-hk-sc.tr.mfa.

49 “PM Pashinyan slams Turkey for “destabilizing and destructive” actions in region and globally,” *Artsakh News*, 21 Kasım 2020, <https://artsakhpress.am/eng/news/131238/pobedniye-iyulskie-boi-dokazali-chto-karabakhskiy-vopros-ne-imeet-voennogo-resheniya-pashinyan.html>.

“Türkiye tarafından uygulanan istikrarsızlaştırma ve saldırganlık politikası Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika ve Ortadoğu’yu da kapsayan bütün komşu bölgeler için bir tehdittir. Bugün Türkiye bu istikrarsızlaştırma politikasını Güney Kafkasya’ya ihraç etmeye çalışmaktadır. Bu ciddi bir endişedir. Türkiye yapıcı olmayan ve tehlikeli bir politika sürdürmektedir. Türkiye’nin hareketleri, Ermenistan’ın güvenliği açısından tehdit oluşturmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, Ermenistan, ortaklarıyla işbirliği dâhil olmak üzere güvenliğini daha da güçlendirecektir.⁵⁰”

Ermeni Dışişleri Bakanı, 2 Eylül tarihli bir Alman dergisi röportajında, Türkiye’nin Erivan’a giden Alman askeri nakliye uçağının hava sahasından geçişini reddettiğini, Türkiye’nin “NATO Barış Gücü Operasyonu’nu” engellediği için kınadığını ifade etmiştir.

2 Eylül’de, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü bir basın toplantısında Ermenistan’ın Minsk Grubu üyesi Türkiye’yi Dağlık Karabağ sorununun çözümünde bir arabulucu olarak dikkate almadığını ifade etmiştir.

6 Eylül’de, Türkiye’deki Ermeni Toplumu, Patrik II. Sahak Maşalyan başkanlığında ve yirmi beş üye delegenin katılımıyla senelik ilahi ayinini 1100 senelik Van Ermeni Kilisesi’nde düzenlemiştir. Etkinlik, Ermeni Basınında da yer bulmuştur.

Mısır’a resmi ziyareti sırasında Ermenistan Dışişleri Bakanı ülkesinin Azerbaycan ve Türkiye karşıtı politikalarına Mısır’ın karşılıklı desteğini alma çabası içinde Yunanistan ve GKRY ile dayanışma içerisinde olduğu gibi Türkiye’ye karşı bilinen ve basmakalıp suçlamalarını tekrarlamıştır.

Türkiye’ye savurduğu suçlamaların sonuçlarından tatmin olmamış olan Ermenistan Dışişleri Bakanı, ayrıca Türkiye’nin, Ermenistan’ın denize ulaşım hakkını reddettiği gibi yeni bir argümanla ortaya çıkmıştır. 23 Eylül’de çevrimiçi olarak katıldığı denize erişimi olmayan ülkeler grubu Bakanlar toplantısında bu suçlamalarını tekrarlamıştır. Ancak muhatapları, iki nedenle bu iddianın tutarsızlığının farkında olmalıdır: bunlardan biri Azerbaycan toprağının Ermenistan tarafından işgaline tepki olarak Türkiye’nin Ermenistan ile sınırını kapattığı, diğeri ise, Ermenistan’ın Gürcistan ve İran üzerinden denize ulaşımının açık olmasıdır.

50 “Turkey’s actions remain a threat to Armenia’s security, Foreign Minister says,” *Public Radio of Armenia*, 31 Ağustos 2020, <https://en.armradio.am/2020/08/31/turkeys-actions-remain-a-threat-to-armenias-security-foreign-minister-says/>

BM Genel Kurulu'nun 75'inci oturumu, Paşinyan'ın Türkiye'ye karşı saldırgan ve tahrikkar sözleri ve Türkiye Cumhurbaşkanı'nın "Ermenistan yerel barış ve istikrar için en büyük tehdittir" şeklindeki yanıtına tanıklık etmiştir.

27 Eylül'de Ermenistan ve Azerbaycan silahlı kuvvetleri arasında çıkan Dağlık Karabağ çatışmasının ardından savaş patlak vermiştir. Ermenistan, Türkiye'yi suçlamak konusunda çabuk davranmıştır. Başbakan Paşinyan, aynı gün olası Türk müdahalesini durdurma konusunda destek alabilmek için Fransa Cumhurbaşkanı'na aramıştır. Ertesi gün uluslararası bir televizyona Dışişleri Bakanının sözleriyle: "Türkiye'den gelen büyük ölçekli destek saldırganlığa eşlik ediyor" diye belirtmiştir.

Türkiye Cumhurbaşkanı'nın konuya ilişkin sözleri Ermeni basınında şu şekilde alıntılanmıştır:

"Geleceğini savun": Erdoğan, çatışmalar sürerken Ermenilere hükümetlerine karşı durmaya çağırdı.

Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenileri Azerbaycan ile çatışmaların sürmesiyle bölgedeki 'en büyük tehdit' olarak kabul edilen hükümetlerine karşı muhalefet etmeye çağırdı.

Erdoğan, Ermenistan halkına ülkelerinin geleceğini onları "kukla" gibi kullandığını iddia ettiği liderlikten korumaları konusunda ısrar etti.

Bir dizi tweetinde, Türk lider "bütün dünyanın" Azerbaycan'ın işgal ve zulme karşı mücadelesinin yanında durduğunu ümit ettiğini ifade etti.

"Ermenistan bir kez daha bölgedeki barış ve huzura karşı en büyük tehdit olduğunu göstermiştir." dedi Erdoğan. Ayrıca Bakü ile Erivan arasındaki toprak anlaşmazlığına barışçıl bir çözümü kolaylaştırmak için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından kurulan Minsk Grubu'na da saldırdı. Ermeni saldırganlığının otuz senedir gözden kaçtığını iddia ederek, iki ulusla ilgilenirken uluslararası organı çifte standartlara tabi olmakla suçladı.

Ankara, pazar sabahı Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni ve Azeri güçleri çarpıştıktan sonra Bakü'ye bütün desteğini verdi. Erdoğan tarafından yönetilen iktidardaki muhafazakâr Adalet ve Kalkınma Partisi Erivan'ı 'ateşle oynadığı' için kınayan bir açıklama yayınladı ve Ermenistan'ı bölgesel barışı tehdit ettiği için suçladı. Ermenistan ve Azerbaycan, iki ülke 1990'da bağımsızlıklarını kazandıktan sonra hep rakip olmuşlardır. Karşılıklı güvensizlik, yıllar süren Ermeni nüfusunun ağırlıklı olduğu ve

Azerbaycan topraklarıyla çevrili olan Dağlık Karabağ çatışmasından kaynaklanıyor. Bakü bölgenin egemenliğini iddia ederken, Erivan burayı bağımsız bir ulus ve müttefik olarak görüyor. İki ulus da birbirlerini sınır bölgesindeki son askeri çatışmayı alevlendirmekle suçlamaktadır.⁵¹

Türkiye Cumhurbaşkanı Sözcüsü şunları ifade etmiştir:

“İnanıyoruz ki, bu anlaşmazlık barışçıl müzakerelerle çözülebilir ancak şimdiye kadar Ermeni tarafı Azerbaycan toprağını işgal etmekten başka hiçbir ilgi göstermedi. İşgal sona ermeli, her organ çözümün nerede olduğunu biliyor ve Minsk Grubu Ülkeleri Ermenistan’a uluslararası hukuku ihlal etmemesi için baskı yapmalı. Türkiye Azerbaycan ile tam dayanışma içindedir.”⁵²

Türkiye Savunma Bakanı; “Kafkaslardaki barış ve istikrara en büyük engel Ermenistan’ın hasmane tutumudur ve bölgeyi ateşe verecek olan bu düşmanca tutumdan derhal vazgeçilmelidir” demiştir. Ayrıca “Türkiye bütün kaynakları ile Bakü’ye destek vermektedir” diye sözlerine eklemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Azerbaycan’a karşı Ermeni saldırganlığıyla ilgili bir soruya şu şekilde cevap vermiştir:

“Uluslararası hukukun açık ihlali olan ve sivil kayıplara da yol açan Ermeni saldırısını şiddetle kınıyoruz. Bu saldırılarla Ermenistan bölgede barış ve istikrarın önündeki en büyük engel olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Azerbaycan, halkını ve toprak bütünlüğünü korumak için meşru müdafaa hakkını elbette kullanacaktır. Bu süreçte, tek yürek olarak Türkiye’nin Azerbaycan’a desteği tamdır. Azerbaycan nasıl isterse, o şekilde yanında olacağız.

Uluslararası toplumu da haklının yanında durmaya davet ediyoruz.

Bu vesileyle, şehit düşen Azerbaycanlı kardeşlerimize Allah’tan rahmet, yaralılara acil şifa ve Can Azerbaycan’a başsağlığı diliyoruz.⁵³

51 “‘Defend your future’: Erdogan calls on ordinary Armenians to stand against their government as clashes with Azerbaijan continue,” *RT*, 27 Eylül, 2020, <https://www.rt.com/news/501847-erdogan-armenia-catastrophe-azerbaijan-conflict/>.

52 Andrew Kramer, “Fighting Between Armenia and Azerbaijan Risks Drawing in Bigger Powers,” *The New York Times*, 28 Eylül 2020, <https://www.nytimes.com/2020/09/28/world/asia/azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh.html>.

53 “SC-94, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Ermenistan’ın Bu Sabah Azerbaycan’a Karşı Başlattığı Saldırı Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_94_ermenistan-in-azerbaycan-a-karsi-baslattigi-saldiri-hk-sc.tr.mfa.

TBMM’de temsil edilen beş siyasi partiden dördü 28 Eylül’de ortak bir bildiri yayınlamıştır:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde grubu bulunan siyasi partiler olarak Ermenistan silahlı kuvvetlerinin 28 Eylül 2020 tarihinde Yukarı Karabağ’da ateşkesi ve uluslararası hukuku ihlal ederek ağır silahlarla Azerbaycan sivil yerleşim yerlerini ve askerlerini hedef alan saldırılarını en güçlü şekilde kınıyoruz.

Bu son saldırı, Tovruz’daki saldırılardan sonra Ermenistan’ın, bölgede barışın ve istikrarın kalıcı tesisi önündeki en büyük engel olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Bizler uluslararası hukuktan kaynaklanan meşru müdafaa hakkı çerçevesinde halkını korumak ve toprak bütünlüğünü tesis etmek amacıyla Azerbaycan’ın gerçekleştirdiği savunmasını destekliyoruz.

30 yıla yakın süredir Yukarı Karabağ, Ermenistan’ın işgali altındadır. Bu haksız işgalin sona erdirilmesi için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve AGİT kararlarına uygun şekilde barışçıl çözümüne desteğimizi tekrarlıyoruz. Uluslararası camiyayı, bugüne kadar Ermenistan’ın işgali ve sorumsuz saldırıları sebebiyle zarar gören Azerbaycan’ın yanında olmaya davet ediyoruz.

Bu vesileyle, Gazi Meclisimizdeki siyasi partiler olarak, şehit düşen Azerbaycanlı kardeşlerimize Allah’tan rahmet, gazilere acil şifa ve can Azerbaycan’a başsağlığı dilerken, milletimizin dayanışma iradesini bir kez daha güçlü bir şekilde vurguluyoruz.⁵⁴

Ermenistan Dışişleri Bakanı, 29 Eylül’de BM Genel Sekreteri’ne Türkiye’nin Azerbaycan’a koşulsuz tek taraflı desteği üzerine duyduğu endişeyi dile getiren bir mektup göndermiştir.

Ermenistan Savunma Bakanlığı resmi olarak 29 Eylül’de, Türk Hava Kuvvetleri jetinin Azerbaycan’dan hava sahalarına girdiğini ve Ermeni savaş uçağını vurduğunu iddia etmiştir. Bunun yalan haber olduğu kısa süre sonra ortaya çıkmıştır. Dışişleri Bakanlığı da sahte haber üretmekte geri kalmamıştır. “Güvenilir kaynaklara göre, Türkiye’nin yabancı teröristleri Azerbaycan’da savaşmak için topladığı” iddia edilmiştir. Bu suçlamayla, gönüllü askerlerin sözde cihatçı gruplarla ilişkili Türkiye yanlısı Suriyeli

54 “TBMM’de Dört Siyasi Partiden Ermenistan’a Kınama,” *TBMM Meclis Haber*, 28 Eylül 2020, https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149410.

isyancılar olduğu şeklinde tanımlanmalara ısrarla devam edilmiştir. Haince tekrarlanan bu iddia, şüphesiz ki, Hıristiyan kamuoyunun yardımını alabilmek için yapılmıştır. Bu iddia, özellikle de Fransa Cumhurbaşkanı'ndan karşılık bulmuştur.

Türkiye'ye yönelik propaganda savaşı çok yönlü olmuştur. Bir taraftan otantik Türk vatandaşları olan Türkiye'deki Ermeni cemaatini, İstanbul'da Azerbaycan taraftarı gösterilerin kendilerini hedef aldığını söyleyerek kışkırtma amaçlanmıştır. Diğer taraftan Gürcistan'ın Türkiye'den Azerbaycan'a gönderilen Suriyeli militanların ve silahların geçişine izin verdiği iddia edilmiştir. Gürcistan yetkilileri ivedilikle ve kesin bir dille bu haberleri yalanlamışlar ve Ermeni tarafını bu tip yanlış bilgiler ve yalan haberlere güvenmemeye çağırılmışlardır.

Batı'nın Türkiye'ye baskısını arttırması için söylem arayışı içerisinde, Başbakan Paşinyan, 4 Ekim'de *Ermenistan Kamu Radyosunda* da yayınlanan bir Alman gazetesine verdiği röportajda, gerçekliğin sınırlarını esneterek; "Belirtmek isterim ki, bana göre, Ermenistan ve Dağlık Karabağ bugün medeniyetin ön saflarındadır Uluslararası toplum ve özellikle de Avrupa bunu değerlendirmeli. Eğer bunu yapmazsa Türkiye'yi, böyle bir yayılmacı politikasıyla Viyana kapılarında bekleyebilir" demiştir. 6 Ekim'de bu sefer bir Fransız basın ajansı ile yapmış olduğu bir röportajda bu çatışmanın "teröre karşı savaş" olduğunu ifade etmiştir. Bu, Türkiye'nin "Ermeni Soykırımı politikasının" bir parçası olarak çatışmaya dâhil olduğu suçlaması ile tamamlanmıştır.

Bir Rus haber ajansına vermiş olduğu röportajda, Başbakan Paşinyan Rusya'nın hassasiyetlerini şu ifadelerle kışkırtmaya çalışmıştır:

"Tabi ki. İlk sorunuza cevaben, Türkiye'nin bu süreçteki amaçlarına dikkat etmek gerektiğini söyledim. 20. yüzyılın çok bilinen olaylarından sonra Türkiye Ermeni Soykırımı Politikasını devam ettirmek için Güney Kafkasya'ya geri döndüğünden eminim. Türkiye'nin bu pragmatik amacı çok nettir. Duygusal değil, pragmatik bir hedef çünkü Güney Kafkasya'nın Ermenileri Türkiye için kuzey doğuya ve doğuya ilerlemesinin son engelidir çünkü bunun Türkiye'nin emperyalist politikasının bir devamı olduğundan ben eminim. Ve Güney Kafkasya'da olan her şey Türkiye tarafından Doğu Akdeniz, Libya, Irak ve Suriye'de devam ettirilen politika çerçevesinde ele alınmalıdır.

Bu sürecin Dağlık-Karabağ çatışmasının ötesinde olduğunu daha önce belirtmiştim ve şimdi burada bir değişiklik var. Türkiye Güney Kafkasya'yı, özellikle de bütün Güney Kafkasya'yı kontrol etmek, daha

fazla genişlemek için kuzey, doğu ve güneydoğu platformunu kurmak istiyor. Bu durumda, Rusya da dâhil olmak üzere birçok ülkenin ulusal güvenlik çıkarlarının etkilendiğini düşünüyorum. Dağıstan ve Çeçenistan'dan gelen bilgiye yanlışlıkla değinmedim. Bu Suriyeli militanlar Çeçenistan ve Dağıstan'a nereden geldiler? Bence Dağlık Karabağ Çatışma Bölgesi'nden geldikleri çok açık. Ve soru şu: Bu bir tesadüf mü? Ya da Rusya'nın dikkatini Güney Kafkasya'daki, özellikle Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki güncel olaylardan başka yöne çekmek için Kuzey Kafkasya'yı istikrarsızlaştırmak için planlanmış bir eylem mi? Bu, Rusya'da takdir edilmesi gereken çok önemli bir ayrıntıdır.”⁵⁵

2 Ekim'de Türkiye Cumhurbaşkanı, Konya'daki bir mitingde Türkiye'nin Azerbaycan'a tam desteğini tekrarlamıştır. “Türkiye Azerbaycan'ın yanında durmaktadır ve dost ve kardeş Azerbaycan'ı ile bütün kalbiyle desteklemeye devam edecektir” demiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri olan 330.000 nüfuslu Gence'nin Ermeni güçleri tarafından bombalanmasının ardından şu açıklamayı yayınlamıştır:

“Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti Gence'de sivil halkı hedef alan bugünkü saldırıları, Ermenistan'ın hukuk tanımaz tutumunun yeni bir tezahürüdür. Bu saldırıları kınıyoruz. İşgal ettiği Azerbaycan topraklarında yenilgiyle yüzleşen Ermenistan, başta Cenevre Sözleşmeleri olmak üzere insancıl hukukun tüm ilkelerini ihlal ederek, işgal ettiği için çatışmalara sahne olan bölgelerin ötesinde de sivil yerleşim alanlarına saldırmaktadır. Bu saldırılar, Ermenistan'ın içine düştüğü çaresizliğin ve yasadışı işgalini sürdürmek için insanlık suçu işlemekten geri kalmayacağını göstergesidir. Baştan beri söylediğimiz üzere, Ermenistan bölgedeki barış ve istikrarın önündeki en büyük engeldir.

Ermenistan'ın provokasyonuna gelmeyeceğini, uluslararası hukuktan doğan meşru müdafaa hakkını uluslararası tanınmış sınırları içinde kullandığını ve sivil halka zarar gelmemesi için mümkün olan tüm gayreti göstermekte olduğunu beyan eden Azerbaycan'ın bu tutumunu destekliyoruz.”⁵⁶

55 “Aliyev and Pashinyan mark ‘red lines’ in interviews with RIA Novosti”, *OC Media*, October 16, 2020, <https://oc-media.org/aliyev-and-pashinyan-mark-red-lines-in-interviews-with-ria-novosti/>

56 “No: 228, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Gence Kentine Saldırıları Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-228_-ermenistan-in-azerbaycan-in-gence-kentine-saldirilari-hk.tr.mfa

Gence'ye karşı yapılan Ermeni saldırısı üzerine ikinci bir açıklama 10 Ekim'de ateşkesin ihlalinin hemen ardından yapılmıştır. Bu açıklama aşağıdadır:

“Ermenistan’ın insani ateşkesi ihlal ederek, bugün sabaha karşı Azerbaycan’ın ikinci büyük kenti Gence’ye düzenlediği roket saldırısını şiddetle kınıyoruz.

Çatışma bölgesine 100 km. mesafedeki Gence’de bir apartmana isabet ederek dokuz sivilin ölümüne, 39 kişinin yaralanmasına neden olduğu öğrenilen bu saldırı, Ermenistan yönetiminin ihtilafı işgal altındaki Azerbaycan topraklarının dışına yayma amacına yönelik provokasyonlarının yeni bir örneğidir.

Bu saldırı aynı zamanda Ermenistan’ın gayrimeşru işgalini sürdürebilmek için uluslararası insancıl hukuku ihlal etmekte beis görmediğini ve ateşkes dilinden anlamadığını da ortaya koymaktadır.

Ermenistan’ın bu mütecaviz eylemleri şaşırtıcı olmayıp her zamanki işgalci ve saldırgan zihniyetinin açık bir yansımasıdır. Uluslararası toplum bu hukuk tanımazlığa artık dur demelidir.

Saldırıda şehit düşen Azerbaycanlı kardeşlerimize Allah’tan rahmet, yaralılara acil şifalar, Can Azerbaycan’a başsağlığı diliyoruz. Türkiye her zamanki gibi Azerbaycan’ın yanındadır.⁵⁷”

Ermenistan Cumhurbaşkanı, 4 Ekim’de dünya Ermeni Diasporası’na bir çağrı yaparak, güçlü ve kuvvetli bir diasporanın gerçek bir ordu olduğunu belirtmiş, Ermenistan ve Dağlık Karabağ sınırlarında “Azerbaycan ve Türkiye’nin ortaklaşa başlattığı savaşa” karşı dayanışma için çağrıda bulunmuştur. 7 Ekim’de, Amerika’daki uluslararası bir televizyon kanalına verdiği röportajda, sıfatına yakışmayacak şekilde, Türkiye’nin bir başka soykırım yapmak istediğini iddia etmiştir. “NATO ile bir şekilde ortaklığımız var ve bir NATO üyesi müdahalede bulunuyor” şeklindeki iddiası ise daha gülünç olmuştur.

16 Ekim’de bir İngiliz gazetesine vermiş olduğu bir başka röportajda ise şunları ifade etmiştir:

“Azerbaycan konusunda Rusya’yı da dahil dostlarımızdan daha fazla destek görmek isterdim. Hatta Türkiye konusunda herkesten daha fazla destek görmeyi isterdim. Türkiye bu anlaşmazlıktaki en kilit olumsuz

57 “No: 241, Ermenistan’ın Gence’ye Saldırısı Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-241_-ermenistan-in-gence-ye-saldirisi-hk.tr.mfa

faktördür. Türkiye’yi çıkardığınız zaman, savaşın bir ya da iki gün içinde duracağına garantisini verebilirim. Türkiye’nin kalması ötekileri içeri çekerek durumu daha kötü hale getirmektedir. Bu felaket olacaktır. Suriye’dekinden çok daha büyük bir çatışmayla Kafkasya’da karşı karşıya kalabiliriz. Türkiye’yi dışlamak barışa giden anahtardır. Başbakan Boris Johnson’dan, Birleşik Krallık Hükümeti’nden de gelmesi dâhil olan uluslararası baskı Türkiye’yi bu çatışmadan çıkması gerektiği mesajına yönlendirecektir.”⁵⁸

15 Ekim’de Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan’ın sivil halkına, bu kez Terter Şehri’ne yapılan Ermeni saldırısı üzerine aşağıdaki açıklamayı yayınlamıştır:

“Ermenistan’ın, Azerbaycan’ın sivil yerleşim bölgelerine yönelik olarak devam eden saldırılarını şiddetle kınıyoruz. Ermenistan’ın son olarak bugün Terter’e saldırısı sonucunda, bir mezarlıkta düzenlenen cenaze töreninde bulunan sivil halktan üç kişi hayatını kaybetmiş, beş kişi de yaralanmıştır.

Ermenistan, esirlerin ve cenazelerin değişimi için 10 Ekim’de ilan edilen insani ateşkesi hiçe saymaya devam etmektedir. İnsanlıktan nasibini almayanlar, Azerbaycanlı kardeşlerimizin cenazelerini dahi defnetmesine izin vermemektedir.

Bu son saldırıyla Ermenistan, insani değerlerle bağdaşmayan hukuk tanımaz yüzünü tüm dünyaya bir kez daha göstermiştir.

Türkiye’nin, Can Azerbaycan’ın kahraman halkıyla dayanışması daimi ve tamdır.”⁵⁹

Azerbaycan’ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ndeki Ermeni saldırganlığı, Türk Dışişleri Bakanlığı’nın 16 Ekim tarihli bir başka açıklamasına konu olmuştur:

“Ermenistan silahlı kuvvetlerinin işgal altındaki Gubadlı rayonundan Azerbaycan’ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Ordubad rayonuna düzenlediği roket saldırısını şiddetle kınıyoruz.

Ermenistan’ın işgal ettiği topraklarda aldığı yenilgiler sebebiyle her geçen gün daha da saldırganlaştığı görülmektedir. Ortak sınırimız bulunan

58 “‘Excluding Turkey is key to peace in Caucasus’ – Armenian President tells The Critic”, *ArmenPress*, October 16, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1031761.html>

59 “No: 246, Ermenistan Tarafından Azerbaycan’ın Terter Şehrine Düzenlenen Saldırı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 15 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-246_-ermenistan-tarafindan-azerbaycan-in-terter-sehrine-saldirisi-hk.tr.mfa

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne yönelik saldırısı, çatışmayı Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarının dışına yayma gayretinin yeni ve tehlikeli bir örneğidir. Ermenistan'ın bu tehlikeli provokasyonlardan vazgeçmesi lazımdır.

İnsani ateşkesi ihlal eden Ermenistan sivillere saldırarak savaş suçu işlemekte, şimdi de çatışmayı başka boyutlara taşıma gayretine girişmektedir. Ermenistan, bu saldırgan eylemlerinin sonuçlarını iyi hesap etmelidir.

Can Azerbaycan'la ve Azerbaycanlı kardeşlerimizle dayanışmamız her zaman tam olacaktır.⁶⁰

17 Ekim'de, Ermenistan Başbakan Yardımcısı, Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri desteği sebebiyle Türkiye'den ithal edilen ürünlerin tamamını yasaklamaya yönelik planlarını duyurmuştur. Atıf yaptığı devlet verisine göre, Ermenistan geçen yıl 268 milyon dolarlık Türkiye menşeli ürün ithal etmiştir.

Ermeni basını; 16 Ekim'de vefat eden Ermeni asıllı TBMM milletvekili Markar Esayan'ın İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde düzenlenen cenazesine Türkiye Cumhurbaşkanı'nın da katıldığını, göz ardı edememiştir.

26 Ekim'de Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ateşkesin ihlali hakkında soruya cevaben aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısıyla başlayan çatışmalar üzerine 10 Ekim ve 18 Ekim tarihlerinde ilan edilen ateşkesler Ermenistan tarafından kısa süre içerisinde ihlal edilmiştir. Son olarak bugün ABD'nin girişimleri neticesinde savaş esirleri ve cenazelerin değişimine imkân tanımak için tekrar ateşkes ilan edilmiştir. Maalesef, bu ateşkes de Ermenistan tarafından dakikalar içerisinde ihlal edilmiş, Ermenistan hem cephe hattında Azerbaycan mevzilerine, hem çatışma bölgesinden uzakta Azerbaycan'ın iç bölgelerindeki sivil hedeflere yönelik saldırılarını sürdürmüştür.

Minsk Grubu Eş-Başkanlarının çabalarının somut sonuçlar verebilmesi için Ermenistan'ın ihlallerini dikkate alarak, BM Güvenlik Konseyi kararlarına ve uluslararası hukuka uygun kalıcı çözümü hedefleyen,

60 “No: 248, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne Saldırısı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-248_-ermenistan-in-azerbaycan-in-nahcivan-ozerk-cumhuriyeti-ne-saldirisi-hk.tr.mfa

sonuç odaklı bir müzakere süreci başlatmalarını gerekli görüyoruz. İlan edilen ateşkeslerin de ancak bu sayede sürdürülebilir hale gelebileceğini düşünüyoruz.⁶¹”

28 Ekim tarihinde, Türk Dışişleri Bakanlığı Ermenistan Kuvvetleri'nin Azerbaycan sivil nüfusun yönelik yenilenen saldırısını aşağıdaki ifade ile kınamıştır:

“Dünkü hunharca saldırısının ardından Ermenistan, Azerbaycan'ın çatışma bölgesi dışında kalan Berde kentindeki sivillere alçakça ve kallesçe yeni bir saldırı düzenlemiştir. Bu saldırı sonucunda ilk belirlemelere göre 21 kişinin hayatını kaybettiği, 70'ten fazla yaralının olduğu öğrenilmiştir.

Hayatını kaybeden kardeşlerimize Allah'tan rahmet, yaralılara acil şifalar, Can Azerbaycan'a başsağlığı ve metanet diliyoruz.

Ermenistan'ın çoluk çocuk demeden, genç, yaşlı ayırt etmeden sivil halka karşı sürdürdüğü bu alçak saldırıları tel'in ediyoruz. Ermenistan'ın sivil halkı terörize etmek ve katletmek için yürüttüğü bu kalles politika, Hocalı katliamının arkasında yatan hastalıklı zihniyetin tezahürüdür.

İşgal ettiği topraklardan çıkmamak için her yola başvuran Ermenistan yönetimi, akıl ve vicdanını kaybetmiş bir şekilde hareket etmektedir. Bu son saldırı Ermenistan'ın işlediği ve sorumlu tutulacağı savaş suçları listesinde bir utanç vesikası olarak yerini almıştır.⁶²”

61 “SC-106, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bugün İlan Edilen Ateşkes ve İhlali Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 26 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-106_-azerbaycan-ve-ermenistan-arasinda-bugun-ilan-edilen-ateskes-ve-ihlali-hk-sc.tr.mfa.

62 “No: 261, Ermenistan Tarafından Berde'ye Bugün Tekrar Düzenlenen Saldırı Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 28 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-261_-ermenistan-nin-berde-ye-bugun-tekrar-duzenlenen-saldiri-hk.tr.mfa.

KAYNAKÇA

- “‘Defend your future’: Erdogan calls on ordinary Armenians to stand against their government as clashes with Azerbaijan continue”. *RT*, September 27, 2020, <https://www.rt.com/news/501847-erdogan-armenia-catastrophe-azerbaijan-conflict/>
- “‘Excluding Turkey is key to peace in Caucasus’ – Armenian President tells The Critic”. *ArmenPress*, October 16, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1031761.html>
- “10 Armenian political parties issue statement over Sevres Treaty centennial”. *Hyetert*, August 12, 2020, <https://hyetert.org/2020/08/12/10-armenian-political-parties-issue-statement-over-sevres-treaty-centennial/>
- “1272 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması Hükümlerinden Kaynaklanan Taahhütlerimizi Yerine Getirmek. ...” *T.C. Resmi Gazete*, 18 Kasım 2020, <https://www.resmigazete.gov.tr/fihrist?tarikh=2020-11-18>
- “A new era starts in the Caucasus. I congratulate our friends Armenia and Azerbaijan for ending a tragic war and thank all the facilitators. My sympathy to the families of the victims. Peace and stability have no alternative! We launch together a #newchapter of cooperation”. *Twitter*, username: @Zourabichvili_S, November 10, 2020, https://twitter.com/Zourabichvili_S/status/1326105187572985858
- “Aliyev and Pashinyan mark ‘red lines’ in interviews with RIA Novosti”. *OC Media*, October 16, 2020, <https://oc-media.org/aliyev-and-pashinyan-mark-red-lines-in-interviews-with-ria-novosti/>
- “ARF Bureau Statement Addresses Trilateral Agreement”. *Armenian Weekly*, November 12, 2020, <https://armenianweekly.com/2020/11/12/arf-bureau-statement-addresses-trilateral-agreement/>
- “Armenia encouraging migrants following Beirut blast”. *EurasiaNet*, September 3, 2020, <https://eurasianet.org/armenia-encouraging-migrants-following-beirut-blast>
- “Armenia PM on Karabakh conflict: Our government refused to discuss the issue in this way”. *News.am*, October 14, 2020, <https://news.am/eng/news/607851.html>

- “Armenia reiterates solidarity with Greece and Cyprus”. *Public Radio of Armenia*, September 14, 2020, <https://en.armradio.am/2020/09/14/armenia-reiterates-solidarity-with-greece-and-cyprus/>
- “Armenia/Azerbaijan – Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group (Paris, 14 Sept. 2020)”. *France Diplomacy*, September 14, 2020, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/news/article/armenia-azerbaijan-press-statement-by-the-co-chairs-of-the-osce-minsk-group>
- “Armenia: My Step Parliamentary Faction Challenges Opposition to Present ‘Victory Roadmap’”. *Hetq*, November 12, 2020, <https://hetq.am/en/article/124212>
- “Armenian FM discusses Turkish provocations with Greek, Cypriot counterparts”. *Public Radio of Armenia*, August 15, 2020, <https://en.armradio.am/2020/08/15/armenian-fm-discusses-turkish-provocations-with-greek-cypriot-counterparts/>
- “Armenian PM comments on voting at UNHCR over Belarus”. *Public Radio of Armenia*, September 16, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1027895.html>
- “Armenian President: Turkey risks setting the whole Caucasus ablaze.” *The National News*, October 23, 2020, <https://www.thenationalnews.com/opinion/comment/armenian-president-turkey-risks-setting-the-whole-caucasus-ablaze-1.1097908>
- “Azerbaijan, Armenia agree on ceasefire for humanitarian purposes”. *Trend News Agency*, October 10, 2020, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3314122.html>
- “Catholicos Aram I: Artsakh Must Be Recognized”. *Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church*, October 13, 2020.
- “Early this morning, the Azerbaijani side launched missile attacks along the entire line of contact targeting also the peaceful settlements”. *Government Representation of Armenia Before the European Court of Human Rights*, September 27, 2020, <https://www.echr.am/en/events/azerbaijan-attack-on-peaceful-settlements.html>

- “Eastern Diocese Appeals to Sister Churches to Condemn Attack on Artsakh”. *Armenian Life*, October 5, 2020, <http://www.armenianlife.com/2020/10/05/eastern-diocese-appeals-to-sister-churches-to-condemn-attack-on-artsakh/>
- “EU welcomes cessation of hostilities in Nagorno–Karabakh.” *EU Neighbors*, November 11, 2020, <https://euneighbours.eu/en/east/stay-informed/news/eu-welcomes-cessation-hostilities-nagorno-karabakh>
- “Eurasian Intergovernmental Council session kicks off in Minsk, Belarus”, *Public Radio of Armenia*, July 17, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1022117.html>
- “Growth In Trade Turnover Between Armenia And Russia Slows Down”. *FinPort*, September 10, 2020, https://finport.am/full_news.php?id=42242&lang=3
- “HARDtalk’s Stephen Sackur to Pashinyan: People’s’ hopes seem to have been dashed”. *Panorama.am*, August 14, 2020, <https://www.panorama.am/en/news/2020/08/14/HARDtalk-Pashinyan/2343886>
- “Iranian President expresses satisfaction over declaration of ending war in Nagorno Karabakh”. *ArmenPress*, November 10, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1034512.html>
- “Letter dated 16 October 2020 from the Permanent Representative of Turkey to the United Nations addressed to the Secretary-Genera”. *United Nations*, October 16, 2020, <https://www.undocs.org/en/A/75/525>
- “Library of Congress Corrects ‘Armenian Massacres’ Heading to ‘Armenian Genocide’”. *Asbarez*, October 21, 2020, <https://asbarez.com/197778/library-of-congress-corrects-armenian-massacres-heading-to-armenian-genocide/>
- “No: 154, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Tarafından 15 Temmuz 2020 Tarihinde Yapılan Açıklama Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Temmuz 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-154_-ermenistan-disisleri-bakanligi-tarafindan-15-temmuz-2020-tarihinde-yapilan-aciklama-hk.tr.mfa
- “No: 171, Sevr Anlaşması’nın 100. Yıldönümü Bahanesiyle Ermenistan Makamlarınca Yapılan Açıklamalar Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 10 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-171_-sevr-anlasmasi-nin-100-

[yildonumu-bahanesiyle-ermenistan-makamlarinca-yapilan-aciklamalar-hk.tr.mfa](http://hk.tr.mfa)

“No: 228, Ermenistan’ın Azerbaycan’ın Gence Kentine Saldırıları Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-228_-ermenistan-in-azerbaycan-in-gence-kentine-saldirilari-hk.tr.mfa

“No: 241, Ermenistan’ın Gence’ye Saldırısı Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 11 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-241_-ermenistan-in-gence-ye-saldirisi-hk.tr.mfa

“No: 246, Ermenistan Tarafından Azerbaycan’ın Terter Şehrine Düzenlenen Saldırı Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 15 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-246_-ermenistan-tarafindan-azerbaycan-in-terter-sehrine-saldirisi-hk.tr.mfa

“No: 248, Ermenistan’ın Azerbaycan’ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ne Saldırısı Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-248_-ermenistan-in-azerbaycan-in-nahcivan-ozerk-cumhuriyeti-ne-saldirisi-hk.tr.mfa

“No: 261, Ermenistan Tarafından Berde’ye Bugün Tekrar Düzenlenen Saldırı Hk.”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 28 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-261_-ermenistan-nin-berde-ye-bugun-tekrar-duzenlenen-saldiri-hk.tr.mfa

“No:406/20, Statement By The President Of The Republic Of Azerbaijan”. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan*, November 11, 2020, <https://mfa.gov.az/en/news/7026/view>

“Pashinyan Addresses UN on 75th Anniversary”. *Mirror Spectator*, October 1, 2020, <https://mirrorspectator.com/2020/10/01/pashinyan-addresses-un-on-75th-anniversary/>

“Pashinyan says signed statement with Putin and Aliyev on ending war in Karabakh”. *TASS*, November 10, 2020, <https://tass.com/world/1221707>

“Pashinyan: We could have avoided the war only by ceding”. *PanArmenian*, October 19, 2020, https://www.panarmenian.net/eng/news/286732/Pashinyan_We_could_have_avoided_the_war_only_by_ceding_territories

“Peskov called the end of the war in Karabakh a victory of the two countries”. *Teller Report*, November 10, 2020, <https://www.tellerreport.com/news/2020->

[11-10-peskov-called-the-end-of-the-war-in-karabakh-a-victory-of-the-two-countries.SJ-35TRwYP.html](https://www.eupoliticalreport.eu/pkks-involvement-in-the-armenia-azerbaijan-conflict-would-jeopardise-european-security/)

“PKK’s Involvement in the Armenia-Azerbaijan Conflict would Jeopardise European Security”. *EU Political Report*, September 23, 2020, <https://www.eupoliticalreport.eu/pkks-involvement-in-the-armenia-azerbaijan-conflict-would-jeopardise-european-security/>

“PM Pashinyan slams Turkey for “destabilizing and destructive” actions in region and globally”. *Artsakh News*, November 21, 2020, <https://artsakhpress.am/eng/news/131238/pobedniye-iyulskie-boi-dokazalichto-karabakhskiiy-vopros-ne-imeet-voennogo-resheniya-pashinyan.html>

“President of Armenia visits the NATO Headquarters”. *NATO Official Website*, October 21, 2020, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_179008.htm

“President Sarkissian Reiterates Call for Snap Elections”. *Asbarez*, November 27, 2020, <https://asbarez.com/198795/president-sarkissian-reiterates-call-for-snap-elections/>

“President, Prime Minister Discuss Pressing Issues Facing Armenia”. *Asbarez*, August 12, 2020, <https://asbarez.com/196144/president-prime-minister-discuss-pressing-issues-facing-armenia/>

“Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group”. *OSCE*, October 30, 2020 <https://www.osce.org/minsk-group/468984>

“Putin defends Karabakh deal after France criticism”. *Yahoo News*, November 17, 2020, <https://news.yahoo.com/putin-defends-karabakh-deal-france-183053056.html>.

“Russia, China launch massive ‘Caucasus 2020’ military exercises”. *RFI.fr*, September 21, 2020, <https://www.rfi.fr/en/international/20200921-russia-china-launch-massive-caucasus-2020-military-exercises-belarus-iran-pakistan-ukraine-us-nato>

“Russian interdepartmental delegation to visit Armenia – MFA”. *Public Radio of Armenia*, November 20, 2020, <https://en.armradio.am/2020/11/20/russian-interdepartmental-delegation-to-visit-armenia-mfa/>

“SC-101, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Yunan Dışişleri Bakanı Dendias’ın Ermenistan’daki İfadeleri Hakkındaki Soruya Cevabı”. *T.C.*

Dışişleri Bakanlığı, 16 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-101_-yunan-disisleri-bakani-dendias-in-ermenistan-daki-ifadeleri-hk-sc.tr.mfa

“SC-106, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bugün İlan Edilen Ateşkes ve İhlali Hakkındaki Soruya Cevabı”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 26 Ekim 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-106_-azerbaycan-ve-ermenistan-arasinda-bugun-ilan-edilen-ateskes-ve-ihlali-hk-sc.tr.mfa

“SC-110, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un BM İnsan Hakları Konseyi Özel Prosedürler Mekanizması’nın Açıklamasında Yer Alan İddialar Hakkındaki Soruya Cevabı”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 13 Kasım 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-110_-bm-insan-haklari-konseyi-ozel-prosedurler-mekanizmasi-nin-aciklamasinda-yer-alan-iddialar-hk-sc.tr.mfa

“SC-77, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Ermenistan’ın Doğu Akdeniz Açıklaması Hakkındaki Soruya Cevabı”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-77_-ermenistan-in-dogu-akdeniz-aciklamasi-hk-sc.tr.mfa

“SC-94, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Ermenistan’ın Bu Sabah Azerbaycan’a Karşı Başlattığı Saldırı Hakkındaki Soruya Cevabı”. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-94_-ermenistan-in-azerbaycan-a-karsi-baslattigi-saldiri-hk-sc.tr.mfa

“Shots fired at Armenian school in San Francisco”. *Public Radio of Armenia*, September 22, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1028360/>

“Special meeting of the OSCE Permanent Council to discuss”. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, September 30, 2020, https://www.mfa.am/en/embassy-news/2020/09/30/OSCE_SP/10477

“TBMM’de Dört Parti’den Ermenistan’ın Azerbaycan’a Saldırısına İlişkin Ortak Açıklama”. *TBMM Meclis Haber*, 16 Temmuz 2020, https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149114

“TBMM’de Dört Siyasi Partiden Ermenistan’a Kınama”. *TBMM Meclis Haber*, 28 Eylül 2020, https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=149410

“The victorious battles in July proved that there is no military solution to the Nagorno-Karabakh conflict. PM”. *I News*, August 21, 2020, <https://www.1lurer.am/en/2020/08/21/The-victorious-battles-in-July-proved-that-there-is-no-military-solution-to-the-Nagorno-Karabakh-co/298050>

“Turkey’s actions remain a threat to Armenia’s security, Foreign Minister says”. *Public Radio of Armenia*, August 31, 2020, <https://en.armradio.am/2020/08/31/turkeys-actions-remain-a-threat-to-armenias-security-foreign-minister-says/>

“UN can’t confirm Turkey interfered in Nagorno-Karabakh conflict – spokesperson”. *TASS*, September 28, 2020, <https://tass.com/world/1206127>

“We stand in solidarity with Greece and Cyprus on their inalienable rights to economic activities in the exclusive economic zone in line with international law”. *ArmInfo*, October 10, 2020.

Kramer, Andrew, “Fighting Between Armenia and Azerbaijan Risks Drawing in Bigger Powers”. *The New York Times*, September 28, 2020, <https://www.nytimes.com/2020/09/28/world/asia/azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh.html>

Yayın Geliş Tarihi: 05.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 02.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Aslan, Taner; "Van Ermeni Murahhasa Vekili Altciyan Kirkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 83-114.

Araştırma Makalesi

VAN ERMENİ MURAHHASA VEKİLİ ALTCIYAN KIRKOR'UN LAYİHASI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

(SOME THOUGHTS ON THE REPORT OF THE VAN
ARMENIAN DELEGATE ALTCIYAN KIRKOR)

Taner ASLAN*

Öz: *Van doğumlu olan Altciyan Kirkor, Muş ve Van Ermeni Murahhasa Vekilliği görevlerinde bulunmuş; Van Murahhasa Vekilliği görevindeyken de istifa etmiştir. Kirkor Efendi Muş Murahhasa Vekilliği görevindeyken Anadolu ıslahatından sorumlu komiserlere, devletin kötü muamelede bulunduğunu iddia ettiği bir layiha göndermiştir. Van Ermeni Murahhasa Vekilliği görevindeyken Ermeni komitacılarının faaliyetlerini önlemek amacıyla yürütülen operasyon kapsamında bazı Ermeni din adamları da gözaltına alınmıştır. Kirkor Efendi, bu uygulamaları içeren bir layiha kaleme alarak, Van Heyet-i Teftişiyesine göndermiştir. Bu çalışmada söz konusu layiha Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Van Vilayeti, Altciyan Kirkor, Murahhasa, Ermeni Meselesi, Layiha.*

Abstract: *Altciyan Kirkor who was born in Van, served as the Armenian Delegate of Muş and Van, and resigned while he was the delegate of Van. When he was the delegate of Muş province, he sent a report to the officers who were responsible from reforms in Anatolia, in which he makes a claim*

* ORCID: 0000-0002-8207-3224
Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
taneraslan@aksaray.edu.tr.

on the ill treatment of the government. While he was the Armenian Delegate of Van, some members of Armenian reverends were detained as part of the operation carried out to prevent the activities of the Armenian Secret Society. Kirkor Efendi wrote a report about those events and sent it to the survey mission of the Van province. In this article, the mentioned report is being studied in the light of Ottoman archive documents.

Keywords: *Van Province, Altıyan Kirkor, Delegate, Armenian Issue, Report.*

Giriş

Bu çalışmanın konusunu Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un Van Heyet-i Teftişiyesine gönderdiği layihasının değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Çalışmadan, Van Valisi Hamid Paşa'nın Van'da Ermeni milliyetperverlerin devlet aleyhinde yaptıkları faaliyetlere karşı, devletin iç güvenliğini tesis etmek amacıyla yürüttüğü operasyonların, Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor tarafından Van Teftiş Heyetine sunulan layihada ele alındığı ve tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu layihada Valinin uygulamalarına itiraz ve buna dair talepler ele alınmıştır. Çalışma, adı geçen layihada yer alan iddiaların Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmesini amaçlamaktadır. 21 Ocak 1888 (7 Cemaziyelevvel 1305) tarihinde kaleme alınmış olan söz konusu belgede, Van Ermeni Patrik Vekili Tatyos ile Ruhanî Meclis Azaları ve Cismânî Meclis Azalarının isimlerine de yer verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesi genellikle Berlin Antlaşmasıyla başlatılır.¹ Uluslararası bir antlaşma metninde Ermenilere dair bir maddeye yer verilmesi söz konusu meseleyi beynelminel bir konuma getirmiştir. Bu antlaşmadan önce Osmanlı Devleti'nde Ermenilerde milliyet düşüncesinin tedrici olarak gelişmeye başladığı söylenebilir. Zira Osmanlı ülkesinde Balkanlarda gayrimüslimlerin ihtilal hareketlerine benzer teşebbüslerin Ermenilerde de baş gösterdiği söylenebilir. Yapılan birtakım faaliyetlerin buna dair bazı ipuçları verdiği belirtilebilir.

Van'da Yedikilise adıyla bilinen Varank Manastırı'nda Mugurditch Khrimian'ın 1859 yılında *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı) adıyla bir gazete neşretmesi, bu gazetenin bazı nüshalarında Ermeni gençlerinde milli hisleri doğuracak, geliştirecek ve güçlendirecek yazılara yer verilmesi, Ermenilerde bu düşüncenin çok daha önce başladığını ortaya koymaktadır.² Ayrıca Ermenilerde milli bilincin oluşmasına 1862 yılında Babıalı'nın onayladığı Ermeni Milli Nizamnamesinin etkili olduğu ileri sürülebilir. Zira bu nizamnamenin Ermenileri devlet içinde önemli bir mevkiye getirdiği söylenebilir.³

1 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001): 28; Erdal İter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İşyanları* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988): 37.

2 Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996): 40; Richard G. Hovannisian, *Armenian Van/ Vaspurakan* (California: Mazda Publishers, 2000): 136; Tuncay Ögün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri," *Türk Kültürü*, Sayı: 462, (Ekim 2001): 591. (590-606); Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İşyanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994): 44. Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğu bilgisini paylaşır. Bkz. Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hirimyan." *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1 (2007): 262.

3 Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri," *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu* 4, (Kayseri:Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008): 61-80, 61; Özlem Karasandık, "Ayrılkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler," *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altındaki toplumlara adaletle hükmetmiş, her türlü münasebeti de adil prensipler üzerine inşa etmiştir.⁴ Hususiyetle egemenliği altında bulunan Ermeni toplumu da bu yönetim anlayışından nasibini alarak, adaletle ve hoşgörüle idare edilmiştir. Bundan Ermeni milleti en ziyade istifade eden topluluk olmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti Ermeni toplumunu “millet-i sadıka” olarak nitelendirmiş⁵, onların sadakati karşısında da devlet Ermenilere birtakım imtiyazlar vermiştir. Bu durum onların belirli bir sosyal sorun ortaya çıkartmasına yol açmamıştır.⁶ Söz konusu imtiyazlar ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda tezahür etmiştir. Bu ayrıcalıkların onları sosyo kültürel ve ekonomik bakımdan Avrupa toplumları ile mukayese edilemez duruma getirdiği söylenebilir. Sosyal hayatlarına hiçbir biçimde müdahale edilmeyen Ermeniler, kendilerine tanınan ayrıcalıklarla, tarihlerini, kültürlerini ve lisanlarını muhafaza etmişlerdir.⁷ Bu durum millet olarak bozulmalarını engellemiştir.⁸

Ermeni murahhasasının muhtelif konuları ihtiva eden layihasında, bu hakikatten bahsederek, devletin kendilerini beş yüz yıldır himaye ettiğini, ekonomik, kültürel ve dini açıdan birçok ayrıcalıklara sahip olduklarını söylemektedir. Bu himaye sonucu Ermenilerin kiliselerine, lisanlarına ve okullarına muvafık olduklarını belirterek, devlete şükranlarını sunmaktadır. Ermenilerin Osmanlı himayesinde adalet, hoşgörü ve iktisadi refaha sahip olduklarından da övünçle bahsetmektedir.⁹ Bu durum sadece Ermeni Murahhasasının söz konusu layihısından başka muhtelif eserlerde de ortaya konmaktadır. Megerditch Dadian ve Michael Warandian gibi Ermeni yazarların da bu duruma dikkat çektikleri görülmektedir. Söz konusu yazarlar, Osmanlı Devleti’nin geniş hoşgürüsü ve adalet anlayışı sayesinde Türkiye Ermenilerinin iktisadi, sosyal, dini ve kültürel açıdan son derece büyük kazanımlar elde ettiklerini, Rusya Ermenilerine göre aralarında önemli farkların olduğu gerçeğini ortaya koymaktadırlar. Osmanlı Ermenilerinin sosyo kültürel durumlarını çok iyi inceleyen yazarlar, dini açıdan son derece özgür

4 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 2006): 24. Osmanlı adaleti hakkında geniş bilgi için bkz Ahmet Lütfi, *Osmanlı Adalet Düzeni* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997).

5 Abdurrahman Şeref bu konuda şu tespiti yapar: “Türklerle et - kemik misali hem halk hem menfaat hem nasip oldular. Bu itibarla Devletle - Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi.” (Bkz. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21 (Mayıs 2010): 132.)

6 Recep Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım,” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 4* (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

7 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009): 35-36.

8 Halil E. Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı* (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010): 164.

9 BOA, YPRK.AZN, 4/10-1.

olduklarının, dini kurumlarının da özerk olduğunun altını çizmektedirler.¹⁰ Osmanlı Ermenileri ile ilgili Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebuslarının gözlemleri de bu durumu doğrulamaktadır. Ermeni mebuslar, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde güven, emniyet ve refah içinde yaşadıklarını, bu sebeple Osmanlı Devleti'ne borçlu olduklarını savunmaktadırlar.¹¹

Ermenilerden başka Avrupalı yazarlar ve devlet adamları da Osmanlı hoşgörüsünden bahsetmektedirler. Toynbee ve Waugh gibi İngiliz yazarlar Türklerin Ermenilere hoşgörüyle yaklaştığını, adaletle yönettiklerini belirtmektedirler. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord George Leveson-Gower Granville ise Ermenilerin kültür, ırk ve tarihlerinin devamlılığını Türklere borçlu olduklarını vurgulamaktadır.¹²

Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor'un Raporu

Van doğumlu olan Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor, Van Murahhasa Vekilliği görevine gelmeden önce Muş Ermeni Murahhasa Vekilliğinde bulunmuştur. Burada görev yaptığı dönemde arşiv kayıtlarında onun Ermeni ihtilal fikirlerine sahip olduğu ve bu fikirlerin yayılması ve taraftar bulması için faaliyetlerde bizzat bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin söz konusu Murahhasa hakkında, devlet aleyhine faaliyetler içerisinde yer aldığı iddiasıyla rapor hazırladığı, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹³ Kirkor Efendi Muş Ermeni Mutasarrıflığı görevindeyken Anadolu ıslahatına memur komiserlere, devletin kötü muamelede bulunduğunu iddia ettiği bir rapor göndermiştir.¹⁴ Söz konusu layiha onunla ilgili Osmanlı makamlarında soru işareti uyandırmıştır.

Altçıyan Kirkor, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin raporuna rağmen Van Ermeni Murahhasa Vekilliğine tayin edilmesi oldukça dikkat çekici ve düşündürücüdür. Murahhasa Vekilinin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Ermeni olduğunu gösterme amacında olduğu göz önünden kaçmamaktadır. Ancak 1887 tarihinde Van'da Ermeni rahip ve dini mabetlere yapılan baskınlar üzerine Van Teftiş Heyetine bir layiha göndermiştir. Murahhasa vekilinin kaleme aldığı layihanın devletin aleyhine olduğuna ve onun hakkında tahkikat yapılmasının gereğine dair müsaade istenildiği görülmektedir. Sadarete

10 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 35-36.

11 Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler* (İstanbul: Tasam Yayınları, 2005): 12.

12 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 36.

13 BOA, DH.MKT., 1502/ 32.

14 BOA, Y.PRK.UM., 11-73. Bu layiha 12 sayfadan ibarettir.

gönderilen yazıda Murahhasa vekilinin “Efkar-ı Muzırır” kapsamında tavsif edilen layiha içeriğinin devlet aleyhine fikirlere sahip olduğu hususu yer almaktadır. Murahhasa vekilinin zararlı fikirlere sahip olduğunun bilinmesine rağmen hakkında tahkikat yapılmadığını, zaruret durumunda tahkikat yapılmasına dair Sadaret’ten izin istenildiği görülmektedir.¹⁵ Kirkor Efendi’nin hakkında tahkikat yapılacağına dair bilgisi olduğundan olsa gerek Van Ermeni Murahhasa Vekilliğinden istifa etmiştir. İstifasını sunmasına rağmen Van’dan ayrılmaması üzerine Van Vilayetinden Adliye ve Mezahib Nezareti’ne gönderilen yazıda Murahhasa vekilinin bir an evvel Van’dan İstanbul’a çağrılmasının lüzumuna ve onun yerine murahhas vekili olarak seçilecek kişinin devlet aleyhinde faaliyet yürütüp yürütmediğinin araştırılmasının gereğine değinilmektedir.¹⁶ Layihanın 1888 tarihinde kaleme alınmış olması, ihtiva ettiği konuların bu tarihten önce görev yapan Vali Hamit Paşa döneminde vuku bulduğunu ortaya koymaktadır. Layihada ele alınan konular şu başlıklarda altında toplanabilir:

a. Kirkor Efendi'nin Osmanlı Devleti'ne Bağlılığı

Altçıyan Kirkor, Van Valisinin uygulamalarını eleştirdiği layihasında zaman zaman “haddim olmayarak” gibi sözlerle nazik üslup kullandığı görülmektedir. Valinin gayr-i hukuki uygulamalar yaptığını ileri sürerek, Padişahın adaletine sığınmaktan başka çarelerinin olmadığını vurgulamak suretiyle, mağdur olduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Layihasının girişinde Osmanlı Devleti’ne bağlı bir Ermeni vatandaşı olduğunu övünçle dile getirmektedir. Ermeniler arasında başgösteren politika meselesini tasvip etmediğini ve Ermeni milliyetçileri arasına mesafe koyduğunu belirtmektedir. Ermeni milliyetperliği peşinde olanların fikirlerini ve faaliyetlerini “sahte milliyetperverlik” olarak tavsif etmektedir. Ancak layiha bütün olarak değerlendirildiğinde, layihanın bu düşüncesine dair bazı soru işaretleri uyandırdığı görülmektedir. Yine de Ermeni ihtilal düşüncesine sahip olanları ve bu düşünceden mülhem başlatılan ihtilal hareketlerini kabul etmediğini ifade etmesi önemsenmelidir.

Murahhasa Vekili, özellikle Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında emniyet ve güven içinde yaşadıklarını, bu bağlamda Ermenilerin de Osmanlı Devleti’ne sadakatle bağlı kaldıklarını, bu sadakatlerinden dolayı da “millet-i sadıka” olarak isimlendirildiklerini söylemektedir. Murahhasa Vekilinin “şeref-i tabiiyetiyle müftehir olduğumuz Osmanlı Devleti” sözü dikkatlerden

15 BOA, DH.MKT., 1507/105.

16 BOA, DH.MKT., 1513/110.

kaçmamaktadır. Layihada, Ermeniler arasında baş gösteren ve “politika meselesi” olarak tabir ettiği Ermeni müfsid hareketlerinde bulunanlarla, ayrıca Van Ermeni ruhani ve cismanileri arasına bir mesafe koyulmaya çalışıldığı da görülmektedir. Ancak söz konusu politik eylemlere karışanlardan bazılarının sahip çıkılması bir çelişki uyandırmaktadır.

Murahhasa Vekili Van'da Ermeni milliyetçilerinin ihtilal fikirlerini ve faaliyetlerini “sahte milliyetperverlik” olarak nitelendirmektedir. Harekette bulunanları tasvip edilmediği görülmektedir. O, Ermenileri zora sokacak devlet aleyhtarı faaliyetler içine girmekten kaçındıklarını, fesat fikirlere sahip olanları ise hükümete bildirerek tard ve tedib edilmelerini sağlamalarıyla devlete olan sadakatlerini gösterdiklerini belirtmektedir. Kendilerinin asla devletin zararına yol açacak fikir ve eylemlere taraf olmadıklarını, olsalar Portakalyan ile birlikte bu amaç ve faaliyetlerde bulunanları hükümete ihbar etmelerinin söz konusu olamayacağını ifade ederek, devlete sadık kaldıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca bu tür fikirlere sahip olanları barındırmadıklarına da yer vermektedir. “Van'da bulunan bu millet-i sâdika kullarının eğerçi Portakalyan'ın efkâr-ı fesâd-cuyanenesi nazar-ı hoşnuduyla telakki idüb ona etbâ' veya iştirakimiz vâkî' olmuş olsa idi zaten evvelce kendüsünü muhafaza itmemiz ve hâl ve fiil-i gayr-i lâyikasını hükümete ve patrikhanemize arz ve şikayetle memleketden tard ve te'bid itmemekliğimiz lazım gelürdü.” “Hiçbir hâl ve hareketine meyl ü rızâ ve iştirakimiz şöyle dursun iltifât dahi itmediğimiz zahirdir.” diyerek zararlı fikirlere iştirak etmediklerini belirtmektedir. Van'a eğitim ve basın yayın faaliyetleri maksadıyla gelen ancak bu amacını aşan ve Ermeni ihtilal fikirlerini Ermeni gençlerine aşıladığı anlaşılan Mıgırdıç Portakalyan ile birlikte Dacad Naman ve Nazanyan Karabet'i birlikte zikretmektedir. Bunların Ermeni ihtilal hareketi içinde yer aldığını kabul etmektedir ancak Mıgırdıç Portakalyan'ı Van'a getiren ve onunla birlikte hareket ettiği anlaşılan sabık Ermeni Patriği Krihimian Miğhirditch'dan bahsetmeyerek onu bu faaliyetlerin dışında tutması, düşündürücüdür.¹⁷

b. Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Bakışı

Ermeni milliyetçileri ihtilal fikirlerinin yayılmasında eğitim öğretim faaliyetlerinin en etkili vasıta olduğunu anladıklarından / bildiklerinden olsa gerek, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bu amaca hizmet eden okullar açmışlardır.¹⁸ Bu okulların finansmanının büyük çoğunluğu Ermeni şirketleri

17 BOA, YPRK.AZN, 4/10-1.

18 Feridun Eser, “Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri,” *Yeni Türkiye* 60 (2014): 4.

tarafından karşılanmaktaydı. İstanbul'da bu maksada binaen kurulan şirketlerden Araratyan Şirketi Darülmuallimin adıyla Van'da bir okul açılmasına ön ayak olmuştur.¹⁹ Ancak bu okulun açılmasında sabık Ermeni Patriği Krihimian Mighirditch'in etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Krihimian'ın bu okula Ermeni milliyetçilerini getirdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Okulun müdürlüğüne Portakalyan Mighirditch'in (Mıgırdıç) (1848 - 1921) getirilmesi tesadüfî görülemez.²⁰ Ayrıca bu okula öğretmen olarak atanan Arslanyan'ın da Ermeni milliyetperverlerinden olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Krihimian'ın Portakalyan'la birlikteliği sadece eğitim faaliyetleriyle sınırlı kalmamış, Van'da bir basımevi de kurmuşlardır.²¹

Portakalyan söz konusu Ermeni okuluna müdür atanmadan önce Van'ın Kendirci Mahallesi'nde bulunan bir Ermeni okulunda öğretmenlik yapmıştır. Burada *Manzume-i Efkâr* adında bir gazete çıkartmıştır.²² Portakalyan, Van'da ihtilal fikirlerinden dolayı Marsilya'ya kaçarak orada çıkarttığı *L'Armenia* isimli gazete aracılığıyla faaliyetlerini sürdürmüştür.²³ Bunun yanı sıra Van'a gönderdiği mektuplarla ihtilal fikirlerini yayma teşebbüsünde bulunmuştur.²⁴ Portakalyan etkileyici bir hitap gücüne sahip olduğundan Ermeni gençleri üzerinde de nüfuz sahibiydi. Ermeni milliyetçiliği ile yetiştirdiği gençler, Ermeni ihtilal hareketlerinde rol oynamışlar, bunlardan dokuzu Van'da 1885 yılında Armenekan Cemiyeti'nin kurulmasında etkili olmuşlardır.²⁵

Murahhasa Vekili, Van Ermeni cismani ve ruhanilerinin Portakalyan'ın faaliyetlerinden rahatsız olduklarından dolayı bizzat kendilerinin onu ihbar ederek ikinci defa "tard ve tedib" edilmesini sağladıklarını ileri sürmektedir. Bu ihbarlardan, Van'da bütün Ermenilerin devlet aleyhinde olmadıklarını ortaya koymak istediği sonucu çıkarılabilir.²⁶ Ancak Portakalyan'la birlikte hareket eden ve meclis idare azalığına tayin olunan Nazanyan Karabet'in bu durumuna açıklık getirmediği görülmektedir. Zira Ermeni ihtilalcileriyle birlikte hareket ettiği bilinen bir kişinin bu tür bir göreve atanması düşündürücüdür. Özellikle Portakalyan'ın İstanbul'dan Van'a gelmeden önce Nazanyan Karabet'le görüşmesini Murahhasa Vekilinin kaleminden öğrenmekteyiz. Tard ve tedib edilen bir kişinin Van'a gelmeden önce meclis idare azası olan bir kişiyle muhabere etmesi izaha muhtaç

19 BOA, Y.PRK.UM., 9/52, 2

20 BOA, MF.MKT, 85/73.

21 BOA, MF.MKT, 85/73; BOA, Y.PRK.UM., 9/52, 2.

22 Söz konusu gazetenin 7 Haziran 1293 tarihli 3480. nüshasında Osmanlı ordusuna yönelik menfi yazısı üzerine gazete İdare-i Örfiye Kanunu gereğince iki ay kapatılmıştır. (bkz. BOA, DH.MKT., 1346/77.)

23 BOA, Y.PRK.AZN., 4/5, s. 3; BOA, DH.MKT., 1347/101.

24 BOA, DH.MKT., 1601/34.

25 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010): 128.

26 BOA, YPRK.AZN, 4/10-2.

gözükmektedir. Portakalyan'la arkadaşlarının devlet aleyhine faaliyetlerinin bertaraf edilememesinden Van yönetimini itham etmektedir. Esaslı bir tedbir alınamaması nedeniyle önlenemediğini ileri sürmektedir.

Murahhasa Vekili, söz konusu kişilerin Millet Meclisi azalarının toplantı halindeyken meclisi bastığını ve şiddete başvurduklarından, Tabur Ağası Derviş Paşa'nın bir bölük asker ile zamanında olaya müdahale etmesiyle kurtulduklarından bahsetmektedir. Bu durum Ermeni milliyetperverlerinin Millet Meclisi azalarına gözdağı vermek amacı taşıdığı şeklinde değerlendirilebilir. Murahhasa Vekili, hayatlarına kast edildiğini belirttiği bu baskını "emsâli namesbû" olarak nitelemektedir.²⁷

c. Ermeni Milliyetperverlerine Yönelik Uygulamalara Bakışı

Murahhasa Vekili, Politika Tahkîkât Komisyonu Başkanı Tabur Ağası Derviş Paşa'nın başkanlığındaki heyetin Ermeni ihtilal düşüncesi ve faaliyetleri kapsamında kiliselerin ve manastırların da arasında bulunduğu Ermeni hane ve dükkânlarında operasyon yapmasını eleştirmektedir. Murahhasa Vekili, kilise ve manastırların tahkikata uğramasını tenkit etmiş olsa da, Derviş Paşa'yı tahkikat yapmaya bilgi ve bulguların sevk ettiğini arşiv kayıtlarından takip edebilmekteyiz. Özellikle dini mabetleri hedef alan bir uygulamanın söz konusu olduğu düşünülemez. Zira Osmanlı Devleti yüzyıllardır Ermenilere dini özgürlüklerini verdiği gibi mabetlerine de özerklik vermiştir. Burada devletin mukadderatı ile ilgili bir dizi menfi hadiselerin meydana gelmiş olmasının söz konusu mabetlerde arama yapılmasına yol açtığı söylenebilir. Aksi takdirde durup dururken Ermenilerin kutsallarında arama yapılmasının keyfilikle bağdaştırılacağı düşünülemez. Derviş Paşa'yı harekete geçiren nedenin, bazı ruhanilerin devlet aleyhine yaptığı faaliyetlere dair ihbarların değerlendirilmesi olduğu ihtimali güçlüdür. Özellikle 1878 tarihinden itibaren uluslararası diplomaside devleti güç durumda bırakacak bir uygulamanın ancak güçlü delillerin elde edilmesiyle yapılacağını akılda tutmak gerekmektedir. Söz konusu tahkikatta aralarında Hankiyan Ohannes, Mıgırdıç, Karabet Bitlisyan, Terlemezoğlu Ohannes, Paragamyan Ohannes ve Kemişyan Karabet'in de bulunduğu ruhani ve cismanilerin görev yaptıkları yerlerde ve evlerinde yapılan aramada evrak-ı muzırralara rastlanıldığı görülmektedir. Bu yasak yayınların gizli yerlerde bulunması dikkat çekicidir. Aynı zamanda ihbarlar arasında yer alan Tanil Rahibi ile Varank Manastırı Reisi Ruhaniyesi Terziyan, görev yaptıkları yerlerde yapılan araştırmalarda gay-i yasal yayınları buldurmak suçlamasıyla gözaltına alınarak sorgulanmışlardır.²⁸ Bu durum

27 BOA, YPRK.AZN, 4/10-2.

28 BOA, Y.PRK.A., 4/89.

Ermeni Murahhasa Vekilini harekete geçirmiş, mabetlere yapılan baskınları kanuna aykırı olarak nitelendirerek, Ermeni cemaatinden yüzlerce imza toplayarak Van Heyet-i Teftişiyesi'ne başvuruda bulunmuştur.²⁹

Murahhasa Vekilini politika meselesinden dolayı iki yıldır devam eden uygulamaların sonlandırılmasını hükümetten talep etmiştir. Yedi Kilise Manastırı başta olmak üzere Ermenice yayın yapan gazete ve matbaalarda denetleme yapılmasından rahatsızlık duyduğunu belirtmekte ve söz konusu matbaalardan incelenmek üzere alınan matbu evrakların incelenmek üzere alınmasının sonlandırılmasını istemektedir.³⁰ Ancak Yedi Kilise Manastırı matbaası başta olmak üzere diğer matbaa ve gazetelerde yapılan aramalarda ele geçirilen evrakların murahhasın talebini destekler nitelikte olmadığı anlaşılmaktadır. Yedi Kilise adıyla bilinen Varank Manastırı'nda yapılan aramalarda Ermeni halkını ihtilale teşvik eden muzır fikirler ihtiva eden risale ve broşürlerin ele geçirilmesi aramaların geçerli bir sebebe dayandığını ortaya koymaktadır. Aramalarda elde edilen Arzu-yı Vaspurakan adındaki muzır risale buna örnektir. Bu risale içinde Ermeni Patrikhanesinin Meclis-i Ruhaniyesi Reisi Karkin Servastiyan piskoposun muzır bir makalesinin yer alması oldukça düşündürücüdür. Van Vilayetinden Yaver-i Ekrem Dilaver Paşa'ya gönderilen yazıda piskoposun Ermeni komite üyeleriyle işbirliği içinde olduğuna dair bilgiye rastlanılmaktadır. Adı geçen piskopos Osmanlı aleyhine yazdığı makalesinden dolayı görevinden azledilmiş, daha sonra da gözaltına alınmıştır. Piskoposun görevden el çektirilerek gözaltına alınması gerekçeleriyle birlikte Patrikhane Meclis-i Ruhaniyesi Riyasetine tebliğ edildiği görülmektedir.³¹

Bazı Ermeni şirketlerince Ermeni çocuklarının eğitimlerini sağlamak maksadıyla açılan Ermeni okulları kapandıktan sonra mühürlerinin kaybolmasının birtakım sahtekârlıklara yol açtığı üzerinde durulmaktadır. Murahhasa Vekilinin verdiği bilgiye göre söz konusu mühürlerden birinin politika meselesinden dolayı mahkûm olan Çarıkçıyan kardeşlerden Manok Efendi'nin üzerinde olduğu bilgisi paylaşılmaktadır. Bu bilgi ile söz konusu okulların mühürleriyle yapılacak herhangi bir yazışmanın hukuk dışı olduğu belirtilerek, bundan mülhem okulları bü tür menfi durumlarla anılmasının önüne geçilmek istenildiğini ortaya koymaktadır.

Murahhasa Vekilinin politika meselesi olarak addettiği Ermeni ihtilal teşebbüsü içerisinde yer alan Ermeni ihtilalcilerine yönelik operasyonlara

29 BOA, Y.PRK.AZN., 3/73.

30 BOA, YPRK.AZN, 4/10-3.

31 BOA, DH.MKT., 1641/99; BOA, DH.MKT., 1617/46.

muhalefet ettiği görülmektedir. Onun Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olduğunu belirtmesi ile devletin egemenlik haklarına muğayir hal ve hareketler içerisinde bulunarak ihtilal fikirleri yayan Ermeni ihtilalcilerinin gözaltına alınmaları ve yargılanmalarına gösterdiği tepki çelişmektedir. Murahhasa Vekilinin ihtilal fikirleri yaymak ve buna dair teşebbüsler içerisinde yer almak maksadıyla emniyet güçlerinin takibatı sonucu gözaltına alınan Natanyan Karabet ve kardeşi Hiçador'a sahip çıktığı, dahası söz konusu kardeşlere yapılan göz altılarının hukuksuz bir şekilde yapıldığını iddia ettiği görülmektedir. Polis kayıtlarından aralarında bulunduğu Avadis Pertevyan Karakin Paçestçıyan'ın Ermeni komite üyeliği iddiasıyla gözaltına alındıkları anlaşılmaktadır.³²

Murahhasa Vekili, murahhashaneye verilen istidalara ve isnadlara dayandırarak, yapılan uygulamalara dair eleştiriler yöneltmektedir. Kendisine verilen bir istidadan mülhem layihada yazdığı şu cümle Ermeni ihtilal komite üyelerine yönelik operasyonlar, gözaltılar ve yargılamalara dair yaptığı eleştirileri izaha muhtaç bıraktığını göstermektedir. "Yedikilisâ'da dahi bir takım eşyalar zâyî' olduğu işidilmiştir." Burada işidilmiştir sözleriyle yapılan uygulamalara eleştirilerin yapılması gerçeklerden uzak bir görüntü çizdiğini düşündürdüğü gibi olayların gerçeği yansıttığına dair soru işaretleri uyandırmaktadır.

Lahiyada, Ermeni milliyetçileri ve propagandistleri arasına mesafe konulduğu belirtilmiş olsa da arşiv belgelerinde verilen bilgiler bunun aksini göstermektedir. Yine de ihtilal hareketlerine teşebbüs eden ve bunu öven ve uygulamaya geçirmek için taraftar toplayanları mefse ve eşkıya tabir etmeleri önemli görülmelidir. Ancak muzır evrak bulundurma suçlamasıyla gözaltına alınan din adamlarına sahip çıkılması bu durumda ikilik ortaya çıkartmaktadır. Özellikle Portakalyan ve arkadaşları arasına mesafe koyduğu görülse de Portakalyanla birlikte hareket eden kişinin Khrimian'dan bahsetmemesi görüşleriyle tezatlık oluşturmaktadır.

Tahkik heyeti içinde bulunan Ermenileri hasım olarak nitelemesi ise düşündürücüdür. Kendi düşüncesinde olmayan Ermenilere bu şekilde bir yaklaşım sergilemesi, diğerlerini ötekileştirdiği anlamını taşıdığı söylenebilir. Bazı Ermeni muteberanının Tahkik Heyetinde bulunmasını gayet doğal karşılaması beklenirdi.³³

32 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I.* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004): 114; BOA, Y.PRK.DH., 2/7.

33 BOA, YPRK.AZN, 4/10-4.

d. Van Valisine Yönelik İddiaları

Kirkor Efendi'nin layihasını 1888 tarihinde kaleme almış olması, layihada eleştirilerin muhatabının bu tarihten önce vilayette görev yapan Vali Hamit Paşa olduğu sonucu çıkarılabilir. Kirkor Efendi, Vali Hamit Paşa'nın uygulamalarının yasal olmadığını, gayr-i hukuki olduğunu iddia etmektedir. Gözaltına alınmaların ve tutuklanmaların vali tarafından keyfi yapıldığını, hiçbir şekilde suçu olmayan kişilerin komitacılıktan gözaltına alındıklarını belirtmektedir. Valinin Ermenilere karşı yaptığı hukuksuzluğun temelinde nefret yattığı iddialarıyla Valinin vilayette tefrika yapmak suretiyle kin ve nefreti körüklediğine de yer vermektedir.³⁴ Aslında Kirkor önderliğinde Ermeni milliyetçilerinin Vali hakkındaki asılsız iddiaları bununla sınırlı değil. Daha önce de Vali hakkında şikâyette bulunulmuş, bu şikâyet üzerine vali açığa alınmıştır. Bu şikâyeti araştırmak için 4. Ordu müfettişi görevlendirilmiş, yapılan incelemeler neticesinde valiye isnat edilen suçların asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.³⁵ Hamit Paşa'ya karşı bu tür isnatların temelinde Valinin Van'da Ermeni komitelerine karşı yürüttüğü faaliyetler olduğu, arşiv vesikalarıyla anlaşılmaktadır.³⁶

Kirkor Efendi'nin layihada, valinin tarafgirlik yaptığı iddiası arşiv vesikaları bağlamında değerlendirildiğinde iddiadan öteye gitmemektedir. Vali Hamit Paşa'nın, Kürtler ve Ermeniler arasındaki münasebetleri konunun hassasiyetine binaen, sorunları yasal çerçevede çözmeye çalıştığı görülmektedir. Aşiretlerin idarelerine yeni düzen getirerek, bölgede huzuru ve güveni tesis etmeye çalışmıştır. Aşiretlerle sıcak diyalog kurmak suretiyle mevcut sorunları halletmeye çalışmış, bu bağlamda bizzat kendisi görüşmelerde bulunmuştur. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, tarafgirlik bir yana Kürtlerin Ermenileri incitici hareketlerinden vaz geçmeleri yönünde telkinde dahi bulunarak, Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelebilecek sorunları çözme odaklı yaklaşım içerisinde bulunmuştur.³⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti, Ermenilerin devlet ile münasebetlerinde taleplerin ve sorunların ivedilikle ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için Murahhaslıklar ihdas etmiştir. Murahhashaneler, her ne kadar Osmanlı Ermenilerinin

34 BOA, Y.PRK.AZN., 4/10-11.

35 BOA, İ.MMS., 83/3595.

36 BOA, Y.EE., 8/21.

37 BOA, Y.PRK.UM., 10/9, 6.

taleplerinin devlet kurumlarında karşılık bulmasında mühim bir organ olarak vazife icra etmiş olsalar da zaman zaman bu görevlerinin dışına çıkarılarak muğayir hal ve hareketler için kullanılmaya çalışıldığı da görülmektedir.

Altçıyan Kirkor'un layihesindeki talepler ve iddiaların, Van Ermenilerinin sorunlarına yönelik olmadığı layiha metninin arşiv kayıtlarına göre değerlendirilmesinden anlaşılmaktadır. Van Vilayetinde devletin hükümranlılığına aykırı fiillerde bulunanlara karşı yasal çerçevede yapılan operasyonların Van Murahhas Vekilinin layihasında eleştirildiği görülmektedir.

Layihada ele alınan konular ve eleştiriler arşiv vesikaları çerçevesinde değerlendirilerek ele alınmıştır. Her bir eleştirinin arşiv kayıtlarıyla mukayesesi yapılarak, eleştirilerin haklılık payının olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eleştiriler bu bağlamda değerlendirildiğinde, layihanın gerçekleri yansıtmadığı, bütünüyle hissi duygularla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1346/77.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1502/ 32.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1507/105.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1513/110.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1641/99.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1617/46.
- BOA. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.
- BOA. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1601/34.
- BOA. İrade-Meclis-i Mahsusa (İ.MMS.), 83/3595.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 85/73.
- BOA. Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.
- BOA. Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 11-73.
- BOA. Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.
- BOA. Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH.), 2/7.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/5.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 3/73.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/10-1, 2, 3.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı, Sadaret (Y.PRK.A.), 4/89.
- BOA. Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9, 6.

Telif Eserler

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

Avcı, Halil. E. *İngiliz-Ermeni İttifakı*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 4. Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale, 2006.

Eser, Feridun. "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri." *Yeni Türkiye* (2014).

Hovannisian, Richard G. *Armenian Van/ Vaspurakan*. California: Mazda Publishers, 2000.

İlter, Erdal. *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyancıları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.

Karasandık, Özlem. "Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, 2005.

Lütfi, Ahmet. *Osmanlı Adalet Düzeni*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri." *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, 4. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2008.

Kodaman, Bayram. "II. Abdülhamit ve Kürtler – Ermeniler." *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2010), Sayı: 21.

Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004.

Öğün, Tuncay. "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri". *Türk Kültürü*, Sayı: 462 (2001): 590-606.

Özel, Sabahattin. *Millet-i Sadıka Ermeniler*. İstanbul: Tasam Yayınları, 2005.

Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.

Yavuz, Fikrettin. "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırimyan." *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1 (2007).

EK-1: Van'da Bulunan Hey'et-i Aliyye-i Teftişiyeye

Van Ermeni Murahhashânesi Tarafından Takdîm Olunan Lâyiha Sûreti

(1) Cenâb-ı Hakkın mahzâ lütf ve inâyeti rabbâniyesi olmak üzere millet-i Ermeniyân kulları beş yüz şu kadar senelerden berü zıll-ı zalîl merâhim delîl saltanat-ı seniyyede müstazîl emn ü adâlet ve şu asr-ı hümâyûn-ı mülûkânede gıpta –i bahş asâr-ı islâf olmak mertebede mazhar-ı refâh ve saâdet olmuştur. Bir çok milel ü akvâm inkılâb-ı zamân ve husûsât-ı felekdâde? sâ'ikası tahtında güm-nâm ve nâ-bedîd oldukları halde zîr-i cenâh müstelzimü'l-felâh saltanat-ı seniyyede sığınmış olan Ermenilerin elyevm millet ve lisân ve mekteb ve kilisâlarının tamamîyetini muvafık ve mâlik olmaları mücerred veli-nimetimiz bi-minnetimiz pâdişâh âlemnâh efendimiz hazretlerinin asâr-ı merhamet ve şefkat-ı seniyye-i teba'-perverleri iktizâ-yı celilinden olmak hasebiyle bi'l-vücûh bâ'îs-i şükân bi-payandır.

Ermeni milletinin bu nimet-i celiliyle ve tevcihât-ı cihândar-ı can-ı seniyyeye mefâhîriyetlerini bâdî kendülerine mevrus ve mahsûs olan sadâkat ve istikâmetleri olmadığı bu sayede teba'-i seniyyeden olan akvâm ve milel-i sâire beyinde kesb-i iftihâr ve imtiyâz ve nezd-i âli-i metbu'-ı mefhumede dahi bir makâm –ı mecbûriyet-i ihrâz itmîştir.

Ecdâd ve eslâfımızın sîfât-ı mahrûsa-i sadâkat ve istikâmetkarânesiyle mevsûf bu kulları dahi şeref-i tabiiyetiyle müftehir olduğumuz Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin tabiiyeti sâdikasında asren ba'de asr-ı sebât ve metânet göstererek merhamet ve inâyet –i mahsûsa-i cenâb-ı tâcdâriye sığınmış ve sadâkat –i tabiiyeti mütênâsiben maddeten ve ma'nen icâb iden hidemât ve fedâkarlıkların icrâsıyla taltifât-ı seniyyeye mazhar olmuşuzdur.

Nuhbe-i amâl-i arzusu tebanın saâdet-haline matûf olan şevketmeab efendimizin serîr-i saltanat-ı seniyyelerinin bekâ-yı şân ve şerefi uğur meyamin-i mevfûründe milletce her an icrâda ser-i mû kusûr olmayan sadâkat ve ubudiyet-i fiiliye ve maneviyemize bir müddetdenberü vukuagelen isnâdât-ı kavliyenin ne cihetden neş'et ve neden ibaret idiğünün hakkıyla arz ve beyanı vâcibe-i zimmet-i sadâkat olmağla bervechi zîr asr ve tafsiline mücâsiret olunur.

On sene evvel neşr-i alem ve maârif maksadıyla Van'a gelmiş olan gurebadan Portakalyan Mıgırdıç'la Dacad Naman kimsenelerin burada kendülerine uygun ve hem efkâr Nazanyan Karabet'le elyevm polis vazifesini ifâ itmekte olan Partoyan Avidis ve Rusya konsolosunun o vaktdaki tercümanı bulunan gurebadan Mihran ve kezalik Rusyalı gurebadan Karabet Namuk kimsenelerle

ittihâd iderek menâfi'-i şahsiyelerini tervîc için sahte milletperverlik sanatını arzla bir takım sadâkat-ı tabiiyeti muhâlif-i fesâd-cuyâne vâkî olan ibtidâr ve ictisârlarından dolayı nefret-i umûmiye ile beraber hükümet-i seniyyenin su-i zannını câlib olmak ve bunların şu hareket-ı fesâd-cuyanesi milletimizin saye-i âli-i hazreti padişahide hâ'iz olduğu sadâkat ve ubudiyetini su-i zan ve isnâdâtndan beri tutulmak için o sırada Kalcıyan Kivork Beğle zîrde ashâb-ı imza kullarından Terzibaşyan Artin Efendi ile saire taraflarından mukaddem vilayete arz olunduğu gibi millet meclisince dahi ba-telgraf patrikhaneye arz olunarak bunlardan merkûm Portakalyan'la Dacad buradan te'bîd edilmiştir.

Mesmûât-ı mevsûkaya nazaran merkûm Portakalyan ahiren Dersaadet'den Van'a gelebilmesini ve mazhar-ı muâvenet olacağını telgrafla Nazanyan'dan sual itmiş ve alınan talimât üzerine avdet eylemiş ise de efâl-i fesâdiyesi ahalice ta'yîn ve haysiyet ve namusun pay-i mal olmasından naşî kesb-i ehemmiyet idemediğinden kasden ahz-ı sâr ve intikâm için hem efkârı olup bazı uygunsuz hâl ve hareketden dolayı iki sene menfiyen Dersaadet'de kalmış ve geçen senede dahi politika meselesinden (2) dolayı hanesi ba'det'taharrî bir sene kadar burada tevkîf olunmuş olduğu halde bir müddetdenberü meclis idâre azalığına ta'yîn olunan Nazanyan Karabet ve şimdi polislikde bulunan Partoyan Avidis ile birleşerek taharri-i esbâb ve fırsat itmekde idi.

O sırada ecnebi gazetelerin Ermenilerin duçâr-ı zulm ve rahatsızlıklarından bahisle bazı makâlât-ı bedhahane neşrine ibtidârlarını görerek bunların tezkîbi yolunda Bâb-ı Ali'ye keşide eylediğimiz arz-ı şükranını hâvî telgrafnameyi vesile ittihâzla merkûmen artık bir takım haşerât ve hazeleyi bi't-tahrîk bazılarımız millet meclisi azalarıyla beraber murahhashânede hazır ve mevcûd olduğumuz halde murahhashâneyi evzâ'ın icrasıyla hayatımıza su-i kasd idildiği halde kumandan-ı hazır saadetlü Münir Paşa hazretlerinin hemmân zatiye-i perdânesi ve bir bölük kadar sevk idilen asakir-i şahanenin muâvenet-i nusretkârânesi sayesinde ancak tahlîs-i can ve hayat-ı muvaffakiyet hasıl olmuştur.

Merkûm Portakalyan ve rûfekâsının gerek bu muâmele-i asayiş-i şekinânesi ve gerek sevâbık-ı hareket-i muzırratkârânesi merhûm Hamid Paşa zamanında yine taraf-ı çakeranemizden vukubulan ihbâr ve isrâr üzerine ikinci defa merkûm Van'dan tard ve te'bîd itdirilmişdi. Portakalyan'la rûfekâsının asar-ı mefsetedi olarak buralara ilkâ idilen bir takım şarkılar ve gazete misillü evrâk vesair risalelerin hükümetin şanına layık tedâbir-i hâkimâne ile ortalıktan def' ve ilgâsı muntazır iken bu vazifeyi doğrulukla ifâ idilecek yerde iki seneyi mütecâviz bir müddetdenberü politika tahkîkât komisyonu ünvanı ve bidâyeten Tabur Ağası Derviş Ağanın riyâseti tahtında teşekkül iden heyet tarafından nice hanelerle beraber manastırlarımız basılarak taharrî idildiği ve kilisâlarımızda

bulunan ve dinimizce mukaddes sayılan minber taşlarına kadar sökülerek aranıldığı halde bazı yerlerde derdest idilen evrâk-ı marûzanın reng-i ahzle umûma atf u himâye kendülerince istifâdeyi mücib olacağı maksadıyla bu noktaya bütün iktidâr ve ikdâmâtlarını hasr itdiler.

Van'da bulunan bu millet-i sâdika kullarının eğerçi Portakalyan'ın efkâr-ı fesâd-cuyanenesini nazar-ı hoşnuduyla telakki idüb ona etbâ' veya iştirakimiz vâkî' olmuş olsa idi zaten evvelce kendüsünü muhafaza itmimiz ve hâl ve efâl-i gayr-i lâyikasını hükümete ve patrikhanemize arz ve şikâyetle memleketden tard ve te'bîd itmemeğimiz lazım gelürdü mademki nefret-i azimi ile müfsid merkûm Kararen vukubulan ihbâr ve ısrârımız üzerine buradan def' ve te'bîd itdirildiği bu günkü günde câ-yı inkâr değildir demekle merkûmun hiç bir hâl ve hareketine meyl ü rızâ ve iştirakımız şöyle dursun iltifât dahi itmediğimiz zahirdir. Binaenaleyh iki kere ikinin dört ider gibi meydana olan parlak bir hakîkati tağyir ve fikr-i mahsûm-ı tatbikle bunların neşriyât ve ilkâatından olan asarın bu millete hamil ve isnâdı katâ' ve kutbeten kabûl idemeyüb takatimiz yetişinceye kadar feryadlar itmekten gerü kalmayarak da'vâ-yı sadâkatde sebât ideceğizdir. İki senedenberü nazar-ı tahkîk ve tedkikâta alınan bu politika meselenin daima tecdîd idilmesinden murâd kendülerinin bu husûsdan tamamıyla istifâdeye olan eşedd-i meyl ve arzularından ibaret idüğü bi-ıştibâhdır. (3) İki sene evvel Yedi Kilisâ Manastırının evrâk ve kütüphanesi bi'l-muâyene taht-ı te'hîre aldırıldığı ve üç defa dahi başka başka olarak gidilüb taharri ile taht-ı te'hîrlinde bulunan ve yirmi beş ve otuz sene mukaddem mahalli matbaasında tab'idilen Arzu-yu nam eski gazete ve evrâklardan takım takım götürülüb tercüme idilmesi her zaman muayene kapularını açık bırakmak ve sermâye-i menfaati kesmemek ve bu vesile ile arzu olunan adamları tazyîk ve iz'âc eylemek maksadını mebnî olduğu emsaliyle müsellemdir. Binaenaleyh gerek manastır-ı mezkûreden ve gerek mahalli-i saireden bu yolda derdest idilen evrâkların merhameten tedkikiyle bu hâl-i esef-i iştimâle bir kere nihayet virilmesini ve bu suretle metbû'-ı mu'azzamımız efendimize karşı mâlik olduğumuz hissiyât-ı sâdikimizin bu iştibâh-ı dâimiden vikâyesini bilhassa niyâz ideriz.

Bundan yirmi sene mukaddem eyyâm-o tatilde okumak ve ders almak maksadıyla Dersaadet'de müteşekkil Vatansur vesair şirket aleminin meslek-i fevâid-i behiyyelerine imtisalen burada mektebden mahrec çocuklar tahsillerini ikmâl ve nezdinde buldukları mektebin hüsn-i intizâmı ve alemin tervîc ve terkisine nezâret etmek maksadıyla Okumaksur namıyla şirket -i ilmiye akd iderek meyânelerinde haftada on yirmi para toplayub ihrâkiye ve kırtasiye gibi hocalarına sarf iderek şirketleri namına kâideten bulunması lazım gelen mühür dahi kullanurlar idi. Bu vaktin mü'eddâsı olub bazı mekteb çocuklarının da gayret ve imtisâllerini bâdî olarak on beş ve on sekiz yaş çocuklardan ibâret

bazı kilisâlarda birer namıyla bir şirket-i ilmiye teşkil iderek beher Pazar ve tatil günleri okur yazarlar idi. Bu şirketler vukubulan muhârebe vakti sırasında kendülerinden lağv oldular. Mezkûr politika tahkikat komisyonunda bu lağv olunan şirketlerden üç dördünün namlarında mühürler görülmüş ve bu mühürler ise muzır ad idilerek haklarında birçok tahkîkât icrâ olunmuş ise de bunlardan geçen senelerde teşekkül idüb üç sene evvelisi lağv olunan Şefkatkar Şirketinin eseri bağçelerde kâ'in eytam mektebidirki umûmen malûmu olduğu üzere şimdiye kadar birçok eytamın talîm ve tadrîsi husûsâtının idare ve icrasıyla hidemât-ı hüsnde bulunmuştur.

Sahte olduğu arz olunan mühürlerden birisi raklîd -i imza ve tasnî'-i battalname gibi envâ'-ı sahtekârlıkların zahire çıkarılarak bidâyeten ve istinâfen mahkûm bir mahbûs olan Çarıkçıyan biraderlerden Manok'un arz ve irâe itdiği mühürdür ki bu babda vali-i devlet tarafından bizzat olunan tahkîkâtda mühürlerin hâvî olduğu tarihten bir çok sene evvel Vatansur Şirketi ilmiyesinin lağv olunduğu ve mühürlerin dahi şirketi tarafından hakk itdirülüb merkûm Manok tarafından hakk itdirüldüğü tahkîkât-ı saireye inzimâm iden Hakan Haçador'un ifâde-i mazbatası ve merkûm manok'un dahi huzûr-ı vilayetde ahiren vukubulan ikrârıyla sâbit olunmuştur.

Çarıkçıyan biraderler birinci ve ikinci ve üçüncü sahtekârlıklarından dolayı mahkûm ve mahbûs oldukları halde bunlardan Abraham'ın karındaşın bervechi ma'ruz sahte olarak tasni□ine cüret eylediği tebeyyün iden mühürden dolayı hâk-payı hazreti cihânbâniye telgraf takdîmiyle milleti lekedâr itmekdeki cesareti komisyon-ı mezkûrun her halde semere-i teşvîkât ve muâveneti idüğü şübheden hâli değildir.

(4) Komisyon-ı mezkûrda görülen mühürlerden birisi de fedâ-yı nâmını hâvî ve miladın seksen beş tarihini muhtevî olduğu işidilmiştir ki bu namda şimdiye değin bir şirketin teşekkül ve vücudu işidilmemiştir.

Politika maddesiyle mevkûf bulunan Artin rahible Karakin Manukyan'ın polis mücâzâthânesine götürülerek marzî-i mukaddesi hümâyûnla ahkâm-ı kavânin-i külliye-i asriyyeye muhâlefen ve vicdân-ı beşeriye muğayiren divara çıkarılıb çarımha itdirilmiş ve kırk saat kadar divarda aç ve susuz mansıb oldukları halde millete iftirâ itdirilmek üzere envâ'-ı teşvîkât ve tezyîkât icrâ itdirildiği mahbûsinin vâkî' olan feryâd ve iş'arından ve ba'de rahib-i merkûmla Karakin'in biri patrikhaneye ve diğeri dahi geçen sene burada adliye müfettişi bulunan saâdetlü İbrahim Beğ hazretlerine hitaben imzaları tahtında Ermeni ....olarak yazmış ve liecli't-takdîm murahhashânemize göndermiş oldukları iki kıta şikâyetnameleri mündericâtından anlaşılımıştır.

Komisyon-ı mezkûr bu mesele ile nice nice istediklerini habs ve tevkif ve iz'âc etmek ve ba'de tahliye eylemek gibi muâmelât-ı na-maraziyenin icrâsıyla ortalığı ilkâ eylediği havf ve vahşetden nâşî herkesi derece-i nihâyede müteessir ve me'yûs olarak adalet-i padişahinin şerefzuhûruna saatden saate kemâl-i iştiyâkla muntazır idi. Komisyon-ı mezkûr tasniâtının tahkîm tasniâtının tahkîm ve tasdik maksadıyla Nazanyan Karabet ve biraderi Hiçador dahil oldukları halde otuz kırk nefer eşhasa muzır ve müfsid namları isnâdla aleyhlerine mazbata tanzîm iderek polis ve dairelerinde bulunan tercüman ve hafiyeye memurlarını temhîr itirdiği gibi bazı korkak Ermeniler politika vesair meselelerden dolayı habîs olunub da ahiren tahliye idilen takımından birer birer çağurub bazılarını irâe –i iltizân ve bazılarını dahi icrâ-yı havf ve tehdîdla imzaladığı Gülümyan Karabetle Nazanyan Boğos'dan vesaireden mütevâtiren anlaşılmışdır.

Burası câ-yı dikkatdir. Komisyon-ı mezkurun tanzîm-i mazâbatla ahalinin şehâdetini vukubulan şu müracaatı tahkîkât ve malûmât-ı müehheresini kendüsünün dahi adem-i emniyetini beyân itmekdedir. Komisyon-ı mezkûr hanelere girüb hilâf-ı marzî-i âli-i nisâyaya mahsûs odalarla dolab ve sanduklarda bulunan elbise ve ziynetleri ve karıların üst başlarını cebren yoklamak gibi icrâ idilen muâmelât-ı gayr-i lâyikasından dolayı bir takım eşya ve ziynetlerinin ga'ib olduğuna dair şuyû' bulan tevâtir Penbecioğlu Ohannes Dikran'ın bu misillü olandan vuku'bulan zâyîadan dolayı murahhashâneye virdikleri istidâ ile sâbit olduğu gibi Yedikilisâ'da dahi bir takım eşyalar zâyî' olduğu işidilmişdir. Vali-i vilayet atufetlü Celil Beğ Efendi hazretlerinin ahvâl-i marûzaya meydân virmesi arzuhâl ile makâmât-ı ulyâya tasdîf-i kullarını mecbur itmişdir. Müşarunileyha bu hâl-i müdâfaa maksadıyla harekât ve muâmelât-ı adlisinden dolayı arz –i şükranıyeti hâvî mazâbit tertîbini ve fakat ahalinin malûm olan adem-i muvâffakatına mebnî mazbatanın bir kısmındaki tahdîs-i ni'met veli-i ni'met hasrına karar virerek liecli't-temhîr ahali vekili ad olunan (5) bu kullarına gönderülüb kendülerine âid cihetinin ihrâcında temhîre hâzır olduğumuzu beyân olundukda kabul olunmayarak Nazanyan vasıtasıyla temhîr ve takdîm itdürülür.

Tahdîs-i ni'met veli-i ni'met ma'rızımıza her sene telgraf takdîmiyle isbât-ı musâdat ve ecnebi gazetelerinin dahi bazı neşriyât ve makâlât-ı bedhahânelerini bu vesile ile tekzîble beyân-ı hakikat itmekde ser-i mu kusûr ve rehâvet-i abidânemize vukûbulmamışdır. Bu bâbda takdîm olunan telgrafnameler suret-i merbûsan arz ve takdîmi huzûr-ı asafâneleri olmuşdur.

Müşarunileyh İslam ve Hristiyanlarda ayru ayru olarak ilka idildiği tefrikadan ve yekdiğeri aleyhine bi't-tahrik merâm ve maksadını ta'yîn iderek arada hâsıl olan bürûdet iğbirârdan ve ahali aleyhine hey'et-i tahkikiye vasıtasıyla icrâ

eylediği muâmeleden itisâfkârânenen dolayı tervic-i merâmının mümkün olmayacağı hasebiyle tarafından politika töhmetiyle habs ve tescîn ve akdemce selefleri zamanında dahi nakl idilen takımın müdâfaât ve muâvenetine mürâcaat itdi.

Ca-yı dikkatdir ki maznûn ve mahkûm ad olunanlar elyevm müşarunileyha müsteşâr hassı ittihâz olunmuşlar ve bu sayede de nüfuz-ı hükümeti isti'mâl ile icrâ-yı intikâma fırsat bulunmuşlardır.

Geçenlerde vukû-ı mâlûm olan Çuh gediği meselesine gelince vukuâtın istihbâr-ı şuyu' sırada hükümet tarafından liecli't-tahkîk mahall-i vakaya izâm idilen polis Avidis Efendi'nin avdetiyle vakada katl olunan iki neferle firar iden bir neferin eşkiyadan ve Van Ermenilerinden olduklarını ve maktullardan biri Kulaksızyan Karabet idüğünü ilan ve işâ'â itmiş ve bu havadisın her tarafca şuyu' bulması üzerine on iki günden sonra Hakkari Sancağına tâbi' Alpak Kazasında vâkî Esbtan ve kura -yı saire ahali taraflarından murahhashaneye varid olan varakalarda Çuh vakasına tesadüf iden Kulaksızyan ile rufekâsının karyelerinden mürûr iderek itmek oldukları ve merkûmenin mecmûan üç neferden ibaret olarak yolcu oldukları ve Van'a geleceklerini ve haklarında vâkî olan isnâatın külliyyen ilâvâtdan ibaret idüğü bildirildiği ve ol sırada İran'dan Haftvan karyesi ahalisinden buraya gelmiş olan bazı tüccârânın vâkî olan ifâdeleri malûmât-ı mezkûreye müeyyid bulunduğu gibi liecli'l-mesalih Hamidiye Kazasında bulunan Van muteberânından Bandikyan Kivork Efendi dahi vukuâtta bulunan zabtiyelerin vâkî olan ifâdâtından ve Hakkari cihetinden dahi vukuât-ı mezkûreye dair almış olduğu tahrîrâtdan bahisle vakaya uğrayanların o üç neferden ibaret olub bunlar Haftvan'dan çıkub doğruca Van'a geleceklerini ve bunlardan ikisinin katl ve Kulaksızyan da sağ olub Haftvan'a gitdiğini bir kıta' mektubla mufassalan beyan itmişti. Orada alınan Dersaadet postanede dahi vali-i müşarunileyha bu bâbda mabeyn-i hümayûna keşide idüb sûreti gazetelerde neşrolunan telgrafnamesi kemâl-i hiddete okunarak mündericâtının kısm-ı küllisi taht-ı âli baht-ı Osmanîye olan hissiyât-ı sadâkat ve tâbiatkârânemizi ve makam-ı azam-ı ruhânımız üç kilisâya olan emniyet ve itimâdımızı ihlâl itmek ve husûsiyle şu dar-ı fenâda mehasin? -i ibtihâc ve iftihârımız olan latif ve merhamet hazreti padişahiden çakerlerini iskât eylemek gibi efkâra mebni idüğü cesm-i dehşet ve te'sirle müşahede olunmasını ve alınan malûmât-ı marûzaya mübeyyin görüldüğü gibi ahali-i muteberânın dahi murahhashaneye (6) bi'l-mürâcaa sadâkat-i millet-i vikâye zimmında öyle vuku ile nâ-mütenâsib hâllin teshîmini arzu eistirhâm eylemesine binaen bütün cihânî meşmûl-ı adâlet-i padişâhiye it'imâden bazı mu'teberân ile beraber telgrafnâme-i mezkûrun bazı yanlış cihetlerinin hakikatini arz ve ihbârın icâb-ı adâletistirhâmına cür'et olundu.

Hakikat-i hâl anlaşılacak üzere vali-i müşârunleyhle kulları tarafından bu bâbda keşide olunan telgraf mündericâtını beyânla tasdi'-i ictisâr olunur. Çuh gediğinde zuhûru istincâr olunan eşkiyanın ta'kîbine bilâ ifâte-i vakt gönderilen zabıtalara mecmû' sekiz neferden ibâret olan eşkiyanın ikisi katl edilmiş ve altısı firâr itmiştir. Müşarunileyha vukû'bulan işâ'ına karşı eşkiyanın zuhûru istincâr olduğu gibi ta'kîbine de zabtiyeler gönderildiği ve eşkiyâ dinlenenler ise sekiz nefer olmayub ancak üç piyade neferden ibâret oldukları ve bunlar Ermeni olup İran'dan Van'a gelirken Çuh gediği olan Hakkari'nin şehrahında Haydaroğlu Yusuf familyasında terfik idilen iki nefer zabtiye ve makaracılara tesâdüf iderek anlaşıldığına göre üzerlerinde bulunan memnû' silahların ahzı için aralarında menâzî'-i zuhûr ider. İkisi katl olunur birisi firâr ider cevabı virilmiştir.

Bunların mecmû'-ı sekiz nefer olup üç nefer oldukları birisi marûz ol-sırada li'e-clî'l-masâlih Hamidiye Kazasında bulunan mu'teberânından Bandikoğlu Kivork Efendi'nin vakada bulunanlardan bi'l-ahz iş'âr eylediği mâ'lûmâtına ve akb-ı vakada İran'dan Haftvan Kazasından buraya gelmiş olan bazı tüccâranın ifadâtına ve maktûlin-i merkûmânın esnâ-yı râhde bir gice beytütet itdikleri Esbtan nam karyesi ahalisinden ol-sırada mâ'lûmât için murahhashâneye yazdıkları mektubun ma'line te'yiden inzimâm iden müşarunileyhâ iş'âr itdiği Kulaksızyan'ın (son kuyudâtım) serlevhalı makâlatdaki iki nev-civanlı ahd itdim sözü ve geçende dahi Haftvan Kazası papazlarıyla mu'teberânı taraflarından vârid olan ve kezâlik kasaba-i mezbûre ahalisinden olup manastırlarımızı ziyâret için buraya gelmiş olan bazı muteberân tarafından murahhashâneye virilen varakalar ma'lleriyle müsbet ve asla î'tirâz kabul itmez bir hakikattir. Binaenaleyh müşarunileyh merkûm Kulaksızyan'ın mezkûr kuyudâtı mündericâtına hiç nazarıyla bakdığı halde iki nefer arkadaşı olduğu hakkındaki ifâdesine nazar-ı i'tibâra alınmaması husûsu şâyân-ı ta'accüb ve dikkattir.

Merkûm Kulaksızyanla rufekâsına isnâd ve iş'âr olunan eşkiyâlığın isbâtı için hareketleri hareketleri tarihi olduğu beyân olunan Mayısın on yedinci gününden on üç gün evvel yani Mayısın dört veya beşinde mezkûr Çuh gediği civarında katl olunub cesedi Mayısın onunda buldurulan Yahudi'nin madde-i katli bunlara hamil ve isnâd idildiği istihbâr olunmuşdur. Ca-yı hükümet ü dikkattir. Kulaksızyan'dan çıkarıldığı vali-i müşarunileyh tarafından iş'âr ve gazetelerle intişâr olunan (vukûât-ı rûz-merre) varakası mündericâtını sıhhat nazarıyla bakmak lazım gelür ise bunların mecmû'-ı o çengirden? ibâret olduğu halde Mayısın on yedinci gününde Haftvan'dan muzârikat ve Mayısın yirmi dördünde dahi Çuh Gediği olan mahalli vakaya muvâsalat eyledikleri ve bu halde bir ay evvelisi katl olunan maktulları bunlar olamayacakları fi vusta enhâr-ı zahir ve bâhirdir. (7) Bi'l-akîs Yahudi'nin katli bunlar oldukları

hakkındaki ihbâra sahih nazarıyla bakılıyorsa bu halde vali-i müşarunileyha iş'âr itdiği varakanın aslı ve vücûdu olmamak lazım gelür binaenaleyh giddiklerini cerh ve tekzîb idüb kabil-i tevfiik olunamayan müntekzât ve mübâyenâtın hiç birisi dahi şâyân-ı iltifât ve i'tibâr olamayacağı müsellimdir.

Zikrî bâlâda sebkat idüb sûret-i mütercimelerde merbusan arz ve takdîm olunan varakalar ma'linden merkûmun Kulaksızyan'la refikî Ohannes bir buçuk ve Vartan'ın ise üç senelerden berü Haftvan Kazasında hocalık itmekle şehri-i Mayısın yirmisinde Van'a gelmek üzere mecmû' üç nefer olarak hareket itdikleri müstebândır.

Reis-i eşkıya olub meyten derdest idilen Kulaksızyan Vanlı müfsid Badikyan Oydisle Portakalyan'ın zuhûr itdiği iş'âr olunan evrâk-ı vesaireye karşı Badikyan Oydisin Vanlı olduğu gibi Ermeni dahi olduğu ve merkûmen birkaç sene evvelisi fotoğrafçılıkla buraya gelüb kendü başına değil belki de hükümetin emr ü icrâatıyla etrafı dolaşarak hemcivâr vilâyât ve livâlardaki mahkûminin tasvirlerini aldığı ve Portakalyan ise zaten vaktiyle merdûd olub aleyhinde vukûbulan şikayât üzerine memleketden te'bîd itirildiği ve Kulaksızyan'a hitaben irsâl olunduğu beyân olunan evrâklar ise zerc ve Vanlı Hasyan sadâkatine te'sîr itdiği gibi kendüsüylede muhâbere cereyân eylediği ve reisi-i eşkiyâ denilerek meyten derdest idilen zât dahi Kulaksızyan Karabet olub Akrabasyan Ohannes idüğü ve istihsâra nazaran Kulaksızyan'ın dahi Haftvan Kazasında sağ ve salim olub meydana çıkarılan evrâkın kendü zâtına aidiyetine nazaran bunların tahkîkât ve tedkîkât-ı amike ve adliye muhtâc idüğü cevabları virilmiştir.

Kulaksızyan'ın imzası tahtında olduğu beyân olunan kuyudâtı ma'line nazaran merkûmen iki Nevcivanlı karar u ta'ahhüd itdiği anlaşılmaqda olub binaenaleyh mezkûr varakaya ahidnâme veya karârname nazarıyla bakılıyor ise zîrinde diğer iki rufekânın dahi imzaları bulunmak lazımgelür idi. Sâbid-i sırf kendü zâtına â'id bir mülâhaza nazarıyla bakıyor ise böyle zâtına mahsûs mülâhazaya imza konulmayacağı müsellemdir. Kıyl-ı tevfiik olmayan şu Miyanyatın ta'yîn-i mahiyeti tahkîkât-ı amike ve adliye vareste olduğu tekrar arz idülür.

Müşarunileyha mezkûr yazunun aynen merkûm Kulaksızyan'ın yazusu olduğunu tasdik itirdiği Servansdyan Ağob Efendi ile Seratçıyan Ağob Ağa taraflarından murahhashaneyeye vârid olan varakalarda Natanyan Karabet'in delâletiyle müşarunileyha konaklarına gidülüb orada Dikran Varjabet ve polis Avidis hazır oldukları halde huzura çıkarılarak bunlar tarafından görüldükleri tehdîdât ve ilcâata adem-i mukâvemetlerinden nâşî ibrâz olunan yazunun hakîkaten Kulaksızyan'ın olub olmadığı mechûlleri iken tasdik ve imzaya

mecbûr olduklarının iş'arıyla sâ'ika-i vicdanlarıyla beyân-ı hakîkate müsâra'atları iş'âr olunmuş ve evrâk-ı mezkûre bittercûme suretleri manzûr-ı ali-i asafâneleri buyurulmak üzere merbûten arz ve takdîm olunmuşdur.

Karabet Kulaksızyan'ın aslı Vanlı olup revanın üç kilisası mektebinde tahsîl-i mefsetle ahiren Haftvan'da hocalık itdiği ve eşkıya-ı merkûmenin reisi (8) olduğu halde bu defa' katl idildiği hakkındaki iş'ara karşı Kulaksızyan'ın katl olunmayub Hanukvan'da sağ idüğü ve olvesilem mefsetdede evvel bile mefsetinde tedris olduğu mektebe kat'â câ'iz olmayub umûm Ermenilerin en azim ve mukaddesi sayılan ve bi'l-vücûh şâyân-ı emniyet olan makâmı ruhaniyemiz fesâddan hâli olacağı makamında 'ıtası cevâb olunmuşdur.

Bu havâlide Ermenilerden eşkıya zuhûru şimdiye kadar nâ-mesbûk olmayub bunların Londra ve mahalli saire Ermenileriyle bi'l-muhâbere küçük bazı vukuat meydana getirmek ve nihayet elemir ihtilâl fikri ve kararıyla politika şekâvetine sülûk itdikleri maruzundaki iş'ara karşı burada Ermenilerden eşkıya zuhûru gayr-ı mesbuk olup bunu isbât -ı kuyudât-ı mehâkim idüğü ve Ermenilerce hiçbir mefsetin buraca icra değil belki teşebbüsâtını bile ahali-i fikr idildiği ve bu havâlide hizmetlü vatandaşlarımız Osmanlıların bir babhane evladı misillü yaşamakta olduğumuzun derkâr idüğü beyân olunmuşdur. Müşarunileyha iş'aratı makderet-i sıhhat ise ihbâr-ı acizânemizin vukuundan sonra ötekinin berikinin taharet ve müdâfa'âtına mürâcaâtı acaba ne gibi lüzum üzerine hâsıl olur. Vali-i müşarunileyh makamının kuvve-i te'sîri sayesinde bütün kaza ve kuraları taht-ı nüfûz ve saire alarak herkesi iltizâm-ı hakikat ve rest-i kuyudatı men' itdirmekte ve Çuh vakasına dair buralara ma'lumât isâl idilmemesi için her gün vesait icrâ idilerek yollarda herkes taharri itdirülüb evrâklarını ve husûsiyle bu maddeye dair olan mektupları olup verilmekte ve Hakkari'nin bazı yerinde kuvve-i cebrîye ile mazbatalar yapırub alınmakta olduğu istihbâr ve Hakkari dahilinde kain Esbtan karyesi ahalisinden bu kere murahhashâneye vârid olup sûret-i mütercimesi merbûten arz-ı huzûr asafaneleri olmayan varakada dahi mahalli tabur ağası üç dört senelerden berü katli nihayetle maznûn olmasından dolayı patrikhanece merdud olup kendü başına sürünmekte olan Ohannes rahible mahalli kol müdirini müstashiben karyelerine azimet ve mahbusane husûsdan dolayı kendülerinden mühür talebiyle ortalığa ilkâ-yı havf ve te'sîrât itdikleri ve kendüleri mühür ve imzalarını virmemişler ise de tabur ağası orada namlarına mazbata tertîb itdiği iş'âr olunmakta velhasıl müşarunileyh makâm-ı hükümete ve havf ve endişesi dahi etraf ve eknâfi ihâta itmekte iken mahza kerâmet hudâ olarak işin tayîn -i mahiyetine kâfi bu kadarlık ma'lumât-ı hâvî evrâk vesaire elde edilmiştir. Milletimizde hiçbir mefset ve eşkiyanın kabul itmediğimize isbât iki defa' mefset Portakalyanla refiklerinin Van'dan tard ve te'bîdde kıyâm itmemizdir ki kayd u kuyudla müsbetdir.

Binaenaleyh gerek maktûlin –i merkûmenin ve gerek sairenin eşkiyadan oldukları tahkikâtında haysiyet ve sadâkat-i milleti vikâyeten aleyhlerine arz-ı ihbâr ve şikâyet-i vâcibe-i zimmet-i ubudiyetimiz olduğu ve fakat bu gibi şahsa aid vukuâtın hakikat-i hâl tağyiren millete atf ve isnâda çalışarak namusumuzu lekedâr milletimizi bed-nâm ve maznûn ve sadâkatdan mahrûm gösterilmesine karşı da ihtiyâr-ı sükût sadâkat-ı tabiiyet ve vicdân-ı bendekanemize muğayir olduğumuzdan isbât-ı masûmiyyet ve beyân –ı musâdakat için hâk-pay-ı şevket ihtivâ-yı hazreti padişahiyi ve bazı makâmât-ı devlet-i aliyeyi tasdîf-i mecbûriyyet kavî hâsıl olmuştur.

Vali-i müşarunileyh iş'ârâtının bazı cihetleri tekzîb iden şu ihbâr-ı âcizânemizin vukuuyla fevkalade müte'essir çakerlerini izmihlâl ve haysiyetimizi ihlâl (9) kaydını düşerek bir taraftan ahali ve muteberân namı tahtında idare ve mahkeme azalıkları gibi latiflerine nâ'il olan Nizâniyât kabilesi tarafından nefy-i sadık şehâdet kabilinden olarak kendülerini müdâfaaten aleyhimizde mazbatalar tanzîmine teşvîk ve diğerk taraftan ise makâmâta mürâcaatdan ahaliyi men' için polisler ve alay beğini gönderüb ortalığı ilkâ-yı havf ve te'sîrât itmiş ve bir taraftan zîrde vâziun imzâ kullarından üç dört mezi hazûrni celile Nazyanların mazbatalarına karşuluk mazbata yapılmaması ve murahhashâne meclisine de devam etmemesi için tehdîd ve telgraf müdirini dahi isteyüb tarafımızdan makâmâta virilecek telgrafların adem-i keşîdesini katiyen emr ü tenbihe buyurmuş ve diğerk taraftan ise iş'ârının tahkîmi esbâbının taharrîsi için defâ'atle polis ve tercüme ve hafîye memurlarını kazalara ve Hakkârî'ye i'zâmla oralarca ahaliyi taht-ı nüfûz vesaire aldırıldığı gibi çiftlik davasıyla orada bulunan ve ismi bâlâda sebkât iden Bandikoğlu Kivork Efendinin mahalli ikâmetiyle ustabaşını taharri itdirüb evrâklarını aldirmiş ve Van'a gelerek dahi esnâ-yı râhde zabıtarlar bekletdirüb leylen merkûmu ve refâkatında bulunan iki üç İslam mu'teberânı sûret-i cebriyede taharrî itdirüb evrâk –ı zâtiyelerini ahz itdirmiş ve bu sırada Çakoğlu Osman Ağanın dahi para kesesi gaib olmuştur. Heyet-i celile-i asafânelerinin şerif-i alilerinden üç gün evvel millet tarafından takdîm-i huzûr-ı fehimleri olan mazbatanın çarşuda imzalanur iken polis Ağob Efendi ile polis Mehmed Ağaya göndererek cebren ahz u men'-i tasavvurunda bulunmuştur.

Bu bâbda takdîm olunan ihbâr-ı acizânemiz üzerine vekuuhâl isti'lâm buyuruldukda müşarunileyh aleyhinde olan bu husûsât tahkikine hod serâz girişerek el-hâletü-hazihi hasmımız olan Nazyan ve Sabuncuyanlardan müteşekkil komisyon huzûrunda tahkik-i madde ile bi-gayri hak on altı gün kadar bilâ tevkîf mezkuresi kullarını taht-ı tevkîf aldırıldığı misillü cânî ve eşkiyâ-yı meşhûre hakkında mukayyed olan ihtilâddan men' -i hususî bile ilâve-i hakâret olarak hakkımızda icrâ ve bazılarımızın inhirâf –ı mizacımız vukuuyla liecli'l-muâyene asakir-i tabibi izzetlü Necib Beğ Efendi istenildiği

halde gönderilmemiştir. Saye-i şahanede memleketimiz mu'teberânından ve şâyân-ı emniyet zevâtdan bulunduğumuz halde hakkımızda böylece icrâ olunan bu muâmele-i müstebidâne kendüsüne hulûs iden birkaç fesededen maâda umûm ahali tarafından nazar-ı nâ-hoşnudî ile telakki olunduğu makâmât-ı âliyyeye ve taraf-ı devletlerine vukubulan mürâcaat –ı umûmiye ile sâbit olmasına ve bu bâbda müşarunileyh aleyhine ikâme-i da'vâ ve kânunun bahs eylediği salâhiyet dairesinde haysiyet ve namusumuzu talep ve iddiâ zarûret halini kesb itmiştir.

Müşarunileyha sıfat-ı me'mûriyetini tatbîk olunamayan ve nizâmen dahi katâ becâ görünmeyen hâl ve hareketi yüzünden ilerü gelen î'tisâfât ve hatrâtın biğane biğane arz ve beyânı cümle lisân-ı hâmeden? burun olmağla bunlardan yalnız bir kaçının dahi beyânı muvâfık-ı maslahat görülmekle arz –ı ictisâr olunur. Erbâb-ı zulmden ve kuvve-i tegallûbe ashâbından olub meksek Reşn mahallesinde üç seneden berü ikâmet iden Süleyman Beğin zulm ve i'tisâfâtı yüzünden bî-zâr olarak defâatle buraya gelüb râd ve firâr itmiş ve aylarla burada kalarak tezallüm-i hâl eylemiş olan fukkarâ ahâlî-i mahaliyenin meclis-i idarece merâları becâ görülerek merkûm Süleyman Beğin oradan ihrâcı için hânesi bulunan i'tâsını ve hânesi esmânı ise mahalli piyaçesine? nazaran bin iki yüz guruş takdîr olunarak merkûmen oradan ihrâcına karar verilmiş ve ahalinin mürâcaat-ı vâkâsı üzerine ikinci defa' olarak karar-ı mezbûru (10) tasdîkan vilayetce mahalli kaimimakamlığa evâmîr-i sarîh ve ekide ita olunmuş olduğu halde merkûm Süleyman Beğ buraya gelerek Hasan Efendi ve Hamdi Beğ vasıtasıyla vukuagelen mürâcaât ve duhuliyet üzerine müşarunileyha o sırada Hasan Ali hakkında mekselilerden? tanzîm olunan mazbatanın tehîrini deruhde itmiş ve bu cihetle meksede bir kaçına maili beyân itmeksizin sarf-ı şükrâniyyeti hâvidir diyerek tehir itdirildiği gibi bir seneden berü liecli't-tüccara Rusya cihetine gitmiş olan Keşiş Karabet'in dahi imzasını hazır ve mevcûd gibi vaz' iderek rızâ-yı vilayet-penahiye tahsîl itmekden nâşî karar-ı mezkûr hükmünü te'hîrle hâne bedeli olmak üzere on bir bin guruş celb olduğu mekselilerden? ifâde-i vâkıâlarından anlaşılmıştır.

Bu fıkra-i ma'rûzayı isbât Mekes Kazası kaimimakamı Hurşid Efendi'nin merkûm Süleyman Beğe yazmış olduğu iki kıta' mahremâne mektublardır ki kaza-yı mezkûr ahalisinden Mihitar nam-ı kimsene tarafından ihbârname-i mahsusla huzûr-ı asafanelerine arz olduğu merkûmen cümle-i ifâdâtdan anlaşılmıştır.

Devlet ve millet menâfi'ine mûcib olmak üzere teşkil olunan Ziraat Bankasının gazeteler maillerine nazaran her vilayet ve livalarda çokdan berü icrâ olduğu ve burada ise iki yük guruşdan mütecâviz sermayesi Van Mal Sandığından hazır ve mevcûd olduğu gibi icâb iden hey'et ve me'mûrin dahi bir seneden

berü intihâb ve ta'yînleri icrâ olunduğu ve diğer taraftan dahi ahali ziraat idare meclisi masası üzerinde müteaddid istidâ'lar mûcib olunduğu halde şimdiye kadar te'hîr icrâsıyla devlet ve millete hâr gelmesi sebebiyet viren hâll-i meçhûl bulunmuşdur.

Tüccarandan Tebrikoğlu Boğos'un bundan akdem Tabur Ağası sabık Derviş Ağanın muvakkatiyle asakir-i zabtiyyegan neferâtına virdiği hinta ve saireyi bedelen taburu tarafından ahz eylediği otuz bin guruşluk senedât-ı mahsûsaya a'şârca olan zimmet-i merîyesini mahsûba icrâ itdirilmek için vukubulan mürâcaatı üzerine senedât-ı mezkûre mahsub idilmeyüb zimmetinin talep olunması meclis idare-i vilayetce taht-ı karara alınmışken geçende bu kararın ahkâmına muhâlifen muâ'mele-i mahsubiyenin icrâ idildiği istihbâr idilmiştir.

Ağnâm-ı sirkat maddesinden dolayı aleyhine heyet-i ittihâmiyece cinayetle hüküm virilmiş ve olvechile sâdır olan ahz u girift emr-i mahsûs mûcibince derdestle taht-ı tevkife alınmış olan Şeyki Aşireti ianesi meşhur Yusuf Hanın canib-i vilayetden tahliye ile hukuk-ı umûmiye ve şahsiye ibtâl idilmesinin esbâb ve hükümeti meçhûl kalmıştır.

Satmans ve Ahurin karyeleri kilisasını necasetle tecnîs ve telvîs iden Milan Ağası Mahmud ve Takori Ağası Hasan ağalar aleyhine karye-i mezkûre ahali tarafından vilayete bi't-takdîm mecâlis-i idareye havale buyurulan müte'âddid layiha ve arzuhaller üzerine merkûmân celb olunmuş ise de müşarunileyha duhulet ve fikr-i mahsûsuna tabiiyet itmelerinden nâşî haklarında muamele-i kanuniye icrâ idilmeksizin salıverilmiştir.

Kezâlik meşâhir-i eşkiyadan Haydaranlı Hezo? İle Esbaşın karyeli Namun'un dahi derdest oldukları halde müdde'ileri tarafından şikayet vukuunda salıverilmişlerdir. Müşarunileyha hüsn-i ali için Şakaklılar namına tertîb olunan mazbatanın hafiye Harputlu Kivork'la Şitağa gönderilerek te'hiri için orada (11) muvaffakiyet itmeyan ahali-i mahalliye envâ'-ı tehdidat icrasıyla tazyîk edilmekten nâşî merkûmun zarûrî Bitlis Vilayetine kadar gitmek meşakkati künde alarak oraya gitmiş ve oradan keyfiyeti makam-ı sadâret-i uzumâya ba-telgraf arz itmeleri üzerine merkûmundan ve mu'teberândan olub ol-sırada vilayetde hazır bulunan Ohan Efendi ihtilâtdan katiyen men'-i suretde canî ve eşkiya misillü habîs idilmesi ve telgrafın hevâ-hişleriyle keşîde olunmayarak bazı zevâtın eser-i teşvîki olduğu söylenmek ve bu hizmete mukâbil rütbe ve maaş dahi nâ'il olmak için tehdîd ile taltîf-i beyninde bir takım ilkâat tasnî'kârâneye sevk olunmuş ise de kendüsüb erbâb-ı istikâmetden ve iftirâdan çekinür takımından olması cihetle vicdânına karşı ahali-i sem'-i itibâr itmeyüb yine beyân-ı hakikat itmiş bu sırada diğer rufekası tarafından merkûmen habs-i keyfiyeti makâmına ba-telgraf arz olunarak vârid olan

emr-i şedîd üzerine altı gün mevkûf kaldıktan sonra tahlîyesi icrâ ve fakat muhâsebe-i atfâkasının rû'yeti ser-riştesiyle zabtiye-i mahsûsalar kabzayla şitağ-ı i'zâm ve esr olunmuştur.

Şitak Kazası kaimimakamı dahi bu kere istihbâr olunduğuna göre hiss-i hâl ve i'tibâriyle ve orada asakir-i şâhâne kontratoculuğuyla ma'rûf olan merkûm Ohan Efendi'nin fesededen olduğuna dair mazbata tanzîmiyle cânib-i vilâyete takdîm itdiği cümle-i mesmûâtandır. İşte mebsûtât-ı ma'rûzadan muhataalem-i ali-i asaf-ı fehimleri buyurulduğu üzere vali beğın dehşet ve nefret-i 'umûmiyeyi calib-i yolsuz ve kanunsuz muâ'meleden ve hareket-i emniyet-i sekinânesinden fukara ahali kullarının artık hak ve hakikati hizmet idecek yerde çâr na çâr müşârunileyha fikr-i mahsûsuna teba'iyet idüb elan olacağı dürlü desâyise kapılacağı mecbûriyeti derkâr ve binaenaleyh ahalinin efkâr-ı mahsûsaya ta'biiyeti halde nice nice bîgünâh teb'a-i sâdikanın mutazarrır ve bununla beraber ahvâl-i fukaranın dahi nereye müncer olduğu işkâr olmağla bu nikat-i mühriye ziyadesiyle enzâr-ı dikkat-ı asafânelerine min gayr-i haddin celb ve da'vet-i cür'et eyleriz.

Vali-i müşârunileyh tervîc -i efkâr için sûret-i ma'rûza ile her iki milletde ayru ayru tefrika ve münakaşaya ilk idüb yekdiğerine düşürdüğü gibi bütün gayret ve iktidârını aynı bu cihete sarf itmesinden ve taraf-ı diğerdan dahi mehâkim-i azalıkları gibi hukuk-ı âmmeyi te'mîn iden gayet mühim ve nazik memuriyetlerin fikr-i mahsûsuna hizmet iden ve evsâf ve şerâ'it -i matlube-i kanuniyeden bi behre bulunan takımını hasr itmesinden tutunda ahali kulları hukuklarının dûçâr-ı ihlâl olunacağından havfileri mehâkim-i mürâcaata tereddüd iderek umûr-ı mesâlih -i zâtiyelerini yüz üstüne birağub hukukları bu yüzden dahi zâyi' olmakda ve bu hallerin devamı ise te'sîrât-ı âlemi câlib ve harâbiyet -i adâlet- aliye-i hazreti padişahî üzere iadesi esbâbının istihsâl ve istikmâli husûsunda mesâide râhim ve ittifâk-ı âde-i mün'imânelerinin derkâr buyurulması Van'daki millet-i Ermeniyan kullarını vekaleten bütün âlemi şâmil olan merhamet ve adalet hazreti şehriyârî nam-ı alisine olarak arz ve istidâya cür'et eyledik. Ol babda ve her halde emr u fermân hazreti men lehü'l-emrindir.

Fi 7 Cemaziyelevvel 1305

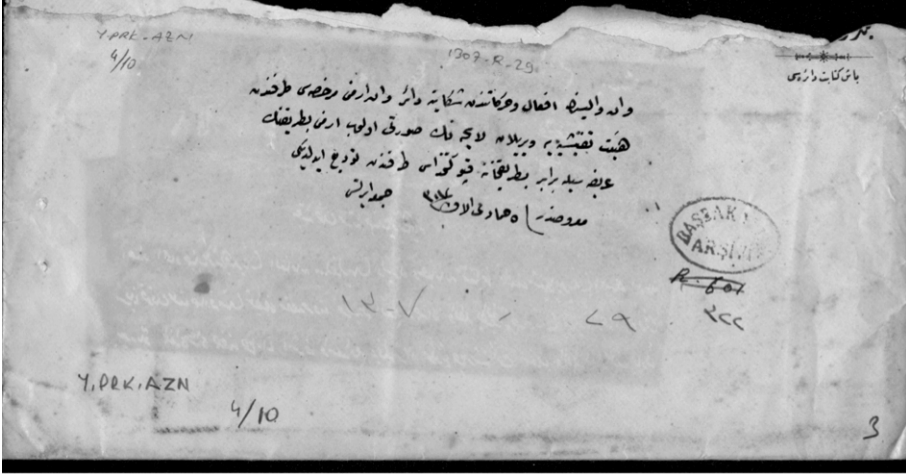
Van Ermeni Patrik Vekili Tatyos

Ruhanî Meclis Azaları

Cismânî Meclis Azaları

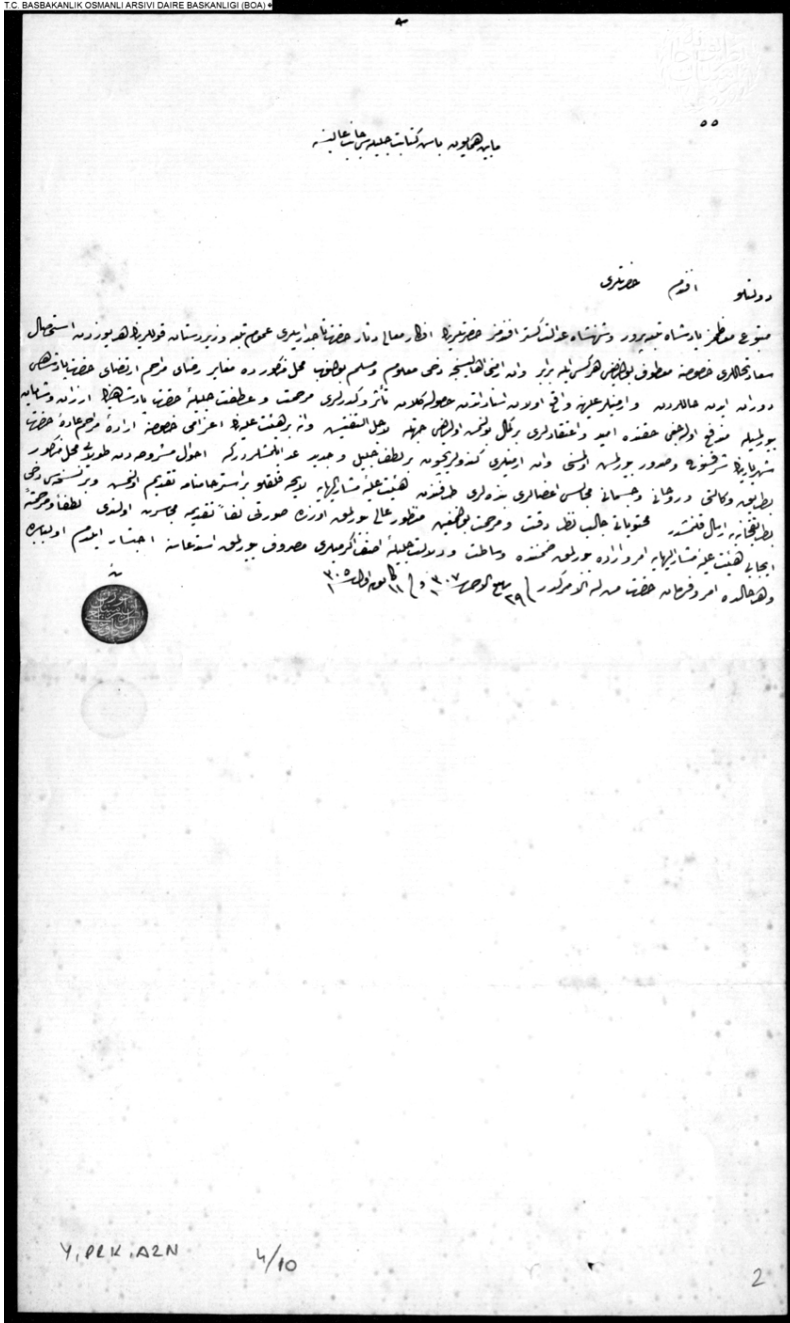

Ek-2:

Y.P.R.K.A.Z.N.00004.00010.003

Ek-3:

Y.PRK.AZN.00004.00010.002

Ek-4:

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI (BOA)

ذوق دوله هکیمت تحفیه و دله فیروزه خانم بی بی

تقدیم اولانیه یوزم خوروف

جناب معتمد محضنا لطف وعنايت ربابتيں اولمور اولمور ملت اوسانیه قودری شهور سو قور سسر بر برو ظل طین مرام لیل سلطنت سیه ره
مستقل اسبه و عدالت و شرف و کرمی مانور ده عظیم خیمه عصار امدوق اولمور برده ظهر فاه و سواره اولمور
برجسته ملل و قوم انقودن زانه و خصوصیه فکوره ساخته شخص کسک و نایب اولمور علی زبر جناح سلطنت
سینه صغیره اولمور انبارک ایتمک ملت و سانه و کت و طیاره و قنبره و ناله اولمور و کجور و کسک بی بی بی بی
عالمنا افروز حفیظه انا مرحمت و کثمت سیه نعم و ویرای اقصای هنرمند اولمور سعید الویوه باعث تکراره بی بانامه
انری خیمه بی بی صغیره و فخره بی بی سیه شهر بی بی بی کدریم مورث و فخره اولمور خدمت دستگیری اولمور که بو
سایه تبع سینه اولمور اولمور و ملل سانه یقین کسب افتخار و نیاز و زور علاوه مورچه و دردی و مقام حیویت احوال ایشوره
احبار و امقرن معصانه معلوم صدق و استقامت ایزم موصوف بو قولی دی سرف نابعدی فخر اولمور و در عین صفا و تعبد
حصار سینه عجم اولمور سیه و منانت کتیره رگ محنت و عنایت مخصوص جناب اهدای صغیره و صدق تابعیت مناسباً ماره و معنا
ایجاب لیده غریبه و در خلد ایل اولمور طیفانه سیه بطریق ایشوره
خسته لیل اولمور سینه سانه و کمال مطوف اولمور و کجوب افروز سلطنت سیه برده بقایان و در فی انوار مایه مورثه قیله اهدای
سرفوقور اولمور خدمت و عبودیت قلب و معنونه بر مورثه و قوم فوره اسناده قولیه که جهنده نشت و در عین ساره اولمور کسک
حیدر صبه و سابق و اجیم دفت صدق اولمور بجه بر عجمه و غلبه محاسره اولمور
اولمور الی لشرع و معانی معلوم و نه کلمه اولمور غریبه بو تقالید مغرب ایلیم دهاد نامان کسکه برک بورده کدریم ایمنه و هم اولمور
نقصانه قدیم اولمور بوس و طبعنا ایها ایلیم اولمور نارتوانه اویس و روسه قول اولمور او فقهی بی رحمانه دولان غریبه ساره
و کدیگک و سیه غریبه قربت نامه کسکه اولمور احوال اولمور سانه بی بی بی سیه سخته ملت اولمور صدق بر تقم خدمت تابعیت
محافظ فارغ لیده فتح اولمور اهدار و عیار لیده طوبی تقریر سیه برز جلوسه سیه بسوقی عالی ایلیم و سینه کسکه
فادیه و بی بی بی سانه سانه خدمت و جورقی سوله و سانه بری طریقی ایمنه او سیه و قاجانیه
کسکه فخر زوره محاب اولمور اولمور نری سانه سیه افوق ایلیم ساره طریقی سیه مهم و بینه عصره ایمنه بی بی بی
بالصف لایحه بی بی بی سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور سیه اولمور
سسه سیه
تعینیه روزم عودیه ایمنه سیه افعال فارغ لیده کسکه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه سیه
و اتقام ایمنه سیه

Y.PRK.AZN

4/10

6 vct

1

Yayın Geliş Tarihi: 08.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 03.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Habibbayli, Samira. "Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları ve Bölgenin Türk (Azerbaycanlı) Ahalisi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 115-136.

Araştırma Makalesi

TARİHTEN GÜNÜMÜZE BORÇALI BÖLGESİNE ERMENİ İDDİALARI VE BÖLGENİN TÜRK (AZERBAJCANLI) AHALİSİ

(ARMENIAN CLAIMS ON THE BORCHALI REGION
FROM HISTORY TO PRESENT TIMES AND THE TURKISH
(AZERBAIJANI) PEOPLE OF THE REGION)

Samira HABİBBAYLI*

Öz: *Bu makalede Borçalı Türklerin (Azerbaycanlıların) şimdiki Gürcistan'da yaşadıkları topraklar ve ilk çağdan itibaren tarihi Borçalı bölgesinde hangi devletlerin hüküm sürdüğü araştırılmıştır. Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya tarafından işgalinin ardından Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesi, Borçalı Türklerinin tarihi topraklarında sıkıştırılması ve sindirilmesi politikası sonucu nüfusun bir kısmının şimdiki Azerbaycan'a ve Anadolu'ya göçü, Borçalı toprakları uğruna Ermeni-Gürcü savaşı da makalede incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada, Ermeni terör örgütlerinin Borçalı Türklerine karşı terör eylemleri, Sovyetler Birliği'nin ardından Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumu incelenmiştir.*

Araştırma sonucunda, Borçalı bölgesinin yüzyıllarca Türk devletlerine bağlı olduğu, nüfusunun büyük kısmının Türklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyıldan başlayarak Rus işgaliyle birlikte Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi sonucunda Türk ahalinin bir kısmının anavatanlarını terk etmek

* ORCID: 0000-0002-0240-8814

Azerbaycan Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Ar. Görevlisi,
Azerbaycan Bilimler Akademisi, Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsü Dr. Öğrencisi
shabibbayli@gmail.com.

zorunda kaldığı, kalan nüfusun sonraki yıllarda sosyo-politik ve ekonomik olarak büyük zorluklarla karşılaştıkları incelenmiş istatistik veriler sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Güney Kafkasya, Borçalı, Gürcistan, Borçalı Türkleri, Ermeni-Gürcü savaşı.*

Abstract: *In this article, the subjects as the lands where Borchali Turks (Azerbaijanis) live in present-day Georgia, and states which have ruled over the historical Borchali region since the first ages are studied. For this purpose, the settlement of Armenians in these lands after the occupation of the South Caucasus by Tsarist Russia, the immigration of a part of the Borchali Turk population to Azerbaijan and Anatolia as a result of the oppressing and suppressing policies against the Borchali Turks in their historical lands, and the Armenian-Georgian war for the sake of Borchali lands are also aimed to be examined in the article. In addition, terrorist acts of Armenian terrorist organizations against Borchali Turks and the situation of Azerbaijanis living in Georgia after the Soviet Union is evaluated in the study.*

As a result of the research of the statistical data, it is revealed that the Borchali region had been attached to the Turkish states for centuries, and that the majority of its population consists of Turks. As a result of the analyzed statistical data, it is revealed that the Turkish people had to leave their homeland due to the immigration of Armenians to these lands in conjunction with the Russian occupation, starting from the 18th century, and that the remaining population faced great socio-political and economic difficulties in the following years.

Keywords: *South Caucasus, Borchali, Georgia, Borchalian Turks, Armenian - Georgian War.*

Giriş

Avrupa'yla Asya arasında ulaşım ve iletişim hatlarının kesişme noktasında, jeopolitik, jeo-ekonomik ve jeostratejik açılardan büyük öneme sahip Güney Kafkasya, tarihin tüm dönemlerinde bölgesel ve küresel güçlerin ilgi odağı olmayı başarmıştır. Avrasya'nın en önemli bölgelerinden bir tanesi olarak kabul edilen, Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya dönem dönem büyük devletler arasında el değiştirmiştir. Din, dil, etnik ve kültürel açıdan dünyanın en karışık bölgelerinden biri olan Güney Kafkasya, bu özelliklerinden dolayı daima çatışma odağı olmuştur.

1990'lı yılların sonuna kadar Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Güney Kafkasya bölgesinde Birliğin dağılmasına doğru milletlerarası çatışmalar, bölücü ayaklanmalar kendini daha fazla belli etmeye başlamıştır. Birliğin dağılması ile birlikte bölgede üç bağımsız devlet kurulmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarının ilanı ile birlikte bölgede işgal ve bölücü faaliyetler şiddetlenmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmesi, Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya sorunları devletlerin bütünlüğüne karşı büyük tehdit oluşturmaktadır. Bu sorunların temel nedeni hem Çarlık Rusya, hem de Sovyetler Birliği dönemlerinde bölgenin etnik yapısına uygun olmayan arazi dağılımı, Türk-Müslüman toplumunun güçsüzleştirilmesi amacıyla bölgede Ermeni kozunu kullanmasıdır.

1. Borçalı'nın Tarihi ve Bu Topraklara Ermenilerin Yerleştirilmesi

Gürcülerin deyimi ile Sakartvelo, yani Kartvellerin (Gürcülerin) ülkesi Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinden ilk bağımsızlığını ilan eden ülkedir. 9 Nisan 1991'de bağımsızlığının ilanından sonra ulus-devlet inşası için büyük çaba sarf eden Gürcistan çoketnili yapısından dolayı bir sürü sorunla karşı karşıya kalmıştır.

Gürcistan, idari olarak, başkent Tiflis, 9 bölge (diyar), iki özerk cumhuriyetten oluşmaktadır.¹ Bu diyarlardan birisi de Kvemo-Kartli (Aşağı Kartli) bölgesidir. Kvemo-Kartli bölgesi - eski Türk kavimlerinin yaşadıkları tarihi Borçalı ve Karayazı mahallarının arazisinde kurulmuştur.² Her ne kadar Gürcistan'ın ders müfredatlarında Türklerin buraya Şah Abbas tarafından göç ettirildiği yazılsa da, *Strabon*, *Klaudyos Batlamyus* gibi itibarlı kaynaklara

1 "Gürcistan Bilgi Notu," *T.C. Tiflis Büyükelçiliği*, 13.09.2018, <http://tiflis.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/349431>.

2 Vahid Öməröv, E. Kəlbizadə, S. Həbibbəyli, N. Məmmədova və K.İ Salayev, *Gürcüstan: inzibati-ərazi quruluşu, idarəçiliyi və demografiyası* (Bakü: Mütərcim, 2019): 55.

dayanarak Türk kavimlerinin eski zamanlardan beri bu topraklarda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Antik Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon'a göre eski Türk devletlerinden olan Albanya'nın doğu sınırı Hazar Denizi, batı sınırı İberyadır (İori nehri).³ Şimdiki Gürcistan'ın doğusundaki Qanlı (Alazani) vadisi Alban toprakları kapsamındadır.⁴ Strabon Albanya'nın yerleştiği alanı şöyle tarif etmektedir:

“İberya'nın merkezindeki düzenlikten nehirler akıp gidiyor. Onlardan en büyüğü Kür Nehridir. O, Kafkas'lardan akıp gelen Aragvi ve diğer nehirleri kabul ediyor. Sonra da vadiye geçerek Albanya'ya akıyor.”⁵

Bilindiği üzere Kür Nehri'nin Aragvi ile kavuşması Tiflis'ten batıda gerçekleştiğinden, bu bilgi Albanya'nın kuzeybatı sınırının Tiflis ve Telavi'ni kapsamakla Daryal Geçidi'ne kadar uzandığını kanıtlamaktadır. Bu bilgi 7. yüzyıl tarihçisi Moisey Korenli tarafından da desteklenmiş ve Albanya'nın Sarmatiya ile sınırının olduğu belirtilmiştir. Ptolemey Albanya'nın kuzeyde Sarmatiya, batıda İberiya ile sınırı olduğunu söylemiş, Alban şehirlerinden bahsederken Tiflis (Tilbis), Telavi (Telayba), Tianeti (Tiavna), Bakursixe (Bakxiya), Anaqa (Niqa), Cuqaani (Deqlane), Tsnori (Sanua) gibi şehirler hakkında da bilgi vermiştir.⁶ Alban tarihçisi Moisey Kalankatlı'nın yazdığı “Alban tarihi” kitabında VII yüzyılda Albanya'nın sınırlarının doğuda Hazar denizi, batıda İberya, kuzeyde Derbent, güneyde Aras nehrine kadar olduğu belirtilmiştir.⁷

7. Yüzyılda Kafkasya Arap işgaline maruz kalmış, Borçalı bölgesi de bu işgalden nasibini almıştır. Bir dönem Emevilerin ve Abbasilerin kontrolü altına girmiş olan bu topraklarda Hilafetin zayıflaması sonucunda 11.ve 12. yüzyıllarda Tiflis Emirliği varlığını sürdürmüştür.⁸ 12.-13. yüzyıllarda Moğol fetihleri, 1386 yılında Emir Timur'un yürüyüşü, 14.-15. yüzyıllarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hükümrانlığı, 16. yüzyıldan başlayarak Safevi-Osmanlı muharebeleri gibi olaylar bu bölgeyi büyük ölçüde etkilemiştir. Dönem-dönem bu topraklar Osmanlı ve Safevi devletlerinin gövde gösterisi alanına dönüşmüştür. Yüzyıllarca büyük Türk devletlerinin sınırları dâhilinde bulunan Borçalı 1736 yılında Nadir Şah Afşar'ın tahta çıkmasına itiraz eden Cevat Han Ziyadoğlu'nun cezalandırılması amacıyla Kartli-Kaheti

3 Məhəbbət Paşayeva, *Azərbaycanın qədim dövlətləri* (Bakü: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2018): 141.

4 İradə Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi* (Bakü: Mütərcim, 2015): 26.

5 Страбон. География (в 17 кн-ах) Перевод Г.А.Страгановского. (М.: Наука: 1964: XI, 43).

6 Rəşad Mustafə, *Tiflis əmirliyi*, (Bakü: Turxan NPB, 2019): 16-17.

7 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarixi. Mxitar Qoş, Alban salnaməsi* (Bakü: Avrasya Pres, 2006): 207.

8 Rəşad Mustafə, *Tiflis əmirliyi* (Bakü: Turxan NPB, 2019): 22.

Devleti'nin idaresine verilmiştir.⁹ 1783 yılında imzalanan Georgievsk Antlaşması ile Kartli-Kaheti Çarlık Rusya'nın himayesine girmiştir. Kartli-Kaheti yönetiminde kalmış tarihi Azerbaycan toprakları olan Borçalı ve Şemşedil de Çarlık Rusya'nın bir parçası olmuştur.¹⁰

1801 yılında Doğu Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi sonucu tarihte Türk toprakları olmuş Şemşedil ve Dağ Borçalısı (Loru)-Pembek bölgeleri de Rusların denetimine geçmiştir. Bu durum bu bölgelerdeki Türklerin sıkıştırılmasına neden olmuştur. 13 Haziran 1801'de Tümgeneral İvan Davidoviç Lazerev'in Kafkasya Ordusu'nun komutanı Karl Fyodorovich Knorring'e ilettiği raporda Pembek eyaletinin 14 köyünden yaklaşık 5-6 bin Türk'ün bölgeyi terk ettiği yazmaktadır.¹¹ Sonralar Pembek Türklerinin bir kısmı Rusya'nın hükümrانlığında yaşamak istemedikleri için isyan etmiş, Temmuz 1804'te Pembek beyleri Rahim Bey ve Sait Beyin önderliğinde Kars Paşasına sığınmışlardır. Aynı yıl Türklere boşalan topraklara 2000 Ermeni yerleşmiştir.¹²

20 Ekim 1805 yılında Şöreyel Sultanı Budak'la Knez Pavel D. Sisianov arasında Şöreyel'in ebedi olarak Rusya'ya devri hakkında anlaşma imzalanmış, bununla da bu topraklardaki Türklerin göçmen hayatı başlamıştır. 1807 Rus-Türk Savaşı sırasında Şöreyel köylülerinin büyük kısmı İrevan Hanlığı'na ve Kars Paşalığı'na sığınmışlardır. Rus ordusunu işgaline kadar Şöreyel'de yaklaşık 170 Türk köyü vardır. Aralık 1809'da Sultan Budak ve Cafer Bey'in Tümgeneral Hakverdiv'a yazdıkları mektupta Kaçar Devleti'yle Çarlık Rusya arasındaki savaş neticesinde köylerin harabeye döndüğü, bütün Şöreyel'de sadece 250 hane kaldığı yazılmıştır.¹³

9 Sefeviler devletinin çöküşü sırasında Nayibussaltanat (saltanat nayibi) mevkisine yükselen Nadir Şah başarılı fetihler gerçekleştirdi ve devletin eski sınırlarına kadar ilerledi. Gerçekte devleti yönetse de, kanunen devletin başı olmadığından Dağıstan yürüşü sonrası 1736 Yılında Muğanda büyük bir Kurultay topladı, kendini Şah ilan etti. Bununla da Sefevilerin hükümrانlığı son buldu, Eşarlar devleti kuruldu. Nadirin Şah olmasına karşı çıkan Gence Hanı Cavad Han Ziyadoğlu, Otuz iki, Kebirli, Cavanşir tayfalarının başçıları aileleri ile birlikte Horasana sürgün edildi, Gence Hanlığına dahil olan Borçalı ve Kazah mahalları ceza olarak Kartli-Kaheti Krallığının idaresine verildi. (Mehman Süleymanov, *Nadir şah* (Tahran: 2010): 302-303.)

10 Ali Asker ve Özge Nur Öğütçü, "Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar," içinde: *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Editörler: Ayşegül Aydingün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir, (Ankara: Terazi Yayıncılık- 2016): 219.

11 "Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управления наместника Кавказа", cilt I, (Tiflis: 1866, sənəd 801.)

12 "Военная энциклопедия", СПб. 191 : 587; Парсамян В.Л. ., "История армянского народа", I kitab, (İrevan, 1972): 20

13 Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya.Soyqırım.Qaçqınlıq* (Bakü: Qartal, 1998).

Osmanlı ile Rusya arasında imzalanmış Edirne Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin Borçalı, Pembek, Şöreyel topraklarına göçürülmesi hızlandırılmıştır. 1831 yılına ait belgelerde Ahıska'ya 5000, Borçalı ve Çalha'ya 1050, Pembek ve Şöreyel'e 2464 Ermeni ailesinin yerleştirildiği yazılmaktadır.¹⁴ Bazı Ermeni tarihçileri yerleştirilen Ermenilerin sayısının 90.000, bazıları 100.000 olduğunu söylemektedir. N.N.Şavrov Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sömürgecilik politikası hakkında yazıyordu:

“Biz sömürgecilik faaliyetimize Zakaşkasya'da Rusların değil, bize yabancı olan halkların yerleştirilmesinden başladık. 1826-28 yıllar Savaşının ardından 1828-1830 yılları arasında Zakaşkasya'ya 40.000 İran ve 84.000 Osmanlı Ermenisi yerleştirdik ve onları Yelizavetpol(Gence) ve İrevan Gubernatörlüklerinin en verimli devlet topraklarında yerleştirdik ki, o zamana kadar orada Ermeni nüfusu çok cüzi idi. Onları aynı zamanda Tiflis Gubörnatörlüğünün Borçalı, Ahıska ve Ahalkerek kazalarında yerleştirdik. Onların yerleşmesi için 200.000 desyatinden fazla devlet toprağı verildi, 2.000.000 rubleden fazla para ödenerek Müslümanların toprakları satın alındı. Resmi rakamlarla göç ettirilen 124.000 Ermeni'nin yanı sıra, gayri-resmi göçmenler de olduğundan, genel olarak göçenlerin sayısı 200.000'den fazladır.”¹⁵

Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinin ardından bölgedeki Türkler daha fazla sıkıştırılmaya başlanmıştır. Borçalı'da bu politika daha bariz biçimde yürütülmektedir. Çarlık Rusya'sı amacına ulaşmak için Borçalı'ya Ermenileri, Yunanları ve Almanları yerleştirmiş, bölge beyleri ve ağaların topraklarını ellerinden alarak onların ekonomik gücünü zayıflatmış, geçirdiği idari reformlarla Borçalı topraklarını komşu iller arasında parçalamıştır. Bu reformlar Borçalı'da Türklerin sayısının azaltılması amacına hizmet etmektedir. Şöyle ki, 1819 yılında Tiflis Gubernatörlüğü'ne¹⁶ bağlı Borçalı *distansisi*¹⁷ kurulmuş, 1880 yılında Borçalı kazasına dönüştürülmüş, o zamana kadar Borçalı'nın bir parçası olan Karayazı ve Karaçöp ayrıştırılmıştır. Yüz ölçümü 111,96 mil kare, Türk nüfusu 33770 olan Borçalı kazası 4 parçaya bölünmüştür: Borçalı, Yekaterinfeld, Dağ Borçalısı ve Trialet. Kazanın idari merkezi olarak, Çarlık Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakından sonra Ermenilerin büyük kısmını yerleştirdiği Şülever kasabası seçilmiştir.

14 Arzumanlı ve Mustafa, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya.Soyqırım.Qaçqınlıq.*

15 Шавров Н.Н., *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам:* 63.

16 Gubernatörlük” kelimesi Latince “gubernium” kökünden gelmektedir ve bu kavram, Rusya İmparatorluğu idari yapılanmasındaki yeri dikkate alındığında, Türkçeye “Vilayet” olarak çevrilebilir.

17 Çarlık Rusya'da mevcut olmuş bölgesel idari yönetim birimi

Borçalı'ya her ne kadar diğer milletler göç ettirilse de, *Tiflis Gubernatörlüğü* nüfusunun yaklaşık yarısı (107.623 kişiden 63.445 kişi) Azerbaycan Türkü'ydü.¹⁸ Yalnızca Tiflis'te 7.000 Türk yaşıyordu. Trialet'te 10.560, Yekaterinenfeld'de 13.762, Dağ Borçalısı'nda 3.058, Borçalı'da ise 36.065 Türk yaşamaktadır. Bu nahiyelerin yönetimine Rus asıllı Pristavlar ve bölgenin Hristiyan nüfusundan, özellikle Ermenilerden seçilmiş temsilciler atanmıştır. Bu da haklı olarak Borçalı Türklerinin itirazına sebebiyet vermiştir.

2. Ermenilerin Borçalı Üzerindeki İddiaları

1905-1907 Devrimi'nden sonra Çarlık Hükümeti Kafkasya'da yeniden *Canişinlik* yönetimini onarmış, Ermeniperest İ.Vorontsov Daşkov'u *Canişin* atamıştır.¹⁹ İ.Vorontsov Daşkov göreve başladıktan sonra Borçalı'da askeri hal ilan etmiştir. Borçalı Türk'lerinin liderleri olan K.E.Ünsizade, A.M.Bedelov, İ.S.Hasanzade, M.A.Abbaszade, Borçalı Müslüman Teşkilatı'nın üyeleri S.Aliyev ve M.Mirzeyev sudan sebeplerle gözaltına alınmışlardır.

20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni'ler Borçalı'nın *Tiflis Gubernatörlüğü*'nden ayrıştırılarak *İrevan Gubernatörlüğü*'ne katılması için uğraşmaktadırlar. Yerel nüfusun taleplerini dikkate alan *Tiflis Gubernatör Konseyi* 1914 yılında Borçalı'nın *Tiflis Gubernatörlüğü*'nün sınırları içinde kalmasına karar vermiştir. 1917 yılında Ermeniler Borçalı kazasının bir parçası olan Dağ Borçalısı ve başka topraklarda *Gümrü Gubernatörlüğü* kurulmasına çalışmışlardır. Kaza komiseri Ebdürrahimbey Hakverdiyev'in başkanlık ettiği Dağ Borçalısı nahiyesi *İcma* Temsilcilerinin kurultayında bu mesele gündeme getirilmiş ve oybirliğiyle *Tiflis Gubernatörlüğü*'nün içinde kalma yönünde karar alınmıştır.²⁰

1917 Devrimi'nden sonra Borçalı, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında mücadele alanına dönüşmüştür. 1918 yılında Kafkasya'da üç bağımsız

18 Tiflis Gubernatörlüğü, günümüz Gürcistan'ın kuzeydoğusunu, Ermenistan'ın kuzeyini ve Azerbaycan'ın kuzeybatısını kapsayan, merkezi günümüzdeki Tiflis şehri olan bir gubernatörlüktür. Bu gubernatörlük, şu kazalardan (uezdlerden) ve dairelerden (okruglardan) oluşmaktaydı; Tiflis, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşeti, Telav, Tioneti, Signah ve Zakalata dairesi. Bu Gubernatörlükte 1897 itibarıyla 1.051.032 kişi yaşamaktaydı. (Mustafa Tanrıverdi, "Çarlık Rusyasında Tiflis Vilayeti," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII, sayı 2 (2019): 339-343).

19 Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı işgalinin ardından tüm Güney Kafkasya'yı kapsayan Gürcistan Baş Hakimliyi idari birimi kuruldu. 1844'te bu birim "Kafkasya Canişinliği" adıyla yeniden yapılandırıldı. Canişinlik sisteminde tüm askeri ve sivil hükümlerlik yetkisi canişine mahsustu ve yalnız Rusya Çar'ına hesap veriyordu. Kafkasya Canişinliği Gubernatörlüklere bölünmüş olub, her birisi general-gubernatör tarafından yönetiliyordu. 1881'de canişinlik sistemi kaldırılmış, 1905-1907 Rusya Devrimi zamanı yeniden onanmıştır.

20 Şurəddin Məmmədli, *Alın yazımız* (Tiflis: Dayaq, 1997):87.

devletin kurulmasından sonra Borçalı toprakları uğrunda mücadele daha da kızışmıştır. İrevan topraklarını elde ettikten sonra Borçalı'nı sahiplenmeyi hedefleyen Ermeniler bunu başaramayınca onun işgali ile bağlı hazırlık yapmaya başlamışlardır. Ermenilerin toprak hırsı, Ermenistan-Gürcistan Savaşı'na kadar uzanmaktadır.

1918 yılının yazından itibaren Borçalı'da yerleşik Ermeniler ayaklanmaya başlamışlardır. Şülever köyünün yakınındaki Azerbaycanlı köyleri ateşe tutulmuş, evler yağmalanmış, binaları yakılmıştır. İmir, Saraçlı köylerinin ahalisine mahsus tahıllar biçilip yağmalanmıştır. Yukarı Saral ve Görarlı köylerinin büyükbaş-küçükbaş hayvanları, onların erzak depoları, tarım araç-gereçleri Ermeniler tarafından çalınmıştır. Ağustos ayında Aşağı Saral köyünden 130, Saraçlı'dan 30 büyükbaş hayvan yağmalanmıştır.²¹

“Daşnaksütyun” partisi Başkanı Ovannes Kaçaznuni'nin yönettiği Ararat Hükümeti; Karabağ, Zengezur, Borçalı, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinin Ermeni toprağı olduğunu iddia ederek Ermenistan'a birleştirilmesi talebinde bulunmuştur. Ermeni ordusu Gürcistan sınırını geçerek Borçalı'nın bir parçası olan Dağ Borçalısı'na saldırdı. Ermenilerin ilk saldırıları küçük çaplı ve istihbarat niteliğindedir.

Ermenistan'la sınır bölgelerdeki durum Gürcistan'ı karşı atağa geçme mecburiyetinde bırakmıştır. Bu sebepten Gürcü askerlerinden oluşan bir ordu zırhlı trenle sınır bölgesine nakledilmiştir. 1918 yılının Ekim ayında Borçalı'da olağanüstü hal ilan edilmiştir. Tsakeri ve Koraçi köyleri uğrunda iki taraf arasında şiddetli mücadele neticesinde köyler iki taraf arasında el değiştirmiştir. Gürcüler tarafından zırhlı trenin çalıştırılmasıyla Ermeni'ler geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Gürcistan hükümetine Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından 01 Aralık 1918 yılında gönderilmiş notada tüm Ahılkelek kazası ve Borçalı kazasının büyük bölümünün Ermenistan toprakları olduğu ve Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

6 Aralık 1918-de Ermenistan ordusu daha büyük kuvvetle Ahılkelek'ten Gürcistan'a saldırmıştır. Ahılkelek bölgesindeki köyleri yağmalayan Ermeniler Aralık ayının 17'sinde sisli havanın avantajlarını da kullanarak Senain bölgesine sokularak Uzunlar köyünü ellerine geçirmişlerdir.²² Ermeniler önceden hazırlanmış saldırı planı ile üç taraftan ilerlemeye başlamışlardır. Borçalı kazasında bulunan köylerde katliamlar yapılmış, Şulaver köyü Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Sadahlı köyü uğrunda şiddetli çatışmalar

21 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərneşr, 1991): 22.

22 Nəşib Nəşibzadə, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)* (Bakü: Ay-Ulduz, 1996): 96.

olmuştur. Onlarca Azerbaycanlı'nın şehit olduğu çatışmalarda Ermeniler köyü ele geçirmeyi başarmışlardır. Sadahlı uğrunda çatışmalarda şehit olan Azerbaycanlılar ve Gürcüler Tiflis'deki kardeşlik kabristanında defnedilmişlerdir. Çatışmalarda en fazla zarar gören ise Azerbaycanlıların yaşadığı köyler olmuştur. Sadahlı, Lembeli, Demye, Görarhı, Saral, Ağammedli, Kolgir, Qızıl Hacılı, Körpülü, Taşır köyleri yağmalanmış, ahali işkencelere maruz kalmıştır.²³

Savaş iki kanatta şiddetle devam etmiştir: sağ kanatta Uzunlar, Ağbat, Şülöyür istikametlerinde; sol kanatta Celaloğlu, Bolnis-Haçın, Dağet-Haçın istikametlerindedir. Gürcü ordusunun içinde 500 kişilik Müslüman taburu ve 200 kişilik Müslüman bölüğü vardır. Ahılkelek'te de 500 kişilik Müslüman taburu oluşturulmuştur.²⁴ İlk günler Ermeni ordusu hızla ilerlemiş, Gürcüler kayıplar vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ayrım istasyonu uğrunda çatışmada Gürcü ordusu 500 kayıp vermiş, iki zırhlı tren Ermenilerin eline geçmiştir. Ermeni dış işler Komiseri Gürcistan'a Kartli sınırına kadar olan toprakları Ermenilere bırakmak hakkında ultimatoma vermiştir. Bu ultimatoma göre Gürcistan Borçalı, Ahılkelek kazalarından, Tiflis kazasının bir kısmından (Tiflis'i de kapsamakla) vazgeçmelidir. Bu ultimatodan sonra Gürcistan Ermenistan'a diplomatik ilişkilerinin kesildiğine dair nota göndermiştir. Bununla da savaş daha şiddetlenmiş oldu. Gürcü ordusu ile birlikte yerel Türk yiğitleri de Ermenilere karşı kahramanlıkla savaşmış, köylerinin onlar tarafından ele geçirilmesini engellemektedirler.

Ermenilerin daha fazla ilerlemesini istemeyen Gürcistan bölgeye ilave askeri kuvvet göndermiş ve savaşı kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Ermeniler tarafından işgal edilmiş Şulaver ve Sadahlı geri alınmıştır. Mağlup olduğunu ve bu gidişle eski sınırlarına kadar geri püskürtüleceklerini sezen Ermeni ordusu savaşı 31 Aralık saat 24-te durdurmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Bununla da iki haftalık Ermeni-Gürcü savaşı bitmiştir.

Kafkasya'daki bu yeni savaş Fransa ve İngiltere'nin dikkatinden kaçmamıştır. Onlar durum daha fazla gerginleşmeden uzlaşma konusunda tarafları yola getirmişlerdir. 1919 yılında Ocak ayının 9'undan 17'sine kadar Tiflis'te Ermenistan ve Gürcistan arasında bir barış konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferans sırasında bir sürü problemler tartışılmış, ahalisinin büyük çoğunluğunun Azerbaycanlılardan oluşan Borçalı topraklarının kaderi bölgenin

23 Mahir Qəribov, "1918-1921-ci illərdə Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri və Loru-Pəmbək bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi," *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"* no:3 (Tusi Nəşriyyatı, 2012): 67.

24 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərneşr, 1991): 31.

gerçek nüfusu olan Türkler (Azerbaycanlılar) olmadan masaya yatırılmıştır. Yaklaşık iki hafta devam eden Ermeni-Gürcü savaşı İngiliz ve Fransızların desteği sayesinde Borçalı'nın üç parçaya bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre Borçalı'nın güneyi Ermenistan'a birleştirilmiş, Loru bağımsız bölge ilan edilmiştir.²⁵ Böylece Ermeniler ileride bu toprakların da Ermenistan'a birleştirilmesi için ilk adımı atmış, amaçlarına biraz daha yaklaşmışlardır.

1920 yılında Sovyet Rusya'sı tarafından Kafkasya'nın işgaline başlanmıştır. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulmuştur. Rus ordusunun gücüne güvenen Ermeniler tekrar Gürcistan'a karşı toprak iddialarına başlamış, Tiflis'e notalar göndererek Loru'dan vazgeçme taleplerini bildirmişlerdir. Her taraftan Sovyet Cumhuriyetlerinin kuşatmasında kalan Gürcistan çıkmaza girmişti.²⁶ Sovyetler Birliği Ermenilerin hem Azerbaycan'a, hem Gürcistan'a karşı düşmanca tavırlarından ve toprak iddialarından Güney Kafkasya'yı ilhak etmek amacıyla yararlanmıştı. Şöyle ki, 1920 yılının başlarında Karabağ'da başlayan Ermeni isyanı Sovyet Ordusu'nun Azerbaycan'a girmesi için bahane olmuştur. Aynı senaryo Gürcistan'da da başarıyla uygulanmıştır. 11 Şubat 1921 gecesi Loru'da Ermeni köylerinde isyan başlatılmış, sadece birkaç gün içinde Borçalı kazası Menşevik ordusundan (Gürcistan Silahlı Kuvvetleri) temizlenmiştir. Ermeni isyanını bahane eden Kızıl Ordu Gürcistan topraklarına sokulmuş, Gürcistan Sovyetleştirilmiştir. Gürcistan İnkılap Komisyonu'nun hazırladığı evraklarda Borçalı'nın hangi devletin sınırlarına katılacağı meselesinin çözümünün yerel halka bırakıldığı yazılmaktadır. İşgalden sonra Komünist Partinin 02 Mayıs 1921 yılındaki toplantısında Güney Kafkasya'daki toprak problemlerinin çözülmesi amacıyla özel komisyon kurulmuştur. Başkanı Kirov olan Komisyon üç devletin temsilcilerinden oluşmaktadır. 25-27 Haziran 1921'de yapılmış toplantıda Gürcistan'ı A. Svanidze, Todria, Ömer Faik, Azerbaycan'ı M. D. Hüseyinov, M. Hacinski, E. Resulzade, Ermenistan'ı A. Bekzadyan, Muradyan temsil etmiştir. Ermeni temsilcileri sürekli Ermenistan topraklarının azlığından şikâyet edip yeni topraklar elde etmek amacıyla Stalin'e bilgi vermek için Kirov'a baskı yapmışlardır. Toplantının ilk günü Komisyon karşısında konuşan Ermeni temsilcisi Ermenistan'ın yeteri kadar toprağının olmadığını, bu şekilde bağımsız siyasi birim olarak var olamayacağını hatırlatmış, Gürcistan ve Azerbaycan'dan topraklarının bir kısmının Ermenistan'a verilmesini teklif etmiştir. Bu amaçla Komisyon'dan Loru'nun tamamının Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir. Gürcistan temsilcileri bu bölgenin ikiye bölünmesi

25 Nəşib Nəşibzadə, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)* (Bakü: Ay-Ulduz- 1996): 99.

26 Kuzeyden Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, doğudan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Güneyden Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından çevrilmiştir.

- doğu kısmının Ermenistan'a verilmesi, batı kısmının Gürcistan'a bırakılması teklifini ortaya atmıştır. İkinci gün Gürcistan yeni teklifle gelerek Doğu Loru'nin Ermenistan'a birleştirilmesini, batı kısmında ise seçimin referandum geçirilmesi şartıyla halka bırakılmasını ileri sürmüştür. Ermenistan bu tekliflerin hiçbirisiyle tatmin olmamıştır. Toplantının son günü bir anlaşmaya varılamayınca tartışmalı sorunun çözümü Kafkasya Bürosu'na bırakılmıştır.

1921 yılında Gürcistan'a ziyarette bulunmuş Stalin Komisyon'un kararına rağmen Loru'nun Ermenistan topraklarına katılması hakkında karar kabul etmiştir.²⁷ Şöyle ki, 7 Temmuz 1921'de Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kafkasya Bürosu (sadece 3 kişiden oluşuyordu) Stalin'in başkanlığında Gürcistan-Ermenistan sınır problemlerini müzakere etmiştir. Sonuç olarak tüm Neytral bölge (Loru) Ermenistan'a birleştirilmiştir.²⁸ Tarihiçi Aleksandre Muciri'nin de Mnatobi dergisinde yazdığı gibi böylesine zor bir konu tek bir kişinin taraftarlığıyla çözülmüştür.²⁹ Kafkasya Bürosu'nun bu kararıyla ilişkin 16 Temmuz 1921'de Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin yeni oluşturulmuş Siyasi Bürosu'nun özel toplantısı çağrıldı ve bu toplantıda Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosu'nun Loru'nun Ermenistan'a verilmesi kararı onaylanmıştır. Ağustos ayında Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kurultayı'nda da Loru meselesine bakılmış ve Ermenistan'a verilmesi onaylanmıştır.³⁰ Nihayet, 6 Kasım 1921'de Gürcistan İnkılap Komitesi Başkanı Budu Mdivani ve Ermenistan Halk Komiserleri Şurası'nın Başkanı Aleksandr Myasnikyan'ın imzaladıkları Beyanname ile Gürcistan'la Ermenistan devlet sınırları belirlenmiştir. Bu belge doğrultusunda Loru Ermenistan topraklarına katılmıştır. Bolşeviklerin gelişiyle bölünen Borçalı'da Azerbaycanlılar ayaklar altına alınmış, varlıkları hiçe sayılmıştır.

Bu kararla birlikte 3810 km²-lik tarihi Azerbaycan toprakları olan Loru Ermenistan'a birleştirilmiştir. Zengezur ile beraber bu topraklara da Suriye'den ve Lübnan'dan getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir.

Kurulduğu ilk dönemlerde (1880-li yıllarda) 5785,6 km² büyüklüğündeki Borçalı 1922-29 yıllarında 2655 km²'ye kadar küçülmüş, Gürcistan ve Ermenistan arasında bölüştürülmüştür.³¹ Yerli Azerbaycanlılar tazyiklere maruz kalmış ve zaman zaman göçe zorlanmıştır.

27 Əziz Ələkbərli, *Qədim türk-oğuz yurdu - "Ermənistan"* (Bakü: Sabah Nəşriyyatı, 1994): 197.

28 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərnaşr, 1991): 55.

29 Toplantı 3 kişi arasında yapılmış, onlardan biri kararın lehine, diğeri aleyhine oy kullanmıştı.

30 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərnaşr, 1991): 55.

31 Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*, 61.

3. Taşnaksütyun Terör Örgütünün Gürcistan'daki Türklere Yönelik Eylemleri

Ermeniler Gürcistan'ın Türk ahalisini, özellikle de Borçalı Türklerini sindirmek için terörü yaygın biçimde kullanmışlardır. 1890 yılında Ermeniler Gürcistan'da Taşnaksütyun Partisi'ni kurmuşlardır. Taşnaksütyun Partisi 1800'lerin sonunda ilk olarak Türkiye'de çeteler şeklinde örgütlenmiştir. Taşnaklar, İngiliz-Fransız işgalcilerin ve Türkiye'de işgalci ve sömürgeci amaçlar peşinde koşan Rus büyük devletin elinde kör araca dönüşmüştü. Parti komplocu bir örgüt olarak ortaya çıkmış ve neredeyse tek faaliyet yöntemleri terör ve cinayet olmuştur. Örgüt, Türkiye'deki provokatif eylemleriyle Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişkilerin korkunç kanlı çatışmalara varacak kadar bozulmasına neden olmuştur.

İstediği sonuçlara ulaşamayan ve Türkiye'de faaliyetlerini sürdürme imkânını kaybeden Taşnaklar, çalışmalarını Güney Kafkasya'ya, Çarlık Rusya'sının topraklarına kaydırmıştır. Taşnakların Türklere olan tüm nefretini artık yerel Müslüman halka, Azeri (Borçalı) Türklerine yönlendirilmiştir.³²

Parti adı altında kurulan bu örgütün temel amacı Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Türkiye'nin Anadolu topraklarında "Büyük Ermenistan" devleti kurmaktır. Terör örgütünün 1892 yılında birinci kongresi yapılmış ve Türklere karşı suikastlar düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın ardından Gürcistan'da yaşayan Türklere yönelik bir sürü terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. Eylemlerden önce yerli Müslüman nüfusu tahrik etmek için çeşitli yollara başvurulmuş, karışıklık yaratılmıştır.³³ 01-23 Kasım 1905 arasında taşnak militanları Armen, Kara Bağdasaryan, Tiqran Stepanyan ve Durbah'ın liderliğindeki kana susamış bir grup terörist Tiflis'te, Borçalı'da Türklere katliam yapmışlardır. Kaynaklara göre sadece bir gasilhaneye 10'dan fazla ceset getirilmiştir.³⁴ Ayır-ayrı camilere onlarca Müslüman cenazesi taşınmıştır.

32 Mehmet Perinçek, "İki Gürcü siyasetçinin Ermeniler ve Taşnaklara bakışı," *Marmara Üniversitesi*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi/>.

33 V. Voronov'un 1905'te Rusya Adalet Bakanı ve Tiflis Savcısına gönderdiği telgrafta şu bilgiler rapor halinde sunulmuştur: "Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta İslam dini ile alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildir. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kızdırmak ve kutsal değerleriyle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Müslümanları çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonraları Ermenilerin yasak yayın yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak el konulmuştur" (Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29.)

34 Tiflis Savcısı tarafından Rusya Adalet Bakanlığına 1905'te gönderilen 119 sayılı rapor da 33 ölü tespit edildiği rapor edilmekteydi. Söz konusu olaylarda Ermenilerin Müslümanları kızdırttıkları, şiddet eylemleri ile yıldırma çalışmaları ve olayların çıkmasına neden oldukları görülmektedir. (Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29.)

I Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin mağlubiyeti Ermenilere planlarını hayata geçirmek için yeni fırsatlar tanımıştır. Ermeni teröristler Güney Kafkasya'nın Türk ahalisine karşı katliamlar gerçekleştirmeye başlamışlardır. Ermeni teröristler tarafından bir taraftan Türklere saldırılar düzenlenmiş, diğer taraftan Türkleri savunmaya çalışan insanlar hedef haline gelmişlerdir. Ermenilere karşı Türkleri savunmaya çalışan vatansever yiğitlerden birisi de İsrafil ağa Acalov'dur. Borçalı Türklerinden olan Acalov, Tiflis Şehir Mahkemesi'nde avukat olmakla yanı sıra, Borçalı Türklerini (Gürcistan Azerbaycanlıları) Ermeni Taşnaklarından korumak için yerel savunma alayını kurmuş; onları kendi imkânlarıyla silahlandırmıştır. Çünkü İsrafil Ağa'nın doğup büyüdüğü köy olan Kepenekçi köyü devamlı Ermeni teröristlerin hedefi halindedir. Kepenekçi köyüne komşu olan Haçın Köyü'nün nüfusu Ermenilerden oluştuğundan Ermeni Generali Andranik'in ordusunun askerleri Lök dairesinden geçerek buraya toplaşmış, Kepenekçi köyüne saldırı düzenlemeyi ve katliam yapmayı planlamışlardır. Bundan haberdar olan köyün ileri gelenleri yeni bir katliamın önüne geçmek için Ermenilerin kan dökülmeden Tiflis'e gitmeleri şartıyla yolu açacaklarını bildirmişlerdir. Ermeniler de bu şartı kabul etmişlerdir. Onların hainliğini çok iyi bilen İsrafil Ağa Acalov tedbiri elden bırakmamış, Ermenilerin gitmesinden emin olmak için onları izlettirmiş, köyün savunmasını devam ettirmiştir. Nitekim sezilerinde yanılmamıştır. Ermeniler verdikleri sözü tutmamış, geri dönerek köye aniden saldırmaya çalışmış, kendi tuzaklarına kendileri düşmüşlerdir. Kepenekçi köyü uğrunda bu çatışma sonucu Andranik'in sağ kolu kabul edilen General Nazarbekov ve çok sayıda Ermeni teröristi öldürülmüştür. İsrafil Ağa Acalov tarafından planları bozulan ve 800-den fazla kayıp veren Ermeni teröristler bu mağlubiyetin acısını çıkarmak için 1918 yılının Kasım ayında ona karşı suikast hazırlamışlardır. Ermeni teröristler tarafından İsrafil Ağa'nın Tiflis'teki evine baskın düzenlenmiştir. İsrafil Ağa, saldırıdan ağır yaralı olarak kurtulsa da, kaldırıldığı hastanede yapılan ikinci saldırıda katledilmiştir.³⁵

Gürcistan'da Türklere yönelik terör saldırıları durmamıştır. Bu saldırıların esas hedefi görkemli devlet adamları, diplomatlardır. 1920-1922 yıllarında Nemesis Operasyon'u diye anılan bir suikast kampanyası başlatmıştır. "Şahan Natali" kod adını kullanan Hagop Der Hagopian adlı bir Amerikalı Ermeni'nin önderlik yaptığı Nemesis grubunun hedefi 'Ermenilerin düşmanlarını' ölümlerle cezalandırarak 'adaleti' sağlamaktır. Bu harekâta Nemesis grubu toplam sayıları 10'u bulan Azeri, Ermeni ve Türk'e suikastlar düzenleyerek öldürmüştür. Nemesis tarafından öldürülenler Talat Paşa, Cemal Paşa, Said

---

35 Arzu Bayramova, "Tarihin büyük çınarı ve asla kapanmayacak bir devr," *Kafkassam*, 21 Mart 2018, <https://kafkassam.com/tarihin-buyuk-cinari-ve-asla-kapanmayacak-bir-devr.html>.

Halim Pasha, Bahattin Şakir Bey, Cemal Azmi Bey, Fatali Khan Hoyski, Bihbud Khan Jivanshir ve hain oldukları iddia edilmiş olan üç Ermeni'dir.³⁶

19 Haziran 1920 Yılında görkemli politikacı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından biri ve ilk başbakanı Fetali Han Hoyski yakın silah arkadaşı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde yüksek mevkilerde çalışmış Halil Bey Hasmemmedov ile birlikte Tiflis Bale Tiyatrosu'nun yakınlarında terör saldırısına uğramıştır. Fetali Han Hoyski Osmanlı Devletinin Erzurum şehrinden gelmiş kiralık Ermeni teröristler Aram Erkanyan ve Mişaq Qriqoryan'ın (bazı kaynaklarda Kirokasyan) arkadan açtıkları ateş sonucu hayatını kabetmiştir. Aram Erkanyan 1918'de Bakü'de katliam yapan Ermeni Taşnaklardan birisidir. Onun terör saldırıları bununla sınırlı kalmamış, 1922'de Berlin'de Dr. Bahattin Şakir'e suikast düzenlemiştir. Daha sonra Güney Amerika'ya firar ederek orada da yaşamını sürdürmüş, Ermeniler tarafından ulusal kahraman ilan edilmiştir. Günümüze kadar Ermeniler Nemesis operasyonunun sözde Ermeni soykırımına karşı hak mücadelesi olduğunu dünyaya kabul ettirmeye çalışarak teröristleri kahraman ilan etmektedirler.³⁷

19 Temmuz 1920 Yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından biri Hasanbey Ağayev Tiflis'te Taşnak teröristlerin saldırısı ile katledilmiştir.

22 Temmuz 1922 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Eski Bahriye Bakanı ve Dördüncü Ordu Komutanı ve Suriye Genel Valisi Cemal Paşa, Petros Ter-Porosyan, Artashes Gevorkyan ve Stefan Sarıkyan tarafından kurşunlanarak öldürüldü. Bu terör saldırısında Eski Bahriye Bakanı Cemal Paşa ile birlikte yaverleri Şevket ve Süreyya Beyler de şehit edilmişlerdir.³⁸

Sovyet döneminde Ermeni teröristler kabuklarına çekilmiştir. Sovyet Rusya'sının çöküşüne doğru yeniden atağa kalkarak Borçalı Türklerine karşı bir sürü eylemler gerçekleştirmiştir. Eylemleri azalsa da 1980-lerin sonlarında Ermeniler tarafından başlatılmış etnik temizleme sonucunda Borçalı'nın şimdiki Ermenistan sınırları içinde kalan kısmında yaşayan tüm Azerbaycanlılar anavatanlarından kovulmuştur.

36 Turgut Kerem Tuncel, "Ermeni Devrimci Federasyonu – Taşnaksutyun," *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2015/ 4, 10 Şubat 2015, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

37 "Avengers," *Operasyon Nemesis İnternet Sitesi*, Erişim: 04.06.2020, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.

38 Nevzat Artuç, "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri Ve Siyasi Hayatı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2005): 349.

4. Sovyetler Birliği'nin Çöküşü Sonrası Gürcistan Azerbaycanlılarının Durumu

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Gürcistan'da başkaldırmış milliyetçi herekattan en çok etkilenen de Azerbaycanlılar olmuştur. 100000-den fazla Azerbaycanlı topraklarını terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Azerbaycanlıların sıkıştırılması ve sindirilmesi politikasında Ermenilerin de büyük katkısı olmuştur. 1990 Yılında sadece birkaç ayı içinde Marneuli ilçesinin Azerbaycanlı nüfusuna karşı bir sürü terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. 10 Martta Sadahlı köylüsü kaçırılarak Ermenistan'a götürülmüştür. Nisan ayında Kasımlı köyünün sakini öldürüldü. 3 Ağustosta Arıhlı köyünün sakini katledilmiştir. 11 Ağustos 1993-de Marneuli şehir merkezi pazarında Ermeniler tarafından organize edildiği düşünülen patlama olmuştur. Bu terör eylemi 2 kişinin hayatını kaybetmesi, 20-den fazla kişinin yaralanması ile sonuçlanmıştır. Aynı yıl Kepenekçi köyünün iki sakini rehin alınarak Ermenistan'a kaçırılmıştır.³⁹ O yıllarda Azerbaycanlılar tarihi topraklarını terk edip Azerbaycan'a toplu göç etmeğe mecbur olmuşlardır. Bu dönemde izlenen politikalar ve karşılaştıkları terör eylemleri ve sindirilme taktiği sonucu yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı Gürcistan'ı terk etmiştir.⁴⁰ Gürcistan Ulusal İstatistik Komitesi'nin 1989 verilerine göre bu devletin sınırları dâhilinde 307.556, 2002 verilerine göre 284.761, 2014 verilerine göre 233.024 Azerbaycanlı yaşamaktadır.⁴¹ Rakamlardan da görüldüğü üzere Gürcistan'ın Sovyetler Birliğine bağlı olduğu devre bağımsızlığa kavuştuğu kıyaslandığında gözle görülür bir azalma sezilmektedir. Bunun esas sebepleri yukarıda da belirtildiği gibi bölgede yapılmış terör eylemleridir. Bu eylemler Gürcistan'da iktidara gelmiş aşırı sağcılarla Azerbaycanlılar arasında çatışmaların olması, illegal biçimde Azerbaycanlıların yaşadıkları bölgede Türk menşeli bir sürü coğrafi adların değiştirilmesi gibi sebeple meydana gelmiştir.⁴² Sonraki yıllar Gürcistan'da yapılmış toprak reformlarından Azerbaycanlıların yararlanamaması sonucunda ekonomik durumlarının daha da kötüleşmesi onların anavatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalmaları nedenlerindedir.

Gürcistan'da radikal sağcılar devrildikten sonra suç oranları azalmaya başlamış, Borçalı Türklerine (Azerbaycanlılara) olan baskı nispeten

39 Şahbaz Şamioğlu, *Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər)* (Bakü: Azərbaycan N, 1997):154.

40 Asker, Ögütçü, *Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar*, s. 246.

41 "Georgia's Armenian And Azeri Minorities," *International Crisis Group*, 22 Kasım 2006, <https://www.refworld.org/pdfid/45a4ac0d2.pdf>.

42 Said Ethem, "The turks of Borçalı in Georgia: ethnic identity in borderland," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010.

hafiflemiştir. Haydar Aliyev'in Azerbaycan Devleti'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Azerbaycan-Gürcistan ikili ilişkilerinde büyük gelişme kaydedilmiştir. Gürcistan'la ilişkilere büyük önem veren Haydar Aliyev bu ülkenin Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze ile dostluk münasebetlerinden de faydalanarak stratejik ortaklığa varacak yakın ikili ilişkiler kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Bütün bunlara rağmen ülkenin Azerbaycanlı nüfusu bir sürü problemler yaşamaya devam etmektedir.

Günümüz Gürcistan'ında Kvemo-Kartli bölgesi Azerbaycanlıların en çok yaşadıkları bölgedir. Buradaki genel nüfusun yüzde 41.75-ni Azerbaycanlılar oluşturmaktadır. 6528 kilometrekare yüzölçümüne, 423986 kişi nüfusa sahip bu bölge 6 şehirden (rayondan) oluşmuştur.⁴³ Kvemo-Kartli bölgesinin en büyük şehri Marneulidir. Bu şehir aynı zamanda Azerbaycanlıların en sık yaşadıkları şehirdir. Buradaki nüfusun yüzde 83,1'i Azerbaycanlılardan oluşmaktadır. Dmanisi ilinin nüfusunun yüzde 66,8'i, Bolnisi ilinin nüfusunun yüzde 66-1, Gardabani nüfusunun yüzde 43,7'i Azerbaycanlılardı.⁴⁴ Bu bölge Gürcistan'ın bağımsızlığından bu yana en çok nüfusu eksilen bölgedir. İstatistik verilere bakarsak 2002 yılında bölge nüfusunun 497530 kişi olduğunu görürüz. Bu da 12 yıl içinde nüfusun 70.000 kişi eksilmesi demektir.

Kvemo-Kartli bölgesinden sonra Azerbaycanlıların en sık yaşadıkları bölge Kakheti'dir. Buradaki Azerbaycanlıların nüfusu 32.354 kişi olarak, genel nüfusun yüzde 10.16'nı oluşturmaktadır.⁴⁵ Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te de çok sayıda Azerbaycanlı yaşamaktadır. Onların sayısının 15.000'den fazla olduğu belirtilmektedir.⁴⁶

Azerbaycanlıların yerleşim alanları genellikle köylerdir. En çok tarımla uğraşan ahalinin gelir düzeyi oldukça düşüktür. Onların sosyo-politik alandaki katılımları da iç açıcı değil. 20. yüzyılın 80'li yıllarından Gürcistan'da başlayan aşırı milliyetçi akıma paralel olarak Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık bütün alanlarda kendini göstermiştir. Şöyle ki, o yıllarda tüm üst düzey görevlerde çalışmış Azerbaycanlılar görevlerinden uzaklaştırılmış, yerlerine Gürcüler atanmıştır. Günümüzde bile Azerbaycanlıların sık yaşadıkları illerde tüm yüksek konumlara Gürcüler atanmaktadırlar. Bu bölgenin aksine Ermenilerin sık yaşadıkları Samshe-Cavaheti bölgesindeki tüm üst düzey görevlerde Ermeniler çalışmaktadır.⁴⁷

43 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 2004, <http://mfa.gov.az/files/file/Gurcistan.pdf>.

44 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

45 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

46 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

47 Jonathan Wheatley, "The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia," *European Center for Minority Issues*, (Eylül 2009), https://www.files.ethz.ch/isn/106670/working_paper_44_en.pdf.

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlıların parlamento ve yerel seçimlerde seçilme oranları oldukça düşüktür. 1992 seçimlerinde Azerbaycanlılarda bir temsilci bile parlamentoya seçilmemiştir. Sonraki seçimleri incelediğimizde 1995’de 5, 1999’da 6, 2004’te 3, 2008’de3, 2008’de 3, 2016’da 4 Azerbaycanlının parlamentoda sandalye sahibi olduğunu görülmektedir.⁴⁸

Yerel kurumlarda da durum aynıdır. 2017 yılı yerel seçimlerde de Azerbaycanlıların genel nüfusa oranla çoklukta olmasına rağmen aday sayısı en az olmuştur. Gürcistan sınırları dâhilinde etnik azlıkların çoğunluk oluşturduğu 8 belediye mevcuttur. Bu belediyelerin sınırları dâhilinde 102.788 kişi Gürcü, 170.830 kişi Azerbaycanlı, 90.370 kişi Ermeni yaşamaktadır. Bahsettiğimiz seçimlerde Gürcüler 137, Ermeniler 81 yer elde ettikleri halde Azerbaycanlılar sadece 58 yerin sahibi olmuşlardır. Bu da Azerbaycanlıların maruz kaldığı ayrımcılığın bir örneği sayılabilir.⁴⁹

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlıların sosyo-politik alanlarda katılımının yeterli olmamasının diğer bir sebebi Gürcü dili bilgilerinin yetersizliğindedir. Dil problemleri bütün alanlarda zorluklarla karşılaşmalarına sebep olmaktadır. Okul çağındaki çocukların Gürcü dilini öğrenmeleri ve Gürcistan’a entegrasyon sürecinin hızlandırılması amacıyla özel devlet programları uygulanmaktadır. Maalesef bu uygulamalar da Azerbaycanlıların Gürcü cemiyetine adapte olması için yeterli değildir.⁵⁰ Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlı gençler üniversite için en fazla Azerbaycan’ı ve Türkiye’yi tercih etmektedirler. Bu ülkelerde mezun olanlar geri döndüklerinde iş bulma problemleri yaşadıklarından dolayı çoğu zaman eğitim aldıkları ülkede yaşamayı seçmektedirler. Bu da Gürcistan’da yaşayan eğitilmiş Azerbaycanlıların sayısının azalması, “beyin göçü” etmesiyle sonuçlanmaktadır. Doğup-büyüdüğü toprakları terk etmek istemeyenler ise işsizlikle mücadele etmektedirler. Gürcistan’da genel işsizlik oranı yüzde 12’lerde olduğu halde, Kvemo-Kartli bölgesinde bu oran iki kat fazladır.⁵¹

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlılara hitap eden medya organlarının sınırlı olması onların sosyo-politik süreçlere katılımına engel olan sebeplerdendir.

---

48 “Post-election statement of the national democratic institute of Georgia’s 2017 local government elections,” *National Democratic Institute*, 4 Aralık 2017, https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Georgia%20final%20election%20statement%202017_English.pdf.

49 “Post-election statement of the national democratic institute of Georgia’s 2017 local government elections,” *National Democratic Institute*.

50 Wheatley, “The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia.”

51 Karli-Jo Storm, “Bordering Georgia’s Azeris: An Examination of Borders and Identity in Kvemo Kartli,” *Idea*, <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-constitutional-political-reform-process-in-georgia-armenia-and-azerbaijan.pdf>.

Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan medya organları oldukça azdır. Mevcut olanlar ise son zamanlar yaşadıkları ekonomik problemlerden dolayı faaliyetlerini dondurmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Sonuç

Bu çalışmada Borçalı Türklerinin-Azerbaycanlıların şimdiki Gürcistan'da yaşadıkları araziler, Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi, Borçalı toprakları uğrunda Ermeni-Gürcü savaşı, Ermeni terör örgütlerinin Gürcistan'daki Azerbaycanlılara karşı eylemleri, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumu incelenmiştir.

Sonuç olarak Borçalı Türklerinin-Azerbaycanlıların bu toprakların yerleşik nüfusu olduğu, Borçalı topraklarının çoğunun başta Türk devletleri olmak üzere tarih boyunca büyük devletler arasında el değiştirdiği gözlemlenmiştir. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra bu topraklar Gürcistan sınırlarına katılmıştır.

Ermeniler Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya tarafından işgalinden sonra buraya, özellikle de Türkler yaşayan topraklara göçürülmeğe başlamıştır. 1918 Yılında bağımsız devlet kuran Ermeniler Gürcistan'a karşı toprak iddialarında bulundular. Gürcistan hükümetine Ermenistan Dış İşleri Bakanlığı tarafından 01 Aralık 1918 yılında gönderilmiş notada tüm Ahılkelek kazası ve Borçalı kazasının büyük bölümünün Ermenistan toprakları olduğu ve Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bu iddialar Ermeni-Gürcü savaşının başlamasıyla sonuçlandı. 2 hafta süren savaşta mağlup olacaklarını sezen Ermeniler savaşı durdurmaya mecbur oldular. Savaş sonrası Borçalı toprakları üç parçaya bölündü. Bu da bu toprakların gelecekte Ermenistan'a birleştirilmesi için zemin hazırlamıştır.

1921'de Stalin'in kararıyla halkın menşei ve tarihi göz ardına itilerek, kararlarına aldırış edilmeden Borçalı'nın büyük bir kısmı - Dağ Borçalısı Ermenistan sınırlarına katılmıştır. Sonraki devirde burada yaşayan bütün Azerbaycanlılar etnik temizleme olarak değerlendirilebilecek boyutta uygulamalar sonucunda anavatanlarından kovulmuşlardır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Gürcistan sınırları dâhilinde yaşayan Azerbaycanlılar büyük bir ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Gürcistan'da başkaldırılmış milliyetçi harekâttan en çok etkilenen de Azerbaycanlılar olmaktadır. 100.000'den fazla Azerbaycanlı topraklarını terk etmek

mecburiyetinde bırakılmıştır. Azerbaycanlıların sıkıştırılması ve sindirilmesi politikasında Ermenilerin de büyük katkısı olmuştur. 1990'lı yılların başlarında Borçalı'da Azerbaycanlılara karşı terör eylemleri düzenlenmiştir. Bu eylemlerin çoğunda Ermeni izleri olduğu düşünülmektedir.

Son yıllarda Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumunda ilerleme kaydedilse de, Gürcistan cemiyetine adapte olmakta güçlük çekmektedirler. Azerbaycanlıların sık yaşadıkları illerde tüm yüksek konumlara Gürcülerin atanması, parlamento seçimlerinde ve yerel seçimlerde Azerbaycanlıların yeteri kadar temsil edilmemesi, işsizlik oranının yüksek olması, devlet dili olan Gürcü dilbilgilerinin yetersizliği, Azerbaycan dilinde yayın yapan medya organlarının sayısının az olması Azerbaycanlıların sosyo-politik hayata entegrasyon problemleri yaşamalarının başlıca nedenleridir.

KAYNAKÇA:

- “Avengers.” *Operasyon Nemesis İnternet Sitesi*. Erişim: 04.06.2020.
<https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.
- “Georgia’s Armenian And Azeri Minorities.” *International Crisis Group*, 22 Kasım 2006. <https://www.refworld.org/pdfid/45a4ac0d2.pdf>.
- “Gürcistan bilgi notu.” *T.C. Gürcistan Büyükelçiliği Resmi İnternet Sitesi*, 13 Eylül 2019. <http://tiflis.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/349431>.
- “Gürcüstan. Ümumi məlumat,” *Azərbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 2004. <http://mfa.gov.az/files/file/Gurcistan.pdf>.
- “Post-election statement of the national democratic institute ofn Georgia’s 2017 local government elections.” *National Democratic Institute*, 4 Aralık 2017.
https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Georgia%20final%20election%20statement%202017_English.pdf.
- “Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управлений наместника Кавказа.” cilt I. Tiflis: 1866, sənəd 801.
- Artuç, Nevzat. “Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri Ve Siyasi Hayatı.” *Yayımlanmamış Doktor Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2005.
- Arzumanlı, Vaqif, Nazim Mustafa. *Tarixin Qara Səhifələri: Deportasiya Soyqırım Qaçqınlıq*. Bakü: Qartal, 1998.
- Asker, Ali. Özge N., Ögütçü. “Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar.” İçinde: *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* Editörler: Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir. (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2016).
- Bayramova, Arzu. “Tarihin büyük çınarı ve asla kapanmayacak bir devr.” *Kafkassam*, 21 Mart 2018. <https://kafkassam.com/tarihin-buyuk-cinari-ve-asla-kapanmayacak-bir-devr.html>.
- Ələkbərli, Əziz. *Qədim türk-oğuz yurdu - “Ermənistan”* Bakü: Sabah Nəşriyyatı, 1994.

- Ethem, Said. "The turks of Borçalı in Georgia: ethnic identity in borderland." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010.
- Kalankatuklu, Moisey. "Albaniya tarixi." *Mxitar Qoş, Alban salnaməsi*. Bakü: Avrasya Pres, 2006.
- Məmmədli, Şurəddin. *Alın yazımız*. Tiflis: Dayaq-1997.
- Məmmədli, Şurəddin. *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*. Bakü: Azərənşər, 1991.
- Mustafa, Rəşad. *Tiflis əmirliyi*. Bakü: Turxan NPB, 2019.
- Mustafayev, Beşir. "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29 (2014).
- Nəsibzadə, Nəsib. *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*. Bakü: Ay-Ulduz-1996.
- Nuriyeva, İradəç. *Azərbaycan Tarixi*. Bakü: Mütərcim, 2015.
- Ömərov, Vahid, Elnur Kəlbizadə, Samira Həbibbəyli, N. Məmmədova və K.İ Salayev. *Gürcüstan: İnzibati-Ərazi Quruluşu, İdarəçiliyi Və Demografiyası* Bakü: Mütərcim, 2019.
- Paşayeva, Məhəbbət. *Azərbaycanın Qədim Dövlətləri*. Bakü: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2018.
- Perinçek, Mehmet. "İki Gürcü Siyasətçinin Ermeniler ve Taşnaklara Bakışı." *Marmara Üniversitesi*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi>.
- Qəribov, Mahir. "1918-1921-ci illərdə Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri və Loru-Pəmbək bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi." *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"*, no:3, (Tusi Nəşriyyatı, 2012).
- Storm, Karli-Jo. "(B)ordering Georgia's Azeris: An Examination of Borders and Identity in Kvemo Kartli." *"Azerbaijani" and Beyond: Perspectives on the Construction of National Identity*. Berlin: Verlag Dr. Köster, 2017. 181-218. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-constitutional-political-reform-process-in-georgia-armenia-and-azerbaijan.pdf>.

Süleymanov , Mehman. *Nadir şah*.Tahran: 2010.

Şamioğlu, Şahbaz. *Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər)*. Bakü: Azərbaycan N, 1997.

Tanrıverdi, Mustafa. “Çarlık Rusyasında Tiflis Vilayeti.” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII, sayı 2, (2019).

Tuncel, Turgut K. “Ermeni Devrimci Federasyonu – Taşnaksutyun.” *Avrasya İncelemeleri Merkezi, Analiz* No: 2015/ 4, 10 Şubat 2015, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

Wheatley, Jonathan. “The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia.” European Center for Minority Issues, Eylül 2009. https://www.files.ethz.ch/isn/106670/working_paper_44_en.pdf.

Парсамян В.Л. “Истори армянского народа.” I kitab. İrəvan, 1972.

Страбон. География. (в 17 кн-ах) Перевод Г.А.Стратановского. М.: Наука: 1964: XI, 43.

Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам: 63.

Yayın Geliş Tarihi: 04.09.2020

Yayına Kabul Tarihi: 02.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Gazi, Mehmet Ali, Derya Karaburun Doğan ve Caner Çakı. "Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 137-155.

Araştırma Makalesi

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE MİLLİ MARŞLAR ÜZERİNDEN KOMÜNİZM PROPAGANDASI: ERMENİSTAN ÜZERİNE İNCELEME

(THE COMMUNISM PROPAGANDA THROUGH THE NATIONAL
ANTHEMS IN THE SOVIET UNION: A STUDY ON ARMENIA)

Derya KARABURUN DOĞAN*

Mehmet Ali GAZİ**

Caner ÇAKI***

Öz: *Sovyetler Birliği'ne bağlı Sosyalist Cumhuriyetlerde Komünist propaganda toplumsal hayatın pek çok alanında etkili olmuştur. Komünizm ideolojisinin kitleler tarafından benimsenmesi için yoğun şekilde propaganda faaliyetine girişilmiştir. O dönemde bu Sovyetler Cumhuriyetlerinde Komünizm ideolojisini yücelten söylemlere yer veren milli marşlar kullanılmıştır. Bu milli marşları kullanan ülkelerden biri de Ermenistan olmuş; milli marş üzerinden Ermeni toplumu içerisinde komünizm propagandası yapılmıştır. Çalışmada Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC) tarafından 1944-1991 yılları arasında kullanılan milli marş üzerinden Sovyetler Birliği'ndeki Sosyalist Cumhuriyetlerde Komünizm ideolojisinin ne şekilde inşa edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla ESSC'nin milli marşının müziği ve sözleri, müzik analizi ve göstergebilim yöntem kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen*

* ORCID: 0000-0001-9091-5957
Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, dkaraburun@inonu.edu.tr.

** ORCID: 0000-0002-9239-4187
Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, mehmetaligazi@hotmail.com.

*** ORCID: 0000-0002-1523-4649
Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, caner.caki@inonu.edu.tr.

bulgularında, milli marşın söz ve müziği üzerinden Vladimir Lenin'in kült lider olarak inşa edildiği, Ekim Devrimi'nin kitleler için bir kurtuluş olarak sunulduğu ve Komünist Parti'nin yüceltildiği saptanmıştır. Bu şekilde milli marş yoluyla Komünist ideolojiye bağlı yönetimin kitleler nezdinde meşrulaştırılmaya çalışıldığı ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Komünizm, Milli Marş, İdeoloji, Propaganda*

Abstract: *Communist propaganda was effective in many areas of social life in the Socialist Republics of the Soviet Union. Intensive propaganda activities were made for the adoption of the communist ideology by the masses. In that period, national anthems which were including the discourses that were glorifying Communism ideology were used in these Soviet Republics. One of the countries that used these national anthems was Armenia, and communism propaganda was made in the Armenian community through that national anthem. In this study, the issue of how Communism ideology was built in the Socialist Republics in the Soviet Union was examined through analyzing the national anthem used in the Armenian Soviet Socialist Republic (ASSR) between 1944 and 1991. For this purpose, the music and lyrics of the ASSR's national anthem were analyzed using music analysis and semiotics methods. At the end of the research, it is revealed that Vladimir Lenin was built as a cult leader in the ASSR, the October Revolution was presented as a salvation for the masses, and the Communist Party was glorified through the words and music of the national anthem. In this way, it was found that attempts were made to legitimize the government based on Communist ideology for the masses through the national anthem.*

Keywords: *Armenia, Communism, National Anthem, Ideology, Propaganda*

Giriş

Sovyetler Birliği'ne bağlı 15 sosyalist cumhuriyet, komünist ideoloji altındaki idareler tarafından yönetilmiştir. Bu idareler, egemen oldukları toplumlarda Komünizm ideolojisine yönelik olumlu algı inşa etmeye, bu yolla kitlelerin Komünizm ideolojisini benimsemesini sağlamaya çalışmıştır. Komünizm'in kitleler tarafından benimsetilmesi sürecinde ideolojiyi yücelten propaganda faaliyetlerine girişilmiştir. Medya üzerinde kontrol kuran komünist yönetimler, egemen oldukları ülkelerde gazete, dergi, radyo, televizyon vb. kitle iletişim araçları üzerinden Komünizm lehine propaganda faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Komünist propaganda, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde (SSC) toplumsal hayatın pek çok alanında ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği, Doğu Blok'u ülkelerinde denetim kurmuş¹, bu cumhuriyetler tarafından kullanılan milli marşlarda da, komünist propagandaya yer verilmiştir. Sovyetler Birliği'ni oluşturan her bir SSC'nin milli marşında Sovyetler Birliği'nin kurucu lideri Vladimir Lenin'in ismine yer verilmekte ve Komünist rejim lehine söylemler ön plana çıkarılmaktadır. 1920-1991 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin denetiminde olan Ermenistan'da da benzer şekilde Komünizm ideolojisini yücelten bir milli marş kullanılmıştır. 1944-1991 yılları arasında Ermenistan'da kullanılan bu milli marş, ülkede Sovyetler Birliği'nin denetiminde egemen olan siyasi ideolojiyi ortaya çıkarması bakımından önem taşımaktadır. Çalışmada Ermenistan'da Komünist yönetim altında kullanılan bu milli marş kapsamlı şekilde ele alınarak, Ermenistan'ın Sovyetler Birliği döneminde maruz kaldığı Komünist propagandaya ışık tutulmasına çalışılmıştır.

Ermeni müziğini ele alan akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde; Borcherdt, Fresno ve Los Angeles bölgelerinde Ermeni halk şarkıları ve danslarını²; Asadourian, Ermeni şarkısını³; Steyn, sosyalist gerçekçiliğe dayanan Ermeni müziği, sanatı ve mimarisini⁴; Davidjants, erken folklor hareketi örneğinde Ermeni müziğinde kimlik inşasını⁵; Alajaji, müzik

1 Hakan Aşkan ve Aytuğ Mermer Üzümlü, "Soğuk Savaş Dönemi'nde Özgür Avrupa Radyosu'nu Konu Alan 'Gerçekliğin Kuleleri' Adlı Kısa Film Üzerine İnceleme," *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 1, (2020): 71-92.

2 Donn Borcherdt, "Armenian Folk Songs and Dances in the Fresno and Los Angeles Areas," *Western Folklore* 18, no. 1, (1959): 1-12.

3 Hagop Asadourian, "The Spirit of Armenian Song," *Performing Arts Review* 2, no. 1, (1971): 127-132.

4 Carol Steyn, "Khachaturyan in Armenia Today: His Presence in Armenian Music, Art and Architecture, Rooted in Socialist Realism," *South African Journal of Art History* 24, no. 3, (2009): 9-23.

5 Brigitta Davidjants, "Identity Construction in Armenian Music on the Example of Early Folklore Movement," *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, no. 62, (2015): 175-200.

ve Ermeni diasporasını⁶; Yıldız, Türkiye’de Ermeni müziği deneyimini⁷; Çevik, Türk-Ermeni müzik diplomasisini⁸; Olley, Bolis’de Ermeni müziğini⁹; Asatryan, Ermeni müziğinin gelişim yollarını¹⁰; Nersessian, Ermeni müziği üzerine yazıları¹¹; Bodurian, Ermeni ayin müziğinin evrimini¹² ve Bodurian, Transilvanya’da Ermenilerin müziklerine ilişkin tarihsel verileri¹³ incelemiştir.

Çalışmada Ermeni müziği üzerine gerçekleştirilen akademik çalışmalardan farklı olarak, 1944-1991 yılları arasında kullanılan milli marş özelinde Ermenistan’da müziğin komünist propaganda amaçlı ne şekilde kullanıldığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaçla, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC) tarafından kullanılan milli marşın müziği, müzik analizi yöntemi, sözleri ise göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular üzerinden “ESSC’de kullanılan milli marş, Komünizm propagandasında ne şekilde etkili olmaktadır?” şeklindeki sorunun yanıtlanmasına çalışılmıştır. Çalışma, Komünist rejim altında Ermenistan’da hâkim olan söylemlere ışık tutması ve müziğin propaganda amaçlı kullanımını yansıtması bakımından önem taşımaktadır.

1. Sovyetler Birliği’nin Komünizm Propagandası ve Ermenistan’a Etkisi

Komünizm propagandası, Komünizm ideolojisinin fikirlerinin bilimsel, sanatsal ve sosyal olarak tanıtılması ve kitlelere benimsetilmesi çabasını ifade etmektedir. Komünizm propagandası temelinde, burjuva veya kapitalist propagandaya karşı gelinmekte ve Komünist rejiminin kitleler nezdinde yüceltilmesine çalışılmaktadır. 1917 yılında Rusya’da gerçekleşen Ekim Devrimi’nden sonra Komünizm propagandası yaygınlaşmaya başlamış, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan Soğuk Savaş döneminde ise Batı Blok’una

6 Sylvia Angelique Alajaji, *Music and the Armenian Diaspora: Searching for Home in Exile* (The United States: Indiana University Press, 2015).

7 Burcu Yıldız, *Experiencing Armenian Music in Turkey: An Ethnography of Musicultural Memory* (Germany: Ergon-Verlag, 2016).

8 B. Senem Çevik, “Can Turkish-Armenian Music Diplomacy Emulate the Turkish-Greek Example?: Prospects and Limitations,” *Caucasus Survey* 6, no. 2, (2018): 130-146.

9 Jacob Olley, “Remembering Armenian Music in Bolis: Komitas Vardapet in Transcultural Perspective,” *Memory Studies* 12, no. 5, (2019): 547-564.

10 Anna Asatryan, “Komitas and the Ways of Development of Armenian Music (to the 150th anniversary of Komitas),” *Review of Armenian Studies*, no. 2, (2019): 146-162.

11 Vrej Nersessian, *Essays on Armenian Music* (The United Kingdom: Routledge, 2019).

12 Ágota Bodurian, “The Evolution of Armenian Liturgical Music,” *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Musica* 65, no. 1, (2020a): 81-90.

13 Ágota Bodurian, “Historical Data on The Music of Armenians in Transylvania,” *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Musica* 65, no. 1, (2020b): 91-105.

karşı hareket eden Doğu Blok'u ülkelerinde etkili olmuştur. Komünizm propagandası özellikle Sovyetler Birliği'ni oluşturan sosyalist cumhuriyetlerde yoğun olarak kullanılmıştır. Komünizm ideolojisini yücelten Sovyetler Birliği yönetimi¹⁴, Komünizm propagandasıyla birliği oluşturan ülkelerdeki vatandaşlar üzerinde tahakküm kurulmasını ve yönetim tarafından alınan kararların kamuoyunda meşrulaştırılmasını amaçlamıştır.

Sovyetler Birliği'nde Marksist-Leninist ideolojiye dayanan komünist propaganda, birlik içerisinde hâkim olan Komünist Parti politikalarını doğrudan desteklemeye odaklanmıştır. Sovyetler Birliği yönetimi tarafından alınan kararlar, doğrudan komünist ideolojiyle temellendirilmiş ve komünist ideolojinin birer söylemi olarak kitlelere sunulmuştur. Bunun en büyük örneklerinden biri Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen beş yıllık kalkınma planlarıdır. Sovyetler Birliği yönetimi, beş yıllık kalkınma planları kapsamında Sovyetler Birliği'ni oluşturan sosyalist cumhuriyetlerde Komünizm temelli propagandaya girişmiştir. Bu aşamada insanların *kolhoz*larda¹⁵ ve inşaatlarda çalışması Sovyetler Birliği'nde komünist ideolojisinin inşası olarak kitlelere aktarılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ndeki Komünizm propagandasında da, Sovyetler Birliği yönetiminin aldığı kararlar ön plana çıkmıştır. Komünizm propagandasında, Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanya'sı ve müttefiklere yönelik mücadelesi, komünizmin faşizme karşı mücadelesi olarak yansıtılmıştır.¹⁶ Savaş, kitlelere komünist ideolojinin var olma mücadelesi olarak yansıtılmıştır. Bu şekilde Sovyetler Birliği'ndeki halkların, Ekim Devrimi ile elde edilen kazanımları korunması için Sovyetler Birliği'ni işgale girişen Mihver Devletleri'ne karşı ortak mücadeleye katılması amaçlanmıştır.

Komünizm propagandası birlik içerisinde Sovyetler Birliği vatandaşlarını komünist ideoloji üzerinden idealize etmektedir. İdeal Sovyetler Birliği vatandaşı, komünist söylemlerini benimseyen kişiler olarak kitlelere sunulmuştur. Komünizm propagandası, Sovyetler Birliği'ndeki eğitim üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Eğitim sistemi komünist ideolojinin taleplerine göre şekillenmiştir.¹⁷ Sovyetler Birliği'ndeki eğitimde gençlerin komünist ideolojisini benimsemesine yönelik bir süreç meydana gelmiştir. Benzer şekilde

14 Ebru Gülbuğ Erol, "Sovyetler Birliği'nde Radyo Yayıncılığının Afişler Üzerinden Sunumu," *TRT Akademi* 5, no. 9, (2020): 294.

15 **Kolhoz** (колхоз), Sovyetler Birliği'nde, kolektif çiftlikleri ifade etmektedir. Sovyetler Birliği'nde beş yıllık kalkınma planları kapsamında gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinde ön plana çıkmıştır.

16 Sadık Çalışkan & Derya Karaburun Doğan, "İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'ndeki Radyo Yayınlarında Propaganda Şarkılarının Kullanılması: 'Kutsal Savaş' Şarkısı Üzerine İnceleme," *Eurasian Journal of Music and Dance*, no.16, (2020): 270.

17 Burcu Özdemir, "Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar," *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3, no.1, (2018): 110.

*Komsomol*¹⁸ içerisinde gelecek nesil kolektif yaşam tarzına sokulmaya çalışılmıştır. Komünist felsefe, Sovyetler Birliği'ndeki gençler için idealize edilmekte ve gençlerin komünist bir yaşam tarzını benimsemesi teşvik edilmiştir. Sovyetler Birliği'nde uygulanan komünist propagandanın başka bir alternatifi bulunmamaktadır. Sovyetler Birliği yönetimi, devlet propagandası olarak ön plana çıkarılan komünist söylemlerin dışında farklı bir ideolojinin veya görüşün toplum genelinde hakim olmasına izin vermemiştir. Bu aşamada Komünizm propagandasının kitleler üzerinde istenen etkiyi oluşturabilmesi için sansür kullanılmış ve Komünizm propagandasına karşı her türlü muhalefet engellenmeye çalışılmıştır.

Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilen komünist propagandasında, Sovyetler Birliği liderleri ön plana çıkarılmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin kurucusu ve Marksist-Leninist ideolojinin fikrinsel önderi olan Vladimir Lenin'i yücelten propaganda faaliyetine girilmiştir. Lenin, Sovyetler Birliği içerisinde kült lider haline getirilmiş¹⁹ ve düşüncelerinin kitleler tarafından benimsenmesi için çaba sarf edilmiştir. Lenin ile birlikte Karl Marx ve Friedrich Engels'i de yücelten propaganda faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Okullarda Marksist-Leninist görüşler telkin edilmiş, şarkılarda Sovyet Birliği'ne bağlılık vurgulanmıştır.

Ermenistan'da da Sovyetler Birliği'ne bağlı diğer SSC'lerde olduğu gibi yoğun şekilde komünist propaganda gerçekleştirilmiştir. Komünist propaganda çerçevesinde Sovyetler Birliği'nin çeşitli halklardan oluştuğu belirtilmiş, Ermeni halkının da bu halklardan biri olduğu vurgulanmıştır. Komünist propagandası, Ermeni milliyetçiliğini ön plana çıkaran propaganda faaliyetlerine karşı Ermenileri Sovyetler Birliği'nin bir parçası olarak sunmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasından sonra Ermenistan'da savaş çabalarının arttırılmasında komünist propaganda etkili bir şekilde kullanılmıştır. Savaş döneminde gerçekleştirilen propagandada Ermeni halkı, Sovyetler Birliği'nin ortak düşmanı olarak sunulan Alman ordularına karşı mücadeleye çağırılmıştır.²⁰

Ermenistan'da Sovyetler Birliği'nin liderleri yüceltilmiş ve Ermeni toplumuna önder olarak sunulmuştur. Özellikle Lenin'i yücelten propaganda

18 Komsomol (Комсомол), Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanmasına verilen isimdir. Sovyetler Birliği'nde siyasi açıdan en etkili gençlik yapılanması haline gelmiştir.

19 Süleyman Şahan, "Sovyetler Birliği'nde Batı Blok'unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi," *TRT Akademi* 5, no.9, (2020): 270-291.

20 Caner Çakı, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme," *Ermeni Araştırmaları*, no. 61, (2018): 271-296.

Ermenistan'da etkili olmuş²¹, ülkede Lenin'in resimlerinin yer aldığı posterler Ermenistan'ın muhtelif yerlerine asılmış, Lenin'i konu alan pullar basılmıştır. Lenin'e yönelik Ermenistan'da gerçekleştirilen en büyük propaganda faaliyetlerinden biri ise Lenin'in Erivan'da dikilen devasa heykeldir. Sergey Merkurov tarafından dikilen ve 11 metre yüksekliğindeki bir kaidenin üzerinde duran 7 metrelik Sovyet lideri Vladimir Lenin heykeli, 24 Kasım 1940 tarihinde meydana açılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde, Erivan'daki Cumhuriyet Meydanı'nda 1 Mayıs (Uluslararası İşçi Bayramı), 9 Mayıs (Zafer Bayramı²²) ve 7 Kasım'da (Ekim Devrim Günü) askeri geçit törenleri düzenlenmiştir. ESSC'nin yıkılmasından sonra ise Ermenistan'ın bağımsızlık kutlamaları yapılmıştır. O dönemde Ermenistan'ın liderleri, Lenin'in heykelinin altında podyumda yer almıştır. Doğu Bloğu ülkelerindeki demokratik değişimlerle birlikte Sovyet sembollerine karşı mücadele hareketi ortaya çıkmıştır.²³ Bu aşamada komünizmin de bir simgesi olarak nitelendirilebilen Lenin heykelleri bu mücadele hareketine maruz kalmıştır. Erivan'daki heykel de, Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasından önce 13 Nisan 1991 tarihinde kaideden kaldırılmıştır. Lenin'in Erivan'daki heykeli, Ermenistan'daki Komünizm propagandasının en önemli simgelerinden biri olmuştur.

2. Ermeni Müziğinde Komünizm Propagandası

Propaganda insanların, davranış, tutum ve fikirlerinin yönlendirilmesinde, değiştirilmesinde önemli görevler üstlenmektedir²⁴. Propaganda pek çok farklı konu ve içerikte kullanılabilir²⁵, propagandayı yapan kişinin fikirleri doğrudan insanlara empoze edilebilmektedir²⁶. Özellikle propaganda

21 Sadık Çalışkan & Mehmet Barış Yılmaz, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşası," *Ermeni Araştırmaları*, no. 65, (2020): 77.

22 Zafer Bayramı, diğer ismiyle Büyük Vatanseverlik Savaşı (Великая Отечествонная война), İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanya'sının 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetler Birliği'ni işgali ile başlayan ve 9 Mayıs 1945 tarihinde Nazi Almanya'sının kayıtsız şartsız teslim olmasıyla sonlanan dönemde Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası ve diğer Mihver Devletleri ülkelerine karşı verdiği mücadeleye verilen isimdir.

23 Mert Taşkın Demir, "Eski Bir Sovyet Anıt Heykelinin Dönüşümü; Lenin Died Heykeli," *Art-e Sanat Dergisi* 13, no. 25, (2020): 52-70.

24 Özkan Avcı, "Propaganda Çeşitleri," içinde *İletişim ve Propaganda*, ed. Mustafa Karaca, Caner Çakı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 75.

25 Ferit Arda Arıca, "Çin Halk Cumhuriyeti'nde Mao Zedong Döneminde Spor Yayıncılığı Üzerine İnceleme," *TRT Akademi* 4, no. 8, (2019): 394; Gufran Dündar, "Mussolini İtalyası'nda Spor Yayıncılığı," *TRT Akademi* 4, no. 8, (2019): 310.

26 Caner Çakı, Mehmet Ali Gazi ve Gül Çakı, "Nazi Almanyası İşgalindeki Polonya'da Propaganda Posterleri Üzerinden Yahudilere Karşı Nefret Söylemi İnşası," *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi* 12, no. 2, (2019): 785.

kamuoyunun inşasında önemli bir rol üstlenebilmektedir²⁷ Propaganda iletişim türü olarak, savunulan ve karşı tarafa verilmek istenen ideolojik düşüncenin, kitle iletişim araçları ile kitlelere topluluklara aktarılması ve kitlelerin toplulukların ideolojik düşünceye ikna edilmesini amaçlayan bir iletişim türüdür. Herhangi bir ideolojiyi benimsetmek için propaganda en sık kullanılan yöntemidir.

Devlet politikaları ve ideolojileri ülkelerin müziksel dokularına yansımaktadır. Almanya ve İtalya gibi ülkelerin yanı sıra, bu durum Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (ESSC) görülen Sovyet müziği alt yapısında da görülmektedir. Özellikle 1917 yılında gerçekleşmiş olan Ekim Devrimi ile yönetimi ele geçirmiş olan Bolşevikler komünist ideolojiyi ülke geneline yaymak için yoğun çaba sarf etmişler ve propaganda unsurunu sıklıkla kullanmışlardır. Bu propagandayı kimi zaman afişlerde resim ve fotoğraflarla, kimi zaman radyolarda müzik ve söylemlerle yinelemişlerdir.

“1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra ülkede yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Lenin liderliğinde ülkede Komünizm ideolojisinin hâkim olması için büyük bir savaş vermiştir. Bu süreçte Sovyetler Birliği için hazırlanan milli marşta doğrudan Lenin'i yücelten sözlere yer verilmiş ve Sovyet halkının Lenin'in izinden gittiğine yönelik söylemlerde bulunulmuştur²⁸”.

Ekim devriminin getirisi olarak ideolojik söylemlerin ve yaklaşımların halka daha kalıcı ve rahat ulaşabilmesi adına müzik, propaganda amaçlı kullanılmıştır. 1920-1930'lu yıllar arasında Sovyet Rusya'da Batı müziği yenilik yanlıları Çağdaş Müzik Birliği'ni, Halk müziği geleneksel müzik yanlıları (Rus Proleter Müzikçiler Birliği) ayrışarak kendi birliklerini kurmuşlardır.²⁹ Daha sonra 1930'da iki birlik birleştirilerek Sovyet Besteciler Birliği kurulmuştur. İdeolojik söylemler aktarılırken ESSC'de “müzikte yapılacak her şey tüm estetik kaygıların ötesinde belirlenen kurallar çerçevesinde yapılmalıydı. Kısaca 1948 eleştirisinin özü, tüm bestecilerin halka hizmet etmeleri gerektiği idi ama bunu yaparken ideolojik doku unutulmamalıydı³⁰” görüşü benimsenmiştir.

27 Mehmet Ozan Gülada, Mehmet Ali Gazi & Caner Çakı, “Nazi Propagandasının Ulusal Seferberlikte İdealize Ettiği Alman Genç Kızları: ‘Das Deutsche Mädel’ Dergisi Üzerine İnceleme,” *Erciyes İletişim Dergisi* 6, no. 2, (2019): 1081; Mustafa Karaca, Mehmet Ali Gazi ve Caner Çakı, “Kore Savaşı Ekseninde ABD-Çin İlişkilerinin Çin Propaganda Posterleri Üzerinden Analizi,” *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, no. 2, (2020): 1143.

28 Derya Karaburun Doğan, “Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşasında Müziğin Rolü: ‘Savaş Yeniden Geliyor’ Propaganda Şarkısı,” *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 8, no. 54, (2019): 157.

29 Fırat Kutluk, *Müzik ve Politika* (İstanbul: H2O Yayınları, 2018), 44.

30 Kutluk, *Müzik ve Politika*, 43.

Sovyet müziği en karmaşık dönemini bu yıllarda yaşamıştır. Batı müziği ile halk müziğini birleştirmek isteyen besteciler dönemin Kültür Bakanı olan Andrey Jdonav tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Jdanov eleştirilerini yaparken bestecilerin halkın anlayamayacağı şekilde müzikler yaptığından, müziğin halkın anlayacağı halkı etkileyebileceği sürece var olabileceğinden bahsetmiştir. Jdanov'a göre, besteci sevdiği müziği yapıp sadece kendini tatmin etmek için müzik yapmamalıdır, halka ulaşmak halka bir şeyleri aktarmak anlatmak için müzik yapmalıdır. "Jdanov'a göre, müziğin politik baskının bir aracı olarak sakin ve yatıştırıcı olması gerekmektedir. Müzik güçlü ve koruyucu olmalı, her türlü yeniliğe (Jdanov'un tabiriyle anlamsız, yozlaşmışlık ve karmaşaya) kalkan işlevi görmelidir".³¹ Dönemin en önemli bestecilerinden olan Şoştakoviç, Myaskovsky, Prokofyef ve Haçaturyan bestelerinde halk müziğini, ideolojik söylemleri gerektiği kadar vurgulamadıkları düşünülerek devlet adamları ve eleştirmenler tarafından eleştiri almışlardır.

Aram İlyiç Haçaturyan 1943 yılında Komünist Parti'ye katılmıştır. Bestecinin eserlerinde Ermenistan sevgisi ve komünist ideallere olan bağlılığı dikkat çekmektedir. Özellikle "Gayane" adlı eseri ve ikinci senfonisi komünizme övgülerle doludur. Haçaturyan'ın, 1942 yılına ait "III Act of Gayane" (Gayane'nin Eylemi) adlı eserinde bulunan kahramanlık temalarına ait müzikler "Ermenistan Milli Marşı" adlı marşta kullanılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Ermenistan Cumhuriyeti'nde bu marşın yerine, *Mer Hayrenik* (Vatanımız) isimli marş ile kullanılmaya başlanmıştır.

3. Yöntem

Çalışma kapsamında ESSC'nin milli marşı, göstergebilim ve müzik analizi yöntemi olmak üzere iki nitel araştırma yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Çalışmada, Ferdinand de Saussure, Charles Sanders Peirce ve Roland Barthes'ın göstergebilim kavramları³² ışığında marşın sözleri analiz edilmektedir. Saussure'ün gösteren ve gösterilen; Peirce'in görüntüsel gösterge, belirtisel gösterge ve simge; Roland Barthes'ın ise düz anlam ve yan anlam kavramları özelinde analiz yapılmaktadır.

Gösteren, bir kavramın toplum tarafından uzlaşa sonucu ortaya konulan ilk anlamını açıklamaktadır. *Gösterilen* ise kavramın ilk anlamı dışında kullanılan

31 Kutluk, *Müzik ve Politika*, 46.

32 Göstergebilim, göstergelerin anlamlarını ve göstergeler arasındaki anlam ilişkilerini inceleyen 20. yy ilk yarısında ortaya çıkan bir bilim dalıdır.

ikinci anlamını ifade etmektedir.³³ Öte yandan *görüntüsel gösterge*, bir kavramın doğrudan benzeri şekilde yansıtılmasıdır. Bununla birlikte *belirtisel gösterge*, bir kavramın başka bir kavramın sonucu olarak aktarılmasıdır. Son olarak *simge*, aralarında herhangi bir benzerlik bulunmayan iki kavramdan birinin diğeri yerine kullanılmasıdır.

Düz anlam, olayın görünen halinin doğrudan aktarılması iken; yan anlam, düz anlamın aksine olay örgüsü içerisinde doğrudan anlaşılamayan anlamları ifade etmektedir.³⁴

4. ESSC'nin Milli Marşı'nın Analizi

Çalışmanın bu kısmında komünist ideoloji bağlamında ESSC'nin milli marşının sözleri ilk olarak göstergebilim yöntemi kullanılarak incelenmekte, ardından da marşın müziği, müzik analizi yöntemi kullanılarak ele alınmaktadır.

ESSC'nin Milli Marşı dört kıtadan oluşmaktadır. Çalışmada marşın her kıtası ayrı ayrı analize tabi tutulacaktır.

4. 1. Milli Marşın Birinci Kıtası

Սովետական ազատ աշխարհ Հայաստան՝
(Sovyet özgür dünyası – Ermenistan!)

Բազում դարեր դաժան ճամփա դու անցար՝
(Asırlar boyu zorlu yollardan geçtin,)

Քաջ որդիք քո մաքառեցին քեզ համար՝
(Yiğit evlatların senin için çabaladı,)

Որ դառնաս դու մայր հայրենիք հայություն:
(Senin Ermeni vatani olabilmen için.)

Milli marşın birinci kıtasında yan anlam boyutunda Ermeni halkının bağımsızlık mücadelesinin konu edildiği orta çıkmaktadır. Birinci kıtada yer

33 Mehmet Rifat, *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü: Kavramlar, Yöntemler, Kuramcılar, Okullar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013): 107.

34 İlhami Sığircı, *Göstergebilim Uygulamaları, Metinleri, Görselleri ve Olayları Okuma* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016): 74-75.

alan “Sovyet özgür dünyası” söylemi, Ermenistan’ın Sovyetler Birliği’nin bir parçası olduğuna vurgu yapmakta ve ülkenin özgür bir ülke olduğuna iddia edilmektedir. “Asırlar boyu zorlu yollar” sözü ile ESSC’nin kurulmadan önceki süreçte Ermeni halkının yaşadığı zorlukları aktarılmaktadır. Bu açıdan kıta belirtisel gösterge boyutunda ifade edilmekte ve Ermenistan’ın geçmişi ile ESSC arasında bağ kurulmaktadır. Kıtadaki “yiğit evlatlar” sözü ile Ermeni halkı yüceltilmekte ve vatanları için mücadele ettiği vurgulanmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde kıtada komünizm ideolojisinden ziyade Ermeni halkına ve geçmişine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Gösterge Şekli	Belirtisel Gösterge
Gösteren	Zorlu yollar
Düz anlam	Zorlu yollardan geçmek, yiğit evlatların çabalaması
Gösterilen	Mücadele
Yan anlam	Ermeni halkının, Ermenistan’ın bağımsızlığı için çaba harcadığı düşüncesi

Tablo 1: Milli Marşın Birinci Kıtası

4. 2. Milli Marşın İkinci Kıtası

Փառք քեզ՝ միշտ փառք՝ Սովետական Հայաստան՝
(*Hep şanlı ol, Sovyet Ermenistan’ı!*)

Աշխատասեր՝ ճարտարագործ-շինարար՝
(*Çalışmayı seven ve binalar inşa eden,*)

Ժողովրդոց սուրբ դաշինքով անսասան՝
(*Halkların kutsal ittifakı ile kırılmaz,*)

Դու ծաղկում ես և կերտում լույս ապագադ:
(*Çiçek gibi açıyor ve parlak geleceğini yaratıyorsun!*)

Milli marşın ikinci kıtasında belirtisel gösterge boyutunda komünist ideoloji altındaki Ermenistan’a vurgu yapıldığı ortaya çıkmaktadır. “Hep şanlı ol” sözü, ESSC’ye atıfta bulunmakta ve bu sözle Komünist ideoloji altındaki Ermenistan yüceltilmektedir. Kıtada “çalışmayı seven insanlar” olarak Ermeni halkına övgüde bulunulmakta, “binalar inşa eden” sözü ile de Komünist rejim altında Ermenistan’ın kalkındığı mesajı verilmektedir. “Halkların kutsal ittifakı” sözüyle Sovyetler Birliği çatısı altında farklı milletlerin bir araya geldiği aktarılmaktadır. Ermeni toplumunun da bu ittifak içerisinde yer aldığı

belirtilmekte ve bu ittifakla birlikte Ermenistan'ın parlak bir geleceğe sahip olacağı ileri sürülmektedir. Kıtada yer alan “çiçek gibi açıyor” sözü ile Ermenistan'ın, Komünist rejim altında güçlendiği mesajı verilmektedir. Bu açıdan kıtada yer alan çiçek vurgusu, güç, başarı ve kalkınma kavramlarını simgelemektedir.

Gösterge Şekli	Simge
Gösteren	Çiçek
Düz anlam	İttifak kurulması, parlak geleceğin oluşması
Gösterilen	Güç, başarı, kalkınma
Yan anlam	Komünizm ideolojisi altında Sovyetler Birliği içerisinde halkların bir araya gelmesinin, güç ve kalkınma oluşturduğu düşüncesi

Tablo 2. Milli Marşın İkinci Kıtası

4.3. Milli Marşın Üçüncü Kıtası

Լենինն անմահ մեզ հուրն անշեջ պարզևեց՝
(Ölümsüz Lenin ebedi ateşle gösterdi bize,)

Մեր դեմ շողաց երջանկաբեր այգաբաց՝
(Saadet getiren şafak doğdu üzerimize,)

Հոկտեմբերը կործանումից մեզ փրկեց
(Ekim kurtardı bizi yıkımdan.)

Լի սվեց մեզ նոր՝ պայծառ կյանք փառապանծ:
(Ve bize yeni, parlak ve şanlı bir hayat sundu.)

Milli marşın üçüncü kıtasında dolaylı olarak Ermenistan toplumunda Komünizm ideolojisinin yüceltmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Kıtada yer alan “ölümsüz Lenin” sözü, Lenin'in fikirlerinin diğer Sovyetler Birliği'ne bağlı sosyalist cumhuriyetlerde olduğu gibi Ermenistan'da da var olacağı mesajını vermektedir. “Saadet getiren şafak” sözü, Ermeni toplumunun kurtuluşu, mutluluğu ve başarısı olarak simgeleştirilmekte ve Ermenistan'da sosyalist bir yönetimin kurulması Ermenistan'ın kurtuluşu olarak aktarılmaktadır. Kıtadaki “Ekim” vurgusu, Rusya'da 1917 yılında gerçekleştirilen Ekim Devrimi'ne atıfta bulunmaktadır. Ekim Devrimi ile birlikte Rusya'da Komünist bir rejim kurulmuş, ilerleyen süreçte de Komünizm ideolojisi çeşitli ülkelerde de etkili olmaya başlamıştır. Bu ülkelerden biri de Ermenistan olmuştur. Kıtada Ekim Devrimi'nin meydana gelmesi ve akabinde

Komünist rejimin gelişi bir kurtuluş olarak ifade edilmekte, bu şekilde Ermenistan'daki Komünist yönetiminin meşrulaştırılmasına çalışılmaktadır. Kıtada yer alan “yıkım” sözü ile Ermenistan'ın Komünizm ideolojisinden önce zorluklar yaşadığına vurgu yapılmaktadır. Son olarak kıtadaki “yeni, parlak ve şanlı bir hayat” ile Ermenistan'da kurulan Komünist rejime atıfta bulunmaktadır. Ermenistan'ın Komünizm ideolojisi ile birlikte, güçlü ve müreffeh bir toplum olduğu ileri sürülmektedir.

Gösterge Şekli	Simge
Gösteren	Şafak
Düz anlam	Lenin'in göstermesi, Ekim'in kurtarması
Gösterilen	Kurtuluş, mutluluk, başarı
Yan anlam	Lenin ve Ekim Devrimi vurgusu üzerinden Ermeni toplumunda Komünizm ideolojisinin yüceltilmesi

Tablo 3. Milli Marşın Üçüncü Kıtası

4.4. Milli Marşın Dördüncü Kıtası

Մեծ Ռուսիան մեզ եղբայրության ձեռք մեկնեց՝
(Yüce Rusya bize dostluk elini uzattı,)

Մենք կերտեցինք ամրակուռ նոր պետություն՝
(Yeni, güçlü bir devlet yarattuk.)

Լենինյան մեր կուսակցությունն իմաստուն
(Lenin'in bilge partisi bizi,)

Հաղթոքեն մեզ դեպ կոմունիզմ է տանում:
(Başarılı bir şekilde Komünizme götürüyor.)

Milli marşın dördüncü kıtasında ise diğer kıtalardan farklı olarak doğrudan görüntüsel gösterge boyutunda Komünizm ideolojisine vurgu yapılmakta ve ideoloji kitleler nezdinde yüceltilmektedir. “Yüce Rusya” sözü ile Sovyetler Birliği ve Kızıl Ordu'ya vurgu yapılmakta, “bize dostluk elini uzattı” sözü ile de Kızıl Ordu'nun 1920 yılında Ermenistan'a müdahalesi ve akabinde Ermenistan'da kurulan Komünist rejim aktarılmaktadır. Kızıl Ordu'nun müdahalesi ile kurulan ESSC, yeni ve güçlü bir devlet olarak kıtada belirtilmektedir. “Lenin'in bilge partisi” olarak Komünist Parti'ye atıfta bulunulmakta, Komünist Parti'nin Lenin'in fikirleri üzerinden şekillendiği mesajı verilmektedir. Kıtada Komünist Parti'ye yönelik bu övgüler ile

Komünist rejimin Ermenistan’da meşrulaştırılmasına çalışılmaktadır. Milli marşın son kıtasının son dizesinde ise tüm marşın özeti olarak Komünizm ideolojisine vurgu yapılmaktadır. Başarılı bir şekilde komünizme götürüyor söylemi ile Ermenistan’da Komünizm ideolojisinin uygulanmasıyla Ermenistan’ın güçlü bir devlet olduğu mesajı verilmektedir.

Gösterge Şekli	Görüntüsel Gösterge
Gösteren	Komünizm
Düz anlam	Rusya’nın desteği, güçlü bir devletin oluşumu
Gösterilen	Başarı, dostluk, güç
Yan anlam	Komünizm ideolojisi altında Ermenistan’ın huzur içerisinde güçlü bir ülke olarak inşa edildiği düşüncesi

Tablo 4. Milli Marşın Dördüncü Kıtası

Çalışmada incelenen “Sovyet özgür dünyası – Ermenistan” adlı marş nitel araştırma yöntemlerinden olan müziksel analiz (duyumsal analiz) yöntemi ile incelenmiştir. Marşın sözleri ise göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılarak ele alınmıştır.

Siyasi örgütlenmeleri daha işlevsel hale getirmek, birlikteliği ve beraberliği sağlamak için kullanılan müzikli propagandaların başında marşlar gelmektedir. Bu nedenle marşlar genel olarak “müzikli siyasal iletişim” adı altında da nitelendirilmektedir.³⁵ Çünkü marşların müziksel yapıları ile birlikte örgütlerin etki gücünü arttırmak, düşüncelerini yönlendirmek birlik beraberlik duygularını güçlendirmek mümkündür.³⁶

Nazi Almanya’ında, Lenin ve Stalin döneminde Sovyetlerde ve Mussolini İtalya’ında müzikli propaganda olarak marşlar “müzikli siyasal iletişim” aracı olarak kullanılmıştır. Sovyet Rusya’ında propaganda amaçlı kullanılan marşlardan birisi sözleri Armen Sarkisyan tarafından yazılan, müzikleri Aram İlyiç Haçaturyan tarafından bestelenen “Sovyet özgür dünyası – Ermenistan” adlı marştır.

Marş içerisinde sıklıkla kullanılan La# orkestra partitüründe, olması gerektiği gibi Sib şeklinde kullanılmaktadır. Ermeni halk müziği (Geleneksel Türk Müziği etkileşimli) öğelerini genellikle eserlerine yansıtan bir besteci olan

35 Selim Öztürk, “Siyasal İkna ve Seçim Müzikleri: Türkiye Üzerine bir İnceleme,” *İletişim ve Diplomasi* 83, (2014): 199.

36 Bedri Mermutlu, “Toplumsal Zihniyet İnşa ve Anlama Aracı Olarak Marşlar,” *Tarih Bilinci Dergisi* 6, (2008): 27.

Haçaturyan'ın, bu eser içerisinde de halk müziği öğelerinden faydalandığı görülmektedir. Eser koro (Soprano, alto, tenor, bas) ve orkestra (yaylı- keman, viyola, viyolansel, kontrbas), (üfleli- piccolo flüt, flüt, klarinet, fagot, trompet, korno, trombon, bas trombon, tuba), (vurmalı- davul, trampet, zil, tmpani)den oluşan bando takımı tarafından icra edilmiştir. “Sovyet özgür dünyası – Ermenistan” adlı marş müziksel form olarak iki bölmeli şarkı formundadır. Marşlar genellikle basit yapılı ölçüler olan 2/4 ya da 4/4'lük ölçülerle bestelenip icra edilmektedir. Bu ritmik yapı “Sovyet özgür dünyası – Ermenistan” adlı marş içinde geçerlidir. Marş 4/4'lük ritmik yapıda icra edilmiştir.

Şekil 1. ESSC Milli Marşı'nın Müziksel Analizi

Şekil 1'de görüldüğü üzere iki bölmeli marşın ilk bölümü A bölümünde bulunan ilk 6 ölçü aynı zamanda eserin motifidir. A bölümünde ilk altı ölçü öncül, sonraki altı ölçü soncudur. B bölümünde koro ve yaylı çalgıların ağırlıklı olduğu ilk sekiz ölçü öncül, sonraki trompet eşlik ağırlıklı yedi ölçü soncudur.

Sonuç

Çalışmada incelenen ESSC Milli Marşı'nda Komünizm ideolojisinin farklı şekillerde propagandasının yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Milli marşın ilk kıtasında Komünizm ideolojisinden ziyade Ermeni halkını yücelten söylemlere yer verilmekte ve Ermeni toplumunun geçmişte çeşitli zorluklar yaşadığı aktarılmaktadır. Ermenilerin yaşadığı bu zorlukların, Ermenistan'ın Komünist rejim altında yönetilmesiyle son bulduğuna yönelik algı oluşturulmaktadır. Milli marşın ilk kıtasında doğrudan anlatım yerine dolaylı anlatım kullanılarak, Ermenistan'da Komünizm ideolojisine övgüde bulunmaktadır. İkinci kıtasında ise ilk kıtasından farklı olarak marşta simgesel bir anlatıma geçilmektedir. Ermenistan'ın Komünizm ideolojisi ile kalkınmakta olan müreffeh bir devlet haline geldiği ileri sürülmektedir. Ermeni halkı çalışan

olarak ön plana çıkarılmakta ve Komünist rejim altında ülkenin imarında çalıştığı aktarılmaktadır. Milli marşın üçüncü kıtasında da simgesel anlatıma devam edilmekte ve Komünizm ideolojisi, Ermeni toplumuna kurtarıcı olarak sunulmaktadır. Milli marşta, Komünizm ideolojisine atıf, Lenin ve Ekim Devrimi üzerinden yapılmakta, Komünizm ideolojisi ile Ermenistan'ın parlak bir geleceğe sahip olacağı ileri sürülmektedir. Milli marşın son kıtasında ise diğer üç kıtadan farklı olarak doğrudan Komünizm ideolojisini yücelten söylemlere yer verilmektedir. Son kıtada Komünist Parti'ye yönelik övgüde bulunulmakta, Komünist Parti'nin Ermenistan'ı güçlü bir ülke haline getirdiği ileri sürülmektedir.

Çalışmada incelenen “Sovyet özgür dünyası – Ermenistan” adlı marşın iki bölümlü şarkı formunda yazılmış olduğu, 4/4'lük marş ritminde ve Re majör tonunda, koro ve bando takımı tarafından icra edildiği gözlemlenmiştir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde ESSC Milli Marşı üzerinden Ermenistan'daki Komünist rejiminin meşrulaştırılma çabası içerisine girildiği ortaya çıkmaktadır. Komünist rejimin kurulmasından önce Ermeni halkının zorluklar yaşadığı ve Komünizm'in Ermenistan'ı yıkımdan kurtardığı iddiaları üzerinden Komünizm ideolojisinin Ermeni toplumu için bir kurtarıcı haline getirilmesine çalışılmaktadır. Bu şekilde Ermeni toplumunun Komünist rejiminin ideal bir yönetim olduğu fikrini benimsemesi amaçlanmaktadır. Son olarak milli marşta Lenin ve Ekim Devrimi'nin yüceltilmesi ile Sovyetler Birliği'ni oluşturan sosyalist cumhuriyetlerde ortak değerlerin oluşturulmasının, bu şekilde Ermeni halkının kendisini Sovyetler Birliği'nin bir parçası olarak hissetmesinin hedeflendiği ileri sürülebilmektedir.

Çalışmada ESSC Milli Marşı özelinde Sovyetler Birliği'ndeki Komünizm propagandasının milli marşlar üzerindeki rolünün ortaya konulmasına çalışılmaktadır. Gelecek çalışmaların Sovyetler Birliği'ni oluşturan farklı sosyalist cumhuriyetlerin milli marşlarını, mevcut çalışmada elde edilen bulgular üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmesinin, Sovyetler Birliği döneminde müzik ve propaganda ilişkisine ışık tutması bakımından önem taşıyacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alajaji, Sylvia Angelique. *Music and the Armenian Diaspora: Searching for Home in Exile*. The United States: Indiana University Press, 2015.
- Arıca, Ferit Arda. “Çin Halk Cumhuriyeti’nde Mao Zedong Döneminde Spor Yayıncılığı Üzerine İnceleme.” *TRT Akademi*, 4(8), (2019): 392-408.
- Asadourian, Hagop. “The Spirit of Armenian Song.” *Performing Arts Review* 2, sayı 1, (1971): 127-132.
- Asatryan, Anna. “Komitas and the Ways of Development of Armenian Music (to the 150th anniversary of Komitas).” *Review of Armenian Studies*, sayı 2 (2019): 146-162.
- Aşkan, Hakan ve Aytuğ Mermer Üzümlü. “Soğuk Savaş Dönemi’nde Özgür Avrupa Radyosu’nu Konu Alan ‘Gerçekliğin Kuleleri’ Adlı Kısa Film Üzerine İnceleme.” *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sayı 1 (2020): 71-92.
- Avcı, Özkan. “Propaganda Çeşitleri.” içinde *İletişim ve Propaganda*, edt. Mustafa Karaca, Caner Çakı. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018: 75-114.
- Çakı, Caner. “Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme.” *Ermeni Araştırmaları*, sayı 61 (2018): 271-296.
- Çakı, Caner, Mehmet Ali Gazi ve Gül Çakı. “Nazi Almanyası İşgalindeki Polonya’da Propaganda Posterleri Üzerinden Yahudilere Karşı Nefret Söylemi İnşası.” *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi* 12, sayı 2 (2019): 781-812.
- Çalışkan, Sadık, ve Derya Karaburun Doğan. “İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyetler Birliği’ndeki Radyo Yayınlarında Propaganda Şarkılarının Kullanılması: ‘Kutsal Savaş’ Şarkısı Üzerine İnceleme.” *Eurasian Journal of Music And Dance*, sayı 16 (2020): 263-280.
- Çalışkan, Sadık, Mehmet Barış Yılmaz. “Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden Vladimir Lenin’in Kült Liderlik İnşası.” *Ermeni Araştırmaları*, sayı 65 (2020): 75-100.

- Bodurian, Ágota. "The Evolution of Armenian Liturgical Music." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Musica* 65, sayı 1 (2020a): 81-90.
- Bodurian, Ágota. "Historical Data on The Music of Armenians in Transylvania." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Musica* 65, sayı 1 (2020b): 91-105.
- Borcherdt, Donn. "Armenian Folk Songs and Dances in the Fresno and Los Angeles Areas." *Western Folklore* 18, sayı 1 (1959): 1-12.
- Çevik, B. Senem. "Can Turkish-Armenian Music Diplomacy Emulate the Turkish-Greek Example?: Prospects and Limitations." *Caucasus Survey* 6, sayı 2 (2018): 130-146.
- Davidjants, Brigitta. "Identity Construction in Armenian Music on the Example of Early Folklore Movement." *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, sayı 62 (2015): 175-200.
- Demir, Mert Taşkın. "Eski Bir Sovyet Anıt Heykelinin Dönüşümü; Lenin Died Heykeli." *Art-e Sanat Dergisi* 13, sayı 25 (2020): 52-70.
- Dündar, Gufran. "Mussolini İtalyası'nda Spor Yayıncılığı." *TRT Akademi* 4, sayı 8 (2019): 308-324.
- Erol, Ebru Gülbuğ. "Sovyetler Birliği'nde Radyo Yayıncılığının Afişler Üzerinden Sunumu." *TRT Akademi* 5, sayı 9 (2020): 292-313.
- Gülada, Mehmet Ozan, Mehmet Ali Gazi ve Caner Çakı. "Nazi Propagasasının Ulusal Seferberlikte İdealize Ettiği Alman Genç Kızları: 'Das Deutsche Mädel' Dergisi Üzerine İnceleme." *Erciyes İletişim Dergisi* 6, say 2 (2019): 1079-1100.
- Karaburun Doğan, Derya. "Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşasında Müziğin Rolü: "Savaş Yeniden Geliyor" Propaganda Şarkısı." *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 8, sayı 54 (2019): 155-161.
- Karaca, Mustafa, Mehmet Ali Gazi ve Çakı, Caner. "Kore Savaşı Ekseninde ABD-Çin İlişkilerinin Çin Propaganda Posterleri Üzerinden Analizi." *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, sayı 2 (2020): 1142-1156.
- Kutluk, Fırat. *Müzik ve Politika*. İstanbul: H2O Yayınları, 2018.

Mermutlu, Bedri. "Toplumsal Zihniyet İnşa ve Anlama Aracı Olarak Marşlar." *Tarih Bilinci Dergisi*, sayı 6 (2008): 27-36.

Nersessian, Vrej. *Essays on Armenian Music*. The United Kingdom: Routledge, 2019.

Olley, Jacob. "Remembering Armenian Music in Bolis: Komitas Vardapet in Transcultural Perspective." *Memory Studies* 12, sayı 5 (2019): 547-564.

Özdemir, Burcu. "Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar." *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sayı 1 (2018): 103-111.

Öztürk, Selim. "Siyasal İkna ve Seçim Müzikleri: Türkiye Üzerine Bir İnceleme." *İletişim ve Diplomasi*, sayı 83 (2014): 195-218.

Rifat, Mehmet. *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü: Kavramlar, Yöntemler, Kuramcılar, Okullar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Sığırcı, İlhami. *Göstergebilim Uygulamaları, Metinleri, Görselleri ve Olayları Okuma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.

Steyn, Carol. "Khachaturyan in Armenia Today: His Presence in Armenian Music, Art and Architecture, Rooted in Socialist Realism." *South African Journal of Art History* 24, sayı 3. (2009): 9-23.

Şahan, Süleyman. "Sovyetler Birliği'nde Batı Blok'unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi." *TRT Akademi* 5, sayı 9 (2020): 270-291.

Yıldız, Burcu. *Experiencing Armenian Music in Turkey: An Ethnography of Musicultural Memory*. (Germany: Ergon-Verlag, 2016).

Yayın Geliş Tarihi: 14.09.2020

Yayına Kabul Tarihi: 03.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çakmak, Ömer; "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 157-179.

Araştırma Makalesi

ON YEDİNCİ YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA BİR TÜCCAR GRUBU: AGULİSLİ ERMENİ TÜCCARLAR

(A MERCHANT GROUP IN OTTOMAN TERRITORIES IN SEVENTEENTH
CENTURY: ARMENIAN MERCHANTS FROM AGULIS)

Ömer ÇAKMAK*

Öz: 17. yüzyıl Akdeniz dünyasında ticari ve siyasi dengelerin değiştiği bir yüzyıl olmuştur. Bu sırada Venedik, Ceneviz gibi İtalyan denizci şehir devletleri eski güçlerini kaybederken; İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi Batı Avrupa devletleri bu yeni ticari düzenin baş aktörleri olmaya başladılar. Bu gelişmeler aynı zamanda Akdeniz'de İzmir, Livorno gibi bazı limanların ve yeni ticaret rotalarının önem kazanmasını sağlamıştı. Osmanlı toprakları ise önceki yüzyıllarda olduğu gibi hem doğulu hem batılı tüccarların geldiği, doğu ve batı mallarının mübadele edildiği bir coğrafya olma özelliğini korudu. Bu dönemde özellikle Safevi veya Osmanlı vatandaşı olan Ermeni tüccarlar Asya-Avrupa ticaretinde aracı tüccarlar olarak ön plana çıkmıştı. Bunların içinde İsfahan merkezli global bir ticaret ağı kurmuş olan Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar başı çekerken, Nahçıvan ve çevresinin Ermeni tüccarları ile Anadolu'nun tüccar Ermeni halkı da bu uluslararası ticarete katıldı. Bu makalede ele aldığımız, bilhassa ipek ticaretinde uzmanlaşmış olan Nahçıvan'ın Agulis köyünün tüccar Ermeni ahalisi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı topraklarındaki önemli ticaret merkezlerinde ve bazı Avrupa kentlerinde faaliyetlerini sürdürdüler. Onların Osmanlı topraklarındaki varlığını ise az sayıdaki

* ORCID: 0000-0002-4084-5169

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.
ocakmak@sakarya.edu.tr

Osmanlı arşiv vesikası ve Agulisli Ermeni bir tüccarın seyir defteri sayesinde öğreniyoruz. Arşiv vesikaları ile Agulisli tüccarların Osmanlı adli mercileri huzurundaki hak arayışlarına, seyir defteri ile de tüccarların izlediği dönemin ticaret rotalarına şahit oluyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Agulis Köyü, Ermeni Tüccarlar, Ticaret, Safeviler, Osmanlı Mahkeme Kayıtları.*

Abstract: *The 17th century was a century that the commercial and political balances were changing in the Mediterranean world. In this century, while Italian maritime city states such as Venice and Genoese lost their former power, Western European states such as England, Netherlands and France began to be the main actors of this new commercial order. These developments also brought prominence to some ports such as İzmir and Livorno, and new trade routes in the Mediterranean. In addition, the Ottoman lands preserved its character in previous centuries of being a geography where both eastern and western merchants would come and goods of the east and west would be exchanged. During this period, Armenian merchants, who were especially Safavid or Ottoman citizens, came to the fore as intermediaries in Asia-Europe trade. Among these, the Armenian merchants from New Culfa, who had established a global trade network based in Isfahan, took the lead, while the Armenian merchants of Nakhichevan and its environs and the Armenian merchant people of Anatolia participated in this international trade. The Armenian merchants of the Agulis village of Nakhichevan, which we have discussed in this article, especially specialized in silk trade, continued their activities in important trade centers in Ottoman lands and in some European cities in the seventeenth and eighteenth centuries. We learn about their presence in the Ottoman lands thanks to the few Ottoman archives documents and the journal of an Armenian merchant from Agulis. With the archive documents, we witness the seeking rights of the Agulis merchants in the presence of the Ottoman judicial authorities, and the trade routes of the period followed by the merchants with the journal..*

Keywords: *Agulis Village, Armenian Merchants, Trade, Safavids, Ottoman Court Registers.*

Giriş

Agulis köyü, Nahçıvan'da bugün Yukarı Eylis diye bilinen yerin eski adıdır. XVII. yüzyılda nüfusunun büyük kısmı Ermeni olan bu köy Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan savaşlar neticesinde sık sık el değiştirmiş ancak çoğunlukla Safevilerin kontrolünde kalmıştır. Bu sırada İran, Azerbaycan ve Nahçıvan'ın Ermeni ahalisinin, Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleştirilen uluslararası ipek ticaretinde aktif bir rol aldığı bilinmektedir. Bu coğrafyanın Ermeni tüccarları hakkında yapılan çalışmalarda ise özellikle İsfahan'ın Yeni Culfalı tüccarlarının faaliyetleri ve onların ticaret ağları üzerine odaklanılmıştır. Agulis'in daha küçük bir yerleşim yeri olması ve buranın insanları hakkındaki kaynakların sınırlı olması sebebiyle bu konuda yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır.

Bu makale ile amaçlanan ise eldeki sınırlı sayıda kaynak ışığında, XVII. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren ve uluslararası ticarete katkı sağlayan tüccarlar içerisinde, Agulisli Ermeni tüccarların da varlığına dikkat çekmek, Osmanlı mahkemelerinin bu tüccar grubunun hukukunu korumada ne denli etkin olduğunu ortaya koymaktır.

Agulisli tüccarlar hakkında XVII. yüzyıla ait elimizdeki en önemli kaynak, bir tüccar olan Agulisli Zakaria'nın seyir defteridir. Bunun dışında Osmanlı şerhiye sicillerindeki az sayıda mahkeme kaydı da Agulisli tüccarların Osmanlı topraklarındaki izlerini takip etmek açısından önemli bilgiler ihtiva eder. Bu dönemde Ermeni tüccarlarla birlikte Anadolu ve İran coğrafyasında seyahat eden ve onlar hakkında bilgi veren Avrupalı seyyahların seyahatnameleri ise yine önemli sayılabilecek kaynaklardır. XVII. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde اگلیس şeklinde geçen Agulis köyünün ismi konuyla ilgili çalışmalarda *Agulis*, *Akulis* veya *Eklis* diye latinize edilmiştir. XVIII. yüzyıl belgelerinde ise, aynı kullanımın yanı sıra, günümüzdeki telaffuz şekliyle ایلس (Eylis) biçiminde de yazılmaktadır.

1. Siyasi Ortam

Anadolu'da Selçuklu ve Moğol hâkimiyetinin yaşandığı dönemlerde Hazar Denizi'nin güneyi ve batısındaki ipek üretim sahaları hem Anadolu'da hem de Avrupa'da ihtiyaç duyulan ipeğin önemli bir kısmını karşılıyordu. Osmanlı döneminde de bu hususiyetini devam ettiren bölge, Bursa'nın XV. ve XVI. yüzyıllarda, uluslararası alanda ön plana çıkan ipekli sanayiinin geliştiği bir kent haline gelmesinde önemli bir paya sahipti. Ancak XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nin kuruluşu ve sonrasındaki süreçte Osmanlılar ile Safeviler arasında

yaşanan siyasi krizler ekonomik ilişkileri de doğrudan etkiledi. I. Selim döneminde İran ipeğine uygulanan ambargo sadece Safevilerin ipek ihracatına zarar vermekle kalmamış aynı zamanda Bursa'daki dokuma endüstrisine de zarar vermişti. Kanuni döneminde ise ipek ticaretine uygulanan kısıtlamalar kaldırılmıştı, hatta ipek üretim sahalarına doğrudan ulaşmak için Azerbaycan ve Gürcistan'a üç sefer¹ düzenlenmişti. 1578-1590 arasında gerçekleşen Osmanlı-Safevi savaşı ve sonrasında yapılan İstanbul Antlaşmasıyla da Osmanlılar Şirvan'a kadar olan Azerbaycan ve Gürcistan arazisini ele geçirmişlerdi. Böylelikle Osmanlılar Doğu Akdeniz'e ulaşan ipek ticareti yollarının yanı sıra ipek üretim sahalarını da kontrol altına almış oluyordu. Bu dönemde Halep Gümrüğü yoluyla Avrupalı tüccarlara satılan ipeğin senelik geliri 300.000 duka altın gibi ciddi bir miktara ulaşmıştı.²

1590 antlaşmasının ardından geçen on üç yıllık barış dönemi, aynı zamanda Şah Abbas³ yönetimindeki Safevi Devleti'nin siyasi ve askeri açıdan yükselişe geçtiği bir dönemdi. Öncelikle Kızılbaş emirlerine karşı yürüttüğü mücadeleyle iç istikrarı sağlayan Şah Abbas önce doğuda Özbekleri yenilgiye uğrattı, ardından Güney İran'daki Lar'ı ve Portekizlilerin elindeki Bahreyn Adası'nı ele geçirdi. Ancak şahın siyasi iktidarını güçlendirecek ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek öncelikli hedefi ecdat toprakları olarak gördüğü, Osmanlı egemenliğinde bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Kafkasya'nın ele geçirilmesiyle mümkün olabilirdi.⁴

1603 senesi Safevilerin Osmanlı elindeki Azerbaycan coğrafyasına hücumu geçtiği seneydi. Naîma, hicri 1012'ye denk gelen bu seneyi Şah Abbas'ın

1 Kanuni döneminde Safeviler üzerine üç büyük sefer düzenlenmişti. 1533-1535 seferinde Osmanlılar Tebriz ve Bağdat'ı ele geçirdiler ancak kısa süre sonra Tebriz yeniden Safevilerin eline geçti. 1548-1550 seferinde Gürcistan sahasında başarı elde eden Osmanlı ordusu, 1553-1555 seferinde ise Nahçıvan, Revan, Karabağ'ı zapt etti. Bu üç seferin ardından imzalanan Amasya Antlaşması'yla 25 sene sürecek bir barış dönemi başlamış, Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap'ın Osmanlı toprağı olduğu Safeviler tarafından kabul edilmişti (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988): 359-361.)

2 Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014): 74.

3 Şah Abbas 1587 tarihinde babası Muhammet Hüdabende'nin tahttan feragat etmesiyle daha 17 yaşında iken Kazvin'de Safevi tahtına oturmuştu. Onun dönemi Safevi Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik açıdan en parlak dönemlerinden biriydi. Şah Abbas iç istikrarı sağladıktan sonra Bahreyn, Gemburun Limanı ve Hürmüz Adası'nın fethiyle Hindistan'a açılan deniz ticaret yolunu kontrol altına almış ve Bender-Abbas adını alan Gemburun Limanı bu dönemde büyük bir gelişme göstermişti. Babürlülerin elinden Kandahar'ın alınması ise Afganistan ve Hindistan'a giden kara ticaret yolu açısından büyük önem arz etmekteydi. Onun döneminde Osmanlılara karşı elde edilen en büyük başarılar Tebriz, Revan, Nahçıvan, Gence, Tiflis ve Bağdat'ın ele geçirilmesiyle elde edilmişti. Avrupalı devletlerle kurulan iyi ilişkiler ise, döneminin önemli gelişmelerindendi. 19 Ocak 1629 tarihinde Mazenderan'da vefat eden Şah Abbas'ın cenazesi ise Kaşan'da defnedilmiştir. (Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı 1578-1629* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013): 90-273.)

4 Özer Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)," içinde *Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, Haz. Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli, (2008) 398.

daire-i edepten çıkıp fitne ve fesada başladığı *sene-i bağı* yani azınlık yılı olarak tanımlamaktadır. Öncelikle Salmas Hâkimi Gazi Bey Osmanlılara isyan ederek İsfahan'a gitmiş ve şahın himayesine girmişti. “*Diyar-ı Azerbaycan size miras kalmış memlekettir*” diyerek şahı sefere çıkmak konusunda teşvik etmişti. Tebriz üzerine harekate başlayan Safevi kuvvetleri İran'ın kuzeyindeki Sufiyan köyünde karşılaştığı, Tebriz Valisi Ali Paşa'nın az sayıdaki kuvvetlerini mağlup ederek güçlü bir savunmadan mahrum kalan Tebriz Kalesi'ni kolaylıkla zapt etmişti ve şehrin Sünni ahali si türlü zulümlere maruz kalmıştı.⁵

Tebriz'in ele geçirilmesinin hemen ardından Safevi ordusu Merend, Ordubad, Agulis ve Culfa çevresini ele geçirmiş; yörenin Şii ve Ermeni ahali si ise Safevi ordusunu sevinçle karşılamıştı. Hatta Şah Abbas büyük bir Ermeni kasabası olan Culfa'da çadır kurdurduğunda kasabanın Ermeni ahali si Şah adına görkemli bir karşılama töreni hazırlayarak kendisine pahalı hediyeler sunmuşlardı.⁶ Son savunma hattı olan Nahçıvan Kalesi'ndeki Osmanlı kuvvetleri ise kale sağlam bir yapıda olmadığı için teçhizatlarıyla birlikte Revan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Acem sınırında bunlar olurken Osmanlı başkentinde III. Mehmet vefat etmiş, yerine I. Ahmet tahta geçmişti. Yeni sultanın tahta geçmesinden sonra şark canibine serdar tayin olunan Ciğalazade Sinan Paşa'nın kuşatma altındaki Revan'a yardım etmek için sefere çıkması ancak 1604 yılının yaz aylarında mümkün olmuştu. Böylelikle yeterli desteği bulamayan Revan valisi Şerif Paşa uzun bir muhasaradan sonra Haziran ayında şehri Safevilere teslim etmek zorunda kalmıştı. Ardından Şamah'ı ve Şirvan'ı da ele geçiren Şah Abbas Azerbaycan'ın fethini büyük oranda tamamlamıştı.⁷

Sinan Paşa'nın güçlü bir kuvvetle üzerine geldiğini haber alan Şah Abbas, Osmanlı kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemedi ve Tebriz'e kadar çekildi. Bu esnada bölge ahali sinin de acilen tahliye edilmesi talimatını verdi. Zorunlu göçe tabi tutulan köylü Ermeni halkın büyük kısmı Gilan bölgesindeki ipek üretim alanlarına yönlendirilirken, Culfa'nın zengin tüccar halkı ise İsfahan'a göç ettirilmişti. 1605 yılında gerçekleşen bu sürgün hadisesinin kış mevsimine denk gelmesi yolculuk esnasında, bilhassa Aras Nehri'ni geçerken çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybetmesine neden olmuştu. İsfahan'a göç eden Culfa'lı Ermeniler için burada Yeni Culfa adında yeni bir şehir inşa edildi. Böylelikle Şah'ın himayesini alan Yeni Culfa'nın tüccar Ermeni ahali si ipek ticareti sayesinde hem şahın iktisadi emellerini gerçekleştirmesine katkıda

5 Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Tarihi*, çev. Zuhuri Danişman (İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1967): 353-358.

6 Edmund Herzig, *Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asia Trade*, Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford (1991): 48.

7 Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Tarihi*, 360-392.

bulundular hem de Yeni Culfa'yı global bir ticaret ağının merkezi haline getirdiler.⁸

XVII. yüzyılın başında had safhaya ulaşan Osmanlı-Safevi gerginliği, 1639 yılına kadar savaşlarla ve kalıcı bir sonuç alınamayan barış antlaşmalarıyla devam etti. Bu evrede bir taraftan batıda Avusturya bir taraftan da Anadolu'da Celali isyanlarıyla mücadele etmek zorunda kalan Osmanlılar, Acem hududuna gerçekleştirdikleri seferlerde nihai bir sonuç elde edemediler. 1616 yılında Revan üzerine sefere çıkan Veziriazam Mehmed Paşa ise kaleyi uzun süre kuşatma altında tutmuş ama Safeviler tarafından çok iyi tahkim edilen kale fethedilememiştir, ağır kış şartlarının da etkisiyle Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁹ Revan ancak 1635'de IV. Murat tarafından ele geçirildi ama bir yıl sonra tekrar Safevilerin kontrolüne girdi. Şah Abbas, 1624'de Bağdat'ı ele geçirerek Osmanlılar karşısında önemli bir başarıya daha imza atmıştı. Doğu Akdeniz'e ulaşan ticaret yolları açısından büyük bir öneme sahip olan Bağdat, IV. Murat şehri tekrar fethedene kadar 14 yıl boyunca Safevi hakimiyetinde kaldı. Osmanlı-Safevi savaşlarının bitişi ise 1639'da imzalanan Kasrı Şirin Antlaşması ile oldu. Bu antlaşmayla Bağdat'ın Osmanlılar'a, Revan'ın ise Safevilere ait olduğu iki tarafça kabul edilmiş, Osmanlı-Safevi münasebetleri uzun bir barış dönemine girmiştir.¹⁰ Bu barıştan sonraki süreç aynı zamanda ekonomik ilişkilerin de daha sağlıklı yürütüldüğü bir dönem olmuştur.

2. Agulis Köyü ve Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Demografik Durumu

Agulis köyü XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca Osmanlılar ile Safeviler arasında en hararetli mücadelelerin yaşandığı, Revan Eyaleti (Çukur Sa'd) nin sınırları içerisinde bulunan Nahçıvan ile Ordubad şehirlerinin bulunduğu bölgede yer almaktadır. Köy, Aras Nehri'nin kuzeyinde etrafı kayalık tepelerle çevrili bir vadi içerisinde kuruludur. Bölgenin toprak yapısı kuru ve taşlı olduğundan köy halkı tarımsal faaliyetlerle uğraşma imkanına sahip olmasa da meyve yetiştiriciliği yaygın bir zirai uğraştır.¹¹ Köy ve çevresinin Ermeni ahalisi

8 Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2008) 235; Father Michael Chamich, *History of Armenia* (Calcutta: Bishop's College Press, 1827): 348-357; Ermeni halkın sürgün edilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Father Michael Chamich ve *The History of Vardapet Arake'el of Tabriz*, Vol: I, Introduction and Annotated Translation form the Critical Text by George A. Bournoutian (California: Mazda Publishers, 2005).

9 Özer Küpeli, *Naîmâ Tarihi*, 104.

10 Özer Küpeli, *Naîmâ Tarihi*, 141-266.

11 *The Journal of Zak'aria of Agulis, Annotated Translation With Commentar*; Edt. by George A. Bournoutian, (California: Mazda Publishers, 2003): 185.

standart Ermenice konuşanların zor anladığı, klasik Ermeniceden farklı özelliklere sahip *Zok Diyalekti* denilen bir ağız kullanır.¹²

İpek ticareti, Nahçıvan bölgesindeki pek çok Ermeni gibi Agulis halkının da temel geçim kaynağı niteliğindedir. XV. yüzyıldan beri Şirvan, Karabağ, Gilan, Mazenderan bölgelerinde üretilen ham ipeği İtalyan tüccarlara satmak amacıyla önce Trabzon'a oradan da Kefe'ye taşıyan Müslüman ve Ermeni tüccarlar içerisinde Agulisli Ermeniler de vardı. Kefe'nin 1475'de Osmanlıların eline geçmesinden sonra ise, İran ipeği doğrudan Halep ve Bursa'ya taşınmış, buradan da ham veya mamul halde Avrupalı tüccarlara satılmıştı. Ancak XVII. yüzyıla kadar Ermeni tüccarlar daha ziyade Halep üzerinden faaliyetlerini yürüttüler; Bursa ile yapılan ticarete ise Müslüman tüccarların hakimiyeti söz konusuydu.¹³

XVII. yüzyılda Nahçıvan coğrafyasını gezen seyyahlar, bölgenin Ermeni halkı hakkında önemli bilgiler verirken Agulis köyü hakkında neredeyse hiçbir kayıt düşmezler. Kendi de bir tüccar olan ve defalarca Ermeni tüccarlarla seyahat eden Jean Baptiste Tavernier, notlarında Revan'dan Tebriz'e yaptığı yolculuğunu anlatırken, Nahçıvan ve Culfa yakınlarında halkı zengin ipek tüccarlarından oluşan ve gösterişli bir kiliseye sahip olan *Eklisia* isimli bir köyden bahsetmektedir. Bölgede daha gösterişli bir köy olmadığı bilindiğine göre, seyyahın sözünü ettiği köyün Agulis olma ihtimali oldukça yüksektir.¹⁴

Agulis köyünün bulunduğu Revan Eyaleti'nin demografik yapısı hakkında elimizdeki en güvenilir kaynak Osmanlılar tarafından yapılan tahrirlerdir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Türk ve Ermenilerden oluşan bölgenin ilk tahriri 1590'da İstanbul Barışı'ndan sonra, ikinci tahrir ise Revan'ın Osmanlılar tarafından 1724'te yeniden ele geçirilmesinden sonraki birkaç yıl içerisinde yapılmıştı.¹⁵ Bu defterlerdeki hane ve mücerred sayılarından elde edilen verilere göre; 1590'da Ravan Eyaleti'nin toplam nüfusu 45.000 civarındaydı ve nüfusunun % 35'i Türk, % 65'i Ermeni'ydi. 1724'ten sonra ise nüfusu 112.000'i aşan Revan Eyaleti'nde halkın % 52'si Türklerden % 48'i

12 Bert Vaux, "Zok: The Armenian Dialect of Agulis," içinde *Between Paris And Fresno, Armenian Studies in Honor of Dickran Kouymjian*, Edt. Berlow Der Mgrdechian, Costa Mesa (Calif: Mazda Publishers, 2008): 284.

13 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 185.

14 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Edt. Stefanos Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006): 82.

15 Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 53 (2016): 99-110.

Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁶ Revan Eyaleti'nde 1590'da Ermenilerin en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları yer ise Sisyan Nahiyesi'nin Culha (Culfa)¹⁷ Kasabası'dır. Şah Abbas bölgenin Ermeni halkını göç ettirmeden hemen önceki dönemde Culfa, bölgedeki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. 41 mahalleden oluşan kasabada 1470 hane Ermeni yaşamaktaydı. Her hanede 5 kişinin yaşadığı kabul edilse, kasabanın nüfusunu yaklaşık 7.350 kişi olarak tahmin edebiliriz. 1723'ten sonra yapılan tahrir göre, Culfa 39 hanenin bulunduğu, yaklaşık 200 kişilik nüfusuyla küçük bir köy haline gelmiş görünmektedir.¹⁸ Aynı tahrir, Agulis'in ise bölgenin kalabalık yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir. Agulis, bu tarihte Revan Eyaleti'ne bağlı Azad-Çıran Nahiyesi'nin en büyük köyüdür. 502 hanesi bulunan yerleşimin 74 hanesi Müslüman 428 hanesi Gayri-Müslim'dir. Bu verilere göre XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden Osmanlı hakimiyetine giren köyün toplam nüfusunun 2500'den fazla olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁹ Şah Abbas'ın 1605 yılının hemen başında Nahçıvan çevresindeki Ermeni ahaliyi göç ettirmesi, kuşkusuz Agulisli Ermenileri de etkilemişti. Ama 1639 barışından sonra Culfa'nın aksine Agulisli Ermeniler köyün nüfus varlığını yeniden arttırmayı başarmışlardı. Bu sayede köyün ekonomik canlılığı XVII. yüzyıl boyunca devam etmişti.²⁰

3. Osmanlı Topraklarında Agulis'in Ermeni Tüccarları

XVII. yüzyılın başında Osmanlılar ve Safeviler arasında yaşanan savaşlar neticesinde ipek üretim sahaları Safevilerin kontrolüne geçmiş, ardından Şah Abbas'ın İsfahan'a göç ettirdiği Culfa tüccar Ermeniler burada kendilerine

16 Bu dönemde Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan savaşlar nedeniyle bölgenin Sünni ve Şii Türk nüfusu katledilme korkusuyla Osmanlı ve Safevi topraklarına doğru göç etmişlerdi. Dolayısıyla bölgedeki gerçek Türk varlığı tam anlamıyla tahrir kayıtlarına yansımamıştır. Ermeniler ise ne Osmanlılar ne de Safeviler için bir tehdit olarak görülmemişler, tarafsız bir unsur olarak algılanmışlardı. Bölgenin demografik yapısı üzerine yapılan pek çok araştırma Revan Eyaleti'nin yerli ahaliyi içerisinde Türk nüfusun daha kalabalık olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," 106.

17 Culfa kasabası, Osmanlı kontrolünde olduğu dönemde valide sultanın paşmaklık haslarından biriydi ve köyün vergi geliri valide sultan için ayrılan kaynaklar arasındaydı. Bu tarihte valide sultanın bu gelirlerden feragat ettiği ve kasabanın gelirene bazı müdahalelerin olduğu yönünde haberler geldiğinden Nahçıvan beylerbeyinden bu müdahalelerin önlenmesi istenmişti. (Bkz. Yusuf Sarıncay, *Osmanlı Arşivi Belgelerinde Nahçıvan* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2011): 36.)

18 Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," 106-117.

19 Raif İvecan, *Osmanlı Hakimiyetinde Ravan 1724-1746*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul (2007): 159; Tezde Agulis köyünün ismi Ekles-i Ulya olarak verilmiştir.

20 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 187.

bahşedilen dini ve siyasi ayrıcalıklarla birlikte Safevi Devleti'nin özel ipek tüccarları olmuşlardı. Onların kurduğu Hindistan, Çin, Avrupa ve Rusya sahasına kadar uzanan Yeni Culfa merkezli ticaret ağı sayesinde globalleşen ipek ticareti, Safevilerin siyasi ve ekonomik hedefleri açısından stratejik öneme haiz bir faaliyet haline gelmişti. Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleşen ticarete ise İran'ın Ermeni ahalisi, Osmanlılar ile Safeviler arasındaki rekabetten doğan olumsuz siyasi ortamın da etkisiyle uluslararası ipek ticaretinde doğal araçlar durumuna geldiler. Şii ve Sünni Müslüman tüccarların aksine Ermenilerin her iki ülkenin topraklarında tarafsız kabul edilmeleri, bu sırada Osmanlı limanlarına ulaştırılan İran ipeğinin, daha ziyade Ermeni tüccarlar eliyle taşınmasında onlara avantaj sağlamıştı.²¹ Ancak bu uluslararası ticarete rol alanlar sadece İsfahan'ın Yeni Culfa Ermeni tüccarları değildi. Nahçıvan ve çevresindeki köylerin Ermeni halkı da uzun mesafeli ticarete uzmanlaşmıştı. Bu bölgenin dikkat çeken yerleşimlerinden biri ise Agulis köyüydü. Agulis'in Ermeni tüccarları kısa sürede Yeni Culfa tüccarlar ve onların acenteleriyle irtibata geçtiler. Tebriz'den Osmanlı limanlarına ipek taşıyan kervanlara Nahçıvan ve Revan şehirlerinde katıldılar, dönüşte ise diğer Ermeni tüccarlar gibi İran'a pek çok mamul ürün veya daha önemli sayılabilecek Avrupa'nın ve Osmanlı'nın gümüşünü taşıdılar.²²

Bu tüccarlardan biri, yazdığı seyir defteri günümüze dek ulaşan²³ Agulisli tüccar Zakaria'dır. Zakaria ailesinin de onayıyla daha 17 yaşında iken, pek çok meslektaşı gibi, çok genç sayılabilecek bir yaşta ticari hayata atılmıştı. 1647 yılında Agulis'ten başlayan ilk yolculuğuna, İzmir'e ve oradan da Livorno'ya ulaşmayı amaçlayan amcasının oğlu Paron Nikoghos ile birlikte çıkmıştı.²⁴ 5 Mart'ta başlayan bu yolculuğunda Nahçıvan, Revan, Erzurum ve Tokat gibi önemli duraklara uğradıktan sonra Ankara'nın güneyinden geçerek Afyon ve Turgutlu'ya varmış, ardından da 30 Temmuz'da İzmir'e ulaşmıştı. Zakaria, Agulis'ten İzmir'e uzanan ilk seyahatini bazı şehirlerde verdiği birkaç günlük molalarla birlikte yaklaşık beş ayda tamamlamıştı. Zakaria, İzmir'de, sahip

21 Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa* (California: California Press, 2011): 2- 4.

22 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 187; Nahçıvan ve çevresindeki Ermeniler daha XVI. yüzyılın ilk yarısında bile uzun mesafeli ticaretle uğraşıyorlardı. Bu konuda bilgi veren kaynaklardan biri, 1524 yılında İran, Anadolu, Suriye ve Mısır'ı gezen Portekizli seyyah Antonio Tenreiro'dur. O *Itinerario* isimli seyahatnamesinde, Tebriz'den Anadolu'ya ve Kudüs'e doğru yaptığı yolculuğunu Nahçıvanlı yedi Ermeni tüccar ile birlikte yaptığını aktarır. (Bkz. Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar; İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017): 36).

23 Agulisli Zakaria'nın 1647-1691 yılları arasındaki seyahatlerini anlattığı bu defter, Osmanlı ve Safevi devletlerinin sosyo-ekonomik tarihi açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Güzergahlar, mesafeler, ticari merkezler ve dönemin olayları hakkında önemli bilgiler verir. Defter Zakaria'nın 1691'deki ölümünden sonra ailesine kalmış ve 150 yıl sonra İsrayel Mamikonean tarafından Agulis'te keşfedilmiştir. Bkz. *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 3.

24 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 161.

olduğu bir balya ipeği oradaki Agulisli Tüccarların da yardımıyla sattıktan sonra Bursa'ya giderek bir süre burada kalmış, ardından Mudanya üzerinden İstanbul'a geçmişti. İstanbul'da kaldığı süre zarfında da yeniçerilerle sipahiler arasındaki mücadelelere, Sultan İbrahim'in öldürülmesine ve IV. Mehmet'in tahta geçişine tanık olmuştu. 30 Haziran 1649'da ise tekrar Agulis'e dönmüştü.²⁵ Zakaria bundan sonraki ticari hayatı boyunca birkaç defa daha Bursa ve İzmir'e gelme fırsatı buldu. 1658 tarihinde İzmir'e yaptığı bir seyahatinde sadece Osmanlı topraklarında yaptığı ticari işlerle iktifa etmeyip, bu dönemde pek çok meslektaşının yaptığı gibi Avrupa'ya kadar uzanan daha uzun mesafeli bir yolculuk yapma cesaretini gösterdi. Tüccar bu yolculuğunda İzmir'den bir Hollanda gemisine binerek Venedik'e seyahat etmiş oradan da kara yoluyla Amsterdam'a ulaşmıştı. Burada uzun bir süre kaldıktan sonra da aylar süren deniz yolculuğuyla yeniden İzmir'e ve ardından karayoluyla memleketi Agulis'e dönmüştü.²⁶

Zakaria'nın Osmanlı topraklarında ticari amaçlı yaptığı bu seyahatlerinin temel uğrak noktaları, defterinde birer gümrük şehri olarak tanımladığı Erzurum ve Tokat'tı. İzmir, Bursa ve İstanbul'a birkaç yılda bir gitme imkânı bulurken Erzurum ve Tokat'a bir yıl içerisinde birkaç defa uğrayabiliyordu. Bu iki ticari merkez, Zakaria'nın her yıl kardeşi Simon'la veya diğer meslektaşlarıyla birlikte adeta mekik dokuduğu Yeni Culfa, Tebriz, Revan, Nahçıvan ve Agulis'in içinde bulunduğu bir ticari ağın iki önemli durağıydı. Her ne kadar İzmir veya Avrupa şehirlerinde ticaret yapmak Ermeni tüccarlar için daha kârlı bir iş olsa da Erzurum ve Tokat uzun yol zahmetine katlanmadan doğu ve batı mallarının alınıp satılabildiği ve bu şehirlerdeki Ermeni varlığı sayesinde rahatlıkla ticari ilişkilerin kurulabildiği birer antrepo vazifesi görmüştü.²⁷

Zakaria'nın seyir defterinden başka Osmanlı Şer'iyeye Sicilleri'ndeki az sayıda mahkeme kaydı da Osmanlı şehirlerindeki Agulisli Ermeniler hakkında bilgi vermektedir. 6 Haziran 1648 tarihli Manisa mahkeme kayıtlarında geçen bir hüküm, kardeş olan Agulisli üç Ermeni tüccarın ticaret yapmak amacıyla bu tarihte Manisa ve Bursa'daki hanlarda kaldıklarını göstermektedir. Bu tüccarların varlığından ise kardeşlerden Agavel isimli Ermeninin Manisa'da kaldığı hanın bir odasında vefat etmesi ve onun kalan mallarının ne olacağıyla ilgili meselenin Manisa Mahkemesi'ne taşınması sayesinde haberdar oluyoruz. İlgili hükümde Agavel'in ne tür bir ticari emtiaya sahip olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak aynı odada kaldığı yine Acem tüccarlarından olan Bağdasar isimli bir Ermeni, ölen tüccarın mallarını kabz etmek istemiştir.

25 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 41-45.

26 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 60-66.

27 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 58-59.

Mahkemeye çağrılan Bağdasar, kendisine ölen Agavel Ermeni'nin varisi olup olmadığı sorulduğunda, Nahçıvan'da Derman isimli babasının ve bir kızının olduğu, Bursa'da ise yine ticaretle uğraşan Cani? isimli bir kardeşinin olduğu cevabını vermişti. Ancak söz konusu sicil kaydı, meselenin ne şekilde çözüldüğü hakkında bilgi vermekten uzaktır.²⁸ Neyse ki birkaç gün sonra mesele tekrar mahkemenin gündemine gelmiştir. Tutulan bu kayıttan Agavel'in mallarının aynı odada kaldığı Bağdasar'a teslim edilmediği, bunun yerine Manisa'da Beytül-mal Emini olan Ahmet Ağa tarafından mallara emaneten el konulduğu (vaz'ü'l-yed) öğrenilmektedir.²⁹ Mahkeme kayıtlarında sıkça rastladığımız Osmanlı topraklarında ölen yabancı tüccarların terekesinin ne olacağı konusu aslında devletler arasında yapılan karşılıklı anlaşmalarla (ahidname) bir karara bağlanmıştı. Ölen bir yabancı tüccarın mallarının yine o ülkenin vatandaşı olan güvenilir bir tüccara veya varsa o ülkenin elçi ya da konsolosuna teslim edilerek varislerine ulaştırılması genel bir kaideydi. Ancak özellikle savaş dönemlerinde bu kuralın ihlal edildiği ve beytü'l-mal eminlerinin ölen tüccarların mallarına el koyduğu bilinmektedir. Öte yandan böyle durumlarda bile altı ay içerisinde ölen tüccarın varislerinin mahkemeye başvurmaları halinde mirası teslim alma hakları bulunmaktadır. Mahkemenin ise konuyu hiç araştırmaksızın altı ay geçmesini bekleyip terekeyi doğrudan beytü'l-mala geçirme imkanı vardır.³⁰ Ancak burada ele aldığımız mahkeme kayıtlarında dikkat çeken husus Manisa Mahkemesi'nin ölen tüccarın varislerinin gelmesini beklemeden konuyu araştırıp varisleri tespit etme gayretidir. Herhalde bunda ölen tüccarın oda arkadaşı olan Bağdasar'ın olaya müdahil olması ve mallara el koymak istemesinin etkisi vardı.

Araştırma sürecini genişleten Manisa Mahkemesi, Bağdasar'ın tek başına şahitliğinin yeteri kadar güvenilir olmayacağını ve ölen tüccarın kardeşlerinin bu esnada Bursa'da bulunmaları hasebiyle onların da sorgulanmasının uygun olacağını düşünmüş olacak ki meselenin Bursa'da da araştırılmasını istemişti. Bursa'daki mahkeme ise, Agavel'in kardeşleri Cani ve Margara'nın ifadelerini dinlendikten sonra o esnada Bursa'daki hanlarda kalmakta olan diğer Agulisli tüccarlar Bogos ve Kırkor'un da ifadelerine başvurulmuştu. Onlar Agavel'i tanıdıklarını Cani ve Margara'nın onun kardeşleri olduğunu, onlardan başka Agulis'te bulunan Derman isimli babaları ve Hatuncan isimli anneleri olduğunu, bunların dışında varisleri olup olmadığını bilmediklerini söylemişlerdi.³¹

28 Manisa Şerhiyye Sicilleri (MŞS), nr. 94/63.

29 MŞS, nr. 94/75.

30 Arif Bilgin, Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, sayı 2 (2010): 15.

31 MŞS, nr. 94/75.

Agavel'in varislerinin kimler olduğu ve mallarının kime teslim edileceği sorunu bahsettiğimiz mahkeme kayıtlarının dışında başka bir kayıta daha karşımıza çıkmaktadır. Bu kez yine Agulisli olan ama İstanbul'da bulunan Bogos ve Hovannes isimli tüccarlara Agavel'in varislerinin kimler olduğu sorulmuş, onlar da Bursa'daki tüccarlarla aynı cevabı vermişlerdi. Böylece bu tüccarların da şahadetlerinin makbul olduğu kayıtlara geçirilmiş ve üç şehri kapsayan geniş bir araştırma sürecinden sonra ölen tüccarın mallarının varislerine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.³²

Osmanlı mahkeme kayıtlarında gördüğümüz Ermeni tüccarlarla ilgili bu tür davalar en çok rastladığımız dava türlerinden biridir. Böyle durumlarda beytülmal eminleri, ölen kişinin mallarına el koyma konusunda oldukça hızlı davranmaktadır. Zira vârisi olmaması halinde terekese beytülmale kalacaktır ve bir mukataa olarak işletilen eminlik bu terekeden pay alacaktır. Ancak bu durum tüccarlarca malum olduğu için tüccarlar bir Osmanlı şehrine geldiklerinde kimi zaman mahkemeye başvurarak hangi handa kaldıklarını, ne miktar malları olduğunu ve varislerinin kimler olduğunu beyan ederlerdi. Böyle bir beyanı bulunmayan tüccar vefat etmişse, beytülmal emini terekeye el koyar ve varisi olup olmadığı araştırılırdı. Ancak bu tüccarlar uzak diyarlardan geldikleri için varislerin tespiti kolay değildir. Ermeni tüccarlar da gurbette buldukları şehirlerdeki hanlarda, genellikle tüccar olan akrabaları ile veya aynı şehirden ya da köyden olan meslektaşlarıyla birlikte ikamet ederlerdi. Böylelikle bir Ermeni tüccarın ölmesi veya mallarının çalınması halinde diğer Ermeni tüccarlar onun hukukunu kollardı. Bir arada yaşayan ve beraber hareket eden bu tüccar grubu, ticari faaliyetler, piyasa şartları, fiyatlar, rotalar, riskler ve avantajlar konusunda bağımsız bir tüccara göre çok daha fazla fırsata sahipti.³³

Şer'iyeye sicillerindeki İranlı Ermeni tüccarlarla ilgili kayıtlarda dikkat çekici bir diğer husus, bunların aidiyetlerine dair sınırlı bilgi içermesidir. Mesela Manisa Mahkemesi'ne ait bir kayıta Agavel'den, *Kurşunlu Han'da hâlik olan Agavel veled-i Derman nam Ermeni* şeklinde bahsedilmekte, onun mallarını teslim almak isteyen oda arkadaşı Bağdasar ise *Acem tüccarlarından* diye tanımlanmaktadır.³⁴ Bir başka kayıt, Agavel'in memleketine dair değerli ve nispeten ayrıntılı bilgiler sunar. Tâcirin Agulis köyünden olduğuna vurgu yapan kayıta şu ifadeler yer almaktadır: *Diyâr-ı Acem'de medine-i Nahçıvan'a tabi Agulis nam karye sükkânından olub işbu sene-i mübâreke ticaret üzere iken medine-i Mağnisa'da Kurşunlu Han demekle ma'rûf handa hâlik olan Agavel*

32 MŞS, nr. 94/227.

33 MŞS, nr. 94/75; MŞS, nr. 94/63.

34 MŞS, nr. 94/75.

veled-i Derman... Dolayısıyla bu durum, şer'iyeye sicillerinde Acem tüccarı, Ermeni tüccar veya Erâmine-i Acem diye zikredilen tüccarlar arasında Agulislilerin de bulunabileceğini akla getirmektedir. Zira yukarıdaki örnekte de ifade ettiğimiz gibi, tüccarların geldikleri köylerin ismi nadiren zikredilir.³⁵

Manisa şer'iyeye sicillerinde Agulisli Ermeni tüccarlarla ilgili davalardan biri de, 1648 senesinde Bursa'daki Han-ı Cedid'de kalan Melik isimli tüccarın bir alacak verecek meselesinden ötürü mahkemeye gitmesiyle kayıtlara geçmiştir. Melik isimli Ermeni bu tarihten bir sene evvel Bursa'daki Han-ı Cedid'de kalmakta olan, aslen Revan'a tabi Kefagir? köyünden olup eski adı Haçık yeni adı Mehmet olan mühtedi bir tüccara 1000 riyalî kuruşa *parça* tabir olunan çeşitli türde emtia satmıştır. Ancak Mehmet'in bu olay gerçekleşikten sonra Manisa'ya geldiği ve burada ikamet etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Melik elinde Bursa kadısının imzası bulunan *nakl-i şer'* ile Manisa'daki mahkemeye başvurmuştur. Melik ifadesinde Mehmet'ten alacağı olan 1000 kuruşun 680 kuruşunu daha önce Manisa'da aldığını, 320 kuruşunu ise alamadığını söylemiştir. Mehmet ise borcunu inkar etmiştir. Mahkeme bu meselede Bursa'daki dava kaydında adı geçen Nahçıvan ahalisinden olan ve Han-ı Cedid'de kalan Veli ve Piri isimli Müslüman tüccarların ifadeleri ve davanın şahitleri olan Ahmet ve Sefer isimli kişilerin şahitliklerini esas alarak Agulisli Ermeni tüccarın haklı olduğunda karar kılmış, Mehmet'e borcunu ödemesi tembih edilmiştir.³⁶

Bu ve bunun gibi karşılaştığımız pek çok dava kaydından çıkarılabilecek en önemli sonuç, herhalde Osmanlı hukukunun şahitlik müessesesine ne kadar önem verdiğiidir. Bu davada Agulisli Ermeni tüccarın haklılığını savunan Ermeni tüccarlar değildi; bu kez Nahçıvanlı olan Müslüman tüccarlar ve o an mahkemede bulunan diğer Müslümanların şahitliği sayesinde mesele çözüme kavuşturulmuştu. Bu dava kaydında dikkat çeken hususlardan biri de, İran'dan Osmanlı topraklarına ticaret için gelen Haçık isimli Ermeni'nin Müslüman olması ve bir yılı aşkın bir süredir Osmanlı topraklarında ikamet etmesidir. Şer'iyeye sicillerinde gördüğümüz XVII. yüzyıla ait bunun gibi pek çok örnek, özellikle Batı Anadolu'daki şehirlere hatırı sayılır miktarda Ermeni'nin, İslam'ı tercih etsin veya etmesin yerleştiğini ve Osmanlı topraklarını kendilerine yurt bellediklerini göstermektedir.³⁷

31 Ocak 1649 tarihli bir mahkeme kaydı, Agulisli tüccarların ticari ilişki ağlarını Anadolu topraklarının ötesine, Kuzey Afrika kıyılarına kadar

35 MŞS, nr. 94/63.

36 Bu hükümlerde Agulis köyü Kal'ay-ı Revan'a tabi Agulis (ya da Eklis) nam karye diye geçmektedir. MŞS 93, 76; MŞS, nr. 93/82.

37 MŞS, nr. 93/76; MŞS, nr. 93/82.

taşıdıklarını göstermektedir. Bu kayıt, Acem Ermeni tüccarlarının aralarında yaptıkları bir ticari muamelenin kayıtlara geçirilmesi amacıyla tutulmuştur. Manisa Mahkemesi bir anlamda bir noter vazifesi görerek ileride oluşabilecek bir anlaşmazlığa mahal vermemek adına tarafların isteği üzerine bir ticari işlemi kayıt altına almıştır. Belgede izah edildiğine göre aslen diyar-ı Acem'den olan Kantemur isimli tüccar bir süredir Tunus'ta ikamet etmektedir.³⁸ Kantemur Manisa'da bulunduğu sırada mahkemeye giderek, yine Acem tüccarlarından olan Agulis köyünden İsalı? ve Şahverdi isimli iki tüccarla nice zamandır alışveriş yaptığını ve onlardan alacağı olan iki yüz riyalî kuruşu aldığını ikrar etmiştir. Ancak borcun ödeme işlemi Agulisli iki tüccarın vekili olan ve bu sırada Manisa'da bulunan Nazar isimli Ermeni vasıtasıyla gerçekleşir. Belgede tüccarların ne tür bir emtia alıp sattıkları ise belirtilmemiştir. Belgenin şühûdü'l-hâl kısmında adı geçenler arasında nereli olduklarını bilmediğimiz Elkis ve Sahak isminde iki Ermeni, Ali ve Cafer isminde iki Tunuslu bulunmaktadır. Tunuslu olan bu iki şahsın Kantemur'un mahkemede bulunduğu esnada burada bulunmaları, bir taraftan Kantemur ile bu şahıslar arasında bir iş ortaklığının söz konusu olabileceğini de akla getirmektedir.³⁹

Nahçıvan çevresinden olan Ermeni tüccarların Osmanlı limanları üzerinden faaliyet gösterdikleri denizaşırı memleketler arasında sadece Avrupa ve Kuzey Afrika kıyıları bulunmamaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki liman kentleri de Ermeni tüccarların uğrak durakları arasındaydı. 1661 tarihli bir davanın konusu, Akkirman'dan İstanbul'a gemi ile seyahat eden Yagob isimli Ermeni tüccarın yolculuk esnasında ölmesi ve onun mallarının kime kalacağı hususunda beytü'l-mal emini ve Yagob'un varisleri arasında bir anlaşmazlığın yaşanmasıyla ilgilidir. Bu mesele de pek çok örnekte gördüğümüz gibi şahitler aracılığıyla ölen tüccarın varislerinin lehine olacak şekilde çözüme kavuşturulmuştur.⁴⁰

XVII. yüzyılda ticari işlemlerin vekil veya hizmetkarlar vasıtasıyla yapılması hem Müslüman hem de Hristiyan tüccarlar arasında dönemin yaygın bir uygulamasıdır. Bu türden bir örnekte Acem tüccarlarından Yarvi? isimli sermayedarın Osmanlı topraklarındaki ticari işlerini hizmetkarı Simon vasıtasıyla yürüttüğünü görmekteyiz. 1652 senesinde Simon'a başka bir yerde satması için bin dört yüz kuruşluk meta verilmiştir. Ancak Simon seyahati esnasında muhtemelen İzmir'e giderken, Manisa'ya bağlı Sart Kasabası civarında eşkıyaların saldırısına uğramış ve mallarını çaldırmıştı. Simon ve

38 Belgede Tunus kıyısında anlamına gelen *Tunus Yahsında* ifadesi geçiyor.

39 MŞS, nr. 96/20.

40 Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* 4 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011): 133.

yatırımcısı Yarvi arasında nasıl bir iş akdi olduğu bu belgede ifade edilmemiştir ancak büyük ihtimalle dönemin çok yaygın bir iş anlaşması olan mudârebe (commenda) denilen bir anlaşma söz konusuydu. Buna göre Simon yaptığı hizmet karşılığında ticaretten elde edilen kârdan belli bir pay alıyordu.⁴¹

XVII. yüzyıl boyunca Erzurum, Tokat, Bursa, Manisa, İzmir ve İstanbul gibi önemli ticaret merkezlerinde faaliyet göstererek uluslararası ticarete aktif bir şekilde rol alan Agulisli Ermeni tüccarların XVIII. yüzyılın ortalarında da bu faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. 1750 tarihli yine alacak verecek meselesiyle ilgili bir kayıta ticaret amacıyla İstanbul’da bulunan Agulis köyünden Dülbentçi Azarya, Mıgırdıç, Papo ve Sasiro isimli tüccarların adı geçmektedir. Bu dönemin belgelerinde Agulis köyünün ismi bir önceki yüzyıldaki gibi veya günümüzdeki kullanımıyla Eylis⁴² şeklinde yazılmıştır. Öte yandan XVII. yüzyılda Agulisli Ermeni tüccarlar Acem tüccarı sıfatıyla zikredilirken, XVIII. yüzyılın ortalarında bu yerleşim yeri artık Osmanlıların elinde bulunduğundan köyün Ermeni ahalisi zimmi diye anılmaktadır.⁴³ Bu döneme dair kayıtlardan, Agulis halkının Haremeyn-i şerifeyn evkâfı reayasından olduğu, asker taifesinden ve Kürt beylerinden bazı kimselerin Agulis halkının mal ve eşyalarını gasp ettiği yönünde bir şikayet üzerine de gereken önlemlerin alınması yönünde bölgenin yöneticilerine gerekli emirlerin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

Sonuç

Netice itibariyle, XVII. yüzyıl Venedik’in Doğu Akdeniz ticaretindeki etkinliğinin azaldığı; İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi Batı Avrupa devletlerinin yeni aktörler olarak Akdeniz ticaretine dahil oldukları bir dönemdi. Bu yüzyılda değişen ticari iklim, İzmir’in bu yüzyıldaki yükselişinde önemli ölçüde rol oynamıştı ve şehir Osmanlıların Akdeniz’deki liman kentleri içerisinde en önemli mübadele merkezi haline gelmişti. Bu yolla doğunun ipek, pamuk ve sof gibi kıymetli ürünleri Avrupa’ya taşınırken, Avrupa’nın işlenmiş dokuma ürünleri Osmanlı ve İran coğrafyasına aktı. Bu ticaretle birlikte yeni dünyanın gümüşü de Osmanlı ve Safevi topraklarına taşınmakta, hatta yolculuğuna devam ederek Hindistan’a kadar ulaşmaktaydı. Bu süreçte

41 MŞS, nr. 103/115.

42 Belgenin transkripsiyonunda yanlışlıkla İlis şeklinde yazılmıştır.

43 Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil 73, 452, Hüküm No: 600, Orijinal metin no: [77b-1] *Bu defter İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi ortaklığı ile hazırlanmıştır.* Belge İSAM, kadisicilleri.org Adresinden Temin Edilmiştir.

44 BOA, Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM.d.), nr. 132/1095; BOA, A. DVNSMHM.d., nr. 132/1098

aralarında Agulis köyünün tüccarlarının da bulunduğu çok sayıda İranlı Ermeni tüccar hem Safevi hem de Osmanlı uluslararası ticaretinde rol almıştı. Agulisli Ermeniler ticaret amacıyla çıktıkları aylar süren yolculuklarında Anadolu'nun pek çok kasabasına uğradılar ve pek çok Anadolu şehrinde uzun süreler kalarak bu şehirlerin han ve pazarlarında ticari faaliyetlerini sürdürdüler. Onların başlıca uğrak noktaları ise Erzurum, Tokat, Amasya, Ankara, Bursa, Manisa, İzmir, Edirne, Tekirdağ ve İstanbul gibi dönemin önemli ticaret merkezleriydi. Ancak meslektaşları olan diğer İranlı Ermeni tüccarlar gibi Anadolu topraklarının da ötesinde Rumeli'de, Karadeniz'in kuzeyinde, Suriye'de ve Kuzey Afrika kıyılarında da faaliyet gösterdiler. Bu dönemde Venedik, Livorno, Marsilya, Amsterdam gibi Ermeni yerleşimlerinin bulunduğu Avrupa'daki önemli ticaret merkezleri ise bu tüccarların hedeflediği nihai varış noktalarıydı. Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar gibi bu şehirlerdeki ticari ilişkiler ağına doğrudan dahil olmak veya bu şehirlere yerleşerek Safevi ve Osmanlı Devleti ile ticari münasebetlerini sürdürebilmek, Agulisli tüccarlar için ticari kariyerlerini daha üst bir noktaya taşımak ve daha büyük bir servet edinmek anlamına geliyordu.

Ermeni tüccarlar, Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri sırasında yaptıkları ticari muameleler için veya karşılaştıkları herhangi bir sorunun çözümü için ise Osmanlı mahkemelerine başvurma konusunda tereddüt göstermediler. Osmanlı mahkemeleri de şer'î hukukun bir gereği olarak, Müslüman tebaasının haklarını ne ölçüde koruduysa, ister Osmanlı vatandaşı olsun isterse Safevi vatandaşı olsun, adalet arayışı içerisinde olan Ermenilerin haklarını o derece korumuştur. Ayrıca, Ermenilere dair çok sayıda dava kaydında gördüğümüz üzere, Müslüman ahali de, meslek veya komşuluk ilişkileri hasebiyle bir hukuku bulunan Ermeni tanıdıklarının haklarını savunmak konusunda şahit sıfatıyla mahkemeye gitmekten, ya da vekil sıfatıyla onları mahkemelerde temsil etmekten geri durmamıştı.

Kaynaklar

KÜPELİ, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

HERZİG, Edmund. *Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asia Trade*, Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford, 1991.

NAÎMÂ Mustafa Efendi. *Naîmâ Tarihi* 1. Çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

BOURNOUTIAN, George A. *The Journal of Zak'aria of Agulis, Annotated Translation With Commentary*. California: Mazda Publishers, 2003.

CURTIN, Philip D. *Kültürler Arası Ticaret*. Çev. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

CHAMIC, Father Michael. *History of Armenia*, translated by Johannes Avdall. Calcutta: 1827.

ASLANIAN, Sebouh David. *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. Manchester: University of California Press, 2011.

TAVERNIER, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

ÖZBARAN, Salih. *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

KURAN, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* 4. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Proje Yöneticisi: Yusuf Sarıay, (2011).

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)* Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi* II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

İVECAN, Raif. *Osmanlı Hakimiyetinde Revan 1724-1746*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi (2007).

BİLGİN, Arif ve F. Bozkurt. “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları.” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, sayı 2, (2010).

KÜPELİ, Özer. “Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar).” Haz. Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli. İzmir: *Prof. Dr. Necmi Ülker’e Armağan* 2008.

VAUX, Bert. “Zok: The Armenian Dialect of Agulis”, *Between Paris And Fresno, Armenian Studies in Honor of Dickran Kouymjian*.” Ed. Berlow Der Muğrdechian, Michigan: Mazda Publishers, 2008.

BİLGİLİ, Ali S. “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53 (2016).

Arşiv Belgeleri:

Manisa Şeriye Sicilleri (MŞS), nr. 94, 63

MŞS, nr. 94, 75

MŞS, nr. 94, 227

MŞS, nr. 93, 76

MŞS, nr. 93, 82

MŞS, nr. 96, 20

MŞS, nr. 103, 115

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DVNSMHM. d. 132, 1095

BOA, DVNSMHM. d. 132, 1098

Bab Mahkemesi, 197 Numaralı Sicil, Cilt 73, Sayfa 452, Hüküm No: 600, Orijinal Metin No:77b1

EK-1:

اشواعت تومر کتاب شرعی و باد منقول خطاب دعس بود که بدین برود که خلاصه عالم الفروع اولان
 حسن بن علی بن حسن افندرس افضا سیکله معنی و ضمن اهل عقوم و تاریخ کتاب سنه ۱۱۰۰ جماد الاول و سنه
 یکم طغوز زنجی گویند ای مورخ نقل شرعی وارد اولوب مضموننده یارب عجمه مدینه بخوانه تابع الکلیک مع قریه
 سکا نند اولوب اشو سنه ۱۱۰۰ مبارکه که تجارت اوزره ایکن مدینه منبیا ۱۵ قور شونلی خان
 دیکله معروف خانده مالک اولان آقا اولد در مارا ارمنیک لابوس قریه اشرخان و مارکره
 اولد در حال نام ارمنیده احوار صحتی اشرقیه ابله سوچ استشهاده شرعی اهد و زندنا حکله قریه
 دن بوره اولوب تجارتخانه سنه نا بوغوس ولد بدروس ولد میره و قو کور ولد جان ولد
 قو کنان ارمنیده قزو و خویم اچما قریه و قعدیلر ادا استشهاده شرعی اید و بن مشرق
 بر سو مان جانده و مارکره باکر قریه ۱۵۰۰ ارناج ارمنیک لابوس قریه اشرخان و حصار اولد
 بانا لمر قریه بود در مارا و انام لمر خانو جان نام ارمنینه در معطر اسلر قریه دن بوره دن
 دن بوره اولان جانده و مارکره نام ارمنیده دن قریه وارنخ و ترک سنه افرسحق اولد قریه معلوم قریه
 بز بو خصوصه بود و اوزره شاه لمر ز شهادت دخی ایدور ز دیو مهر بر سر ادا استشهاده
 شرعی ایدر طرک لمر بنام رعبه شرایط البسول استشهاده دنامر مقبول اولغان مشتهدان دن بوران
 جانده و مارکره نام ارمنیه مالک دن بوره اقا و (یک مدینه منبیا) بیت المال ایز اولوب ۱۱۰۰
 وارنخ مردخ اولان قاری عیله خلفا تنه واضح الید اولان اچ ااعمان اوزون احمد انا سر خانی
 حضور بنده کتاب دن بوره قریه و قریه اولد شرعی حال اجهامت رالیه احمد انا خان
 و قو اقا و نیک خلفا تنه امانت حسیله اقد و قبض الید لیکن اقرار نایب لوم الیه و اشرخان
 قبلندنا لکن قریه دن بورک و رودن انا را ایلکن مر قومان جانده و مارکره دن و زود کتاب
 دن بوره اچما بنیه طلب اولدند قریه دن بوره کتابده مسطور الیاس مر اولان سنه اولدند
 الوب عبد الجبار بهاجی و دیو دیشی سر عید الله نام کسه لمر لاجرا الشهاده مجلس شرعی حاضران
 اولوب عت الی استشهاده الشرعی ادا استشهاده شرعی ایدوب ن الوارنخ کتاب
 و قوم از بنده اولان افضا و ظهرنده اولان اشرخان بنعلر مدینه بروسه ده نائب الشرعی
 حسن بن علی بن حسن افندرس بکر بزم حضور بجزه افضا و قریه ایلوب خط و صحنه بر سر
 اشرخان الله در کتاب مذکور که مشایخ حصار افندرس قلیدن درودینم بزم شهادت

MŞS, nr. 94/75

سبب توفیق بن تقی و موصی بطنها ^{علیها السلام} که در بار محمد
 مدینه بخواند تا مع اکتسب نام ذی کفایت نه الی سرحد استبان اوله تجارت اوزن
 اولان جان ولد در مانه نام اریسه نه ملاح صلیب نه تیره الامبوق استسما و سوس
 صدورنه نه صله نه تیره و نوره اول اولوب خادان اولان بو عونس و لردید و سول ولد
 میره و جو کز ولد جانیز ولد توکر نام ارنیل لکر و کول ایچیر خلیج و و قدیر حاجان
 اولوب تجارت اوزره ایکن بونول اقح مغنی مالک اولان اغاول نام ارن
 مستشهد در نور جان کتلا بوین قدیرناخ و حصر اوارخ در با پایلر در نور
 در ما انا لیر خاتون ایتام اریضیه در مسطیر اسلامیه و نوره در
 زبور جان در غایر در وارخ و تر نه سنه اخو مستحق اولدیغی معلوم تر ذکله بر
 بو خصوصه شایه لر ز شهادت دخی ایبر ز دیومیر بر سر شهادت شریعه
 ایله کله نه عیب رعایت لیر ایضا القبول شهادت کتیر بقول اولمغان حقیق عالم علم
 عماء عظام زنده حواله کرام غیر حلال اوجرام عیال اراکل و انتاج مغنی حاکم
 حاکم اولان غنول افندر حضرت نیر و اصول و نو ابدن بو کتاب و اصد اولان سیر
 افندیریک مجالس شریفه لیرینه انما اولندیر لیر اوله سول مانولدر که تلقی بالقبول و عمل
 بالهدول بیور لوب علمه اله المکمل الجلیل بالکل اوجونیل اولالیر حوزر ذکر و حوزر
 فی الیوم الحادی عشر من جماد الاول لکنه غمان و ضمان و الف ^{الحال}

عالم حاکم
 علمه الفقه الایمیه المصنوعه
 و ام المصنوعه الفقه الایمیه المصنوعه
 اوله کلام

MSS, nr. 94/227

EK-4

بوند اهدم و بار عجب کونجه طالعون و بالیندا سا کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون
 نیه و بار عجب کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون
 انی الیبتک تصدیق وکیل اولوب باهمنجه الشیخ شریعاً و طالعاً ثابته اولوب نظر اولوب انزنا محمد بن سید
 محضند بطبعه اقرار و اعتراف ایدیز منظر اوستنکه موکلای منجولان عیال و شاه و وزیر الی
 ستمده نیجه بیع و شرا و معاملات واقعه اولوب موکلان و مقولان و متاوان و متاوان و متاوان و متاوان
 رایبی عروشم قالمیله کی حال اولوب منجه اکیوز برتاغوش وکیل منظر اوستنکه یوقا بالانما
 الوب قبضه ایدیم و بعد موکلای منجولان اوستنکه متاوان بر افرجه و بعد حقم قالمیله
 ابر او انسفاط ایدیم و بیکن مفر منجه قان و موکلان و متاوان و متاوان و متاوان و متاوان
 و اعتراف منجه نظر اوستنکه بالی و طالع تصدیق وکیل و افع حال بالطلب کتب اولوب تحویل
 لقی الیوم ایل ابع عشر الحرام و الحرام کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون کونجه طالعون

الیا بن	قلین	کای زانی	حضرت سلیمان بن	الکسول
حضر	ارهمیم	الایضوی	ابن عبداله	حضر
طونیسلی	طونیسلی	قدحان	سجاد ولد	
علی	جعفر	حوا	روانله	

MSS, nr. 96/20

Yayın Geliş Tarihi: 29.10.2020

Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Er, Oğuzhan. "19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller Başlıklı Kitabın Tahlili." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 181-185.

Kitap Tahlili

"19.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ ENTELEKTÜELLER" BAŞLIKLİ KİTABIN TAHLİLİ

(REVIEW OF THE BOOK TITLED "ARMENIAN INTELLECTUALS
IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY")

Oğuzhan ER*

Yazar: Doç. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş

Yayınevi: Nobel

Sayfa Sayısı:390

Basım: Haziran 2020 /1.Baskı

ISBN: 978-625-402-319-4

Sunuş bölümünü Prof. Dr. Boğos Levon Zekiyan 'ın kaleme aldığı, 19.yy ve 20.yy arasında hayatlarını sürdürmüş Ermeni aydınları konu alan eser, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Kafkasya Çalışmaları ABD Öğretim Üyesi Doç. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş tarafından ortaya koyulmuş bir çalışmadır. Literatürdeki çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı düşünüldüğünde, alan çalışanları için kült niteliğe sahip olması beklenen

* ORCID: 0000-0001-5771-7641
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Kafkasya Çalışmaları A.B.D. Yüksek Lisans Öğrencisi.
turkoguzhaner@gmail.com

bu eser, 390 sayfadan oluşmaktadır. Sunuş ve önsözün ardından 3 ana bölümden meydana gelen çalışma sonuç, kaynakça ve indeks sayfaları ile tamamlanmaktadır.

2020 yılının Haziran ayında Nobel Yayıncılık tarafından basımı yapılmış eser, TÜBİTAK 2219-Yurt dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmiş bir çalışmadır. Ermeni entelektüelliği tarihi örneklerle anlatılarak, eserleri günümüze kadar ulaşmış olan Ermeni aydınlar hakkında detaylı bilgiler ortaya koyulmuş ve entelektüellik hakkında daha önceki fikirler ve yapılan çalışmalar kapsamlı bir şekilde açıklanmıştır.

Önsözde de belirtildiği üzere kitap, 2 aylık bir çalışma ile gerçekleşmiş ve 5 yıl süren bir çalışmanın ürünüdür.

Çalışmanın 2. ayağını oluşturan saha araştırması kısmının “University of London” da gerçekleştiği ve kaynaklara yerinde ulaşıldığı belirtilmelidir.

3 bölümden meydana gelen eserde Bozkuş, ilk olarak “Antik Çağdan Günümüze Ermeni Entelektüeller” başlığı ile okuyucuları karşılamaktadır. Kitabın bu bölümünde antik dönemden bu yana gelen Ermeni “erbab”ların serüvenine değinilmektedir. Tarihsel süreçlerle temellendirilen bu bölüm, Ermeni modernleşmesinin ortaya çıkması ve Ermeni modernleşmesinin detayları üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde “Klasik Dönem Osmanlı İdeolojisindeki Ermeniler” başlığında Selçuklu döneminden itibaren Ermenilerin ele alındığı dönem aydınlarına yer verilmiştir.

Klasik dönemden bu yana 19. yy’a kadar olan süre zarfındaki Ermeniler hakkında tarihsel detaylara yer verilen üçüncü bölümde ise Ermeni entelektüellerin tarihsel süreç içerisinde değişim ve gelişmeleri örneklerle desteklenerek ortaya koyulmuştur.

Kitapta “Osmanlı Modernleşmesi ve Entelektüel kavramı” başlığı kronolojik bir biçimde Osmanlı modernitesi sonrası gelişen ve Ermeni literatürüne katkı sunan şahsiyetlerin çalışıldığı görülmektedir. Din etkisi ve bununla bağlantılı olarak kilisenin alternatif seçeneklerle Ermenilerin gelişimindeki rolü yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine Osmanlı İmparatorluğu döneminde yurt dışına (Avrupa) gönderilen Ermeni öğrencilerden bahsedilmiş ve bu doğrultuda Ermeni literatürünün gelişip zenginleşmesinde bu hamlenin çok önemli bir yer tuttuğu örneklerle

ortaya koyulmuştur. Bu sayede Batı'daki gelişmeleri yakinen takip etme fırsatı yakalanırken, Batılı eserler ve yazarlarının düşüncelerinin de topluma aktarılmasının önü açılmıştır.

Ermeni entelektüelleri ile birlikte İtalya ve Fransa örneğindeki gibi ruhban sınıfındaki dini, bilimsel, yönetim ve kültür alanındaki hegemonyası, Ermeni entelektüeller tarafından "Amira"ların elinden çıkarılmış ve toplumun alt kesiminden insanlara geçtiği ortaya konmuştur.

Kitapta en dikkat çekici bölümlerden biri Ermeni kadınlarının durumudur. Entelektüel kadınların milliyetçilik ve Ermeni kimliğinin oluşumundaki rolünün anlatıldığı bölümde, kadınların dergiler aracılığıyla topluma mal olan konularda söz söylemeye başladığı belirtilir. Bu alanda İstanbul'un bu konudaki önemi de vurgulanmıştır.

Kitaptaki bir diğer dikkat çekici kısım da entelektüel kavramının tarihi serüvenin anlatıldığı ikinci bölümdür. Farklı kaynaklarda geçmekte olan ve dayanaklarının etimolojik olarak da ele alındığı bu bölümde, entelektüellik ve modernleşme kavramlarına ayrıntılı bir şekilde değinilerek, entelektüel kavramına dair çeşitli değerlendirmelere yer vermiştir. Entelektüel kavramının kullanılmaya başladığı dönem bir yana Osmanlı Devleti döneminde de entelektüel kavramının hangi durumlarda kullanıldığı, dünya üzerinde bu sözcüğün ne anlama geldiği gibi zihinde canlanan sorulara cevap bularak gelişen bu süreç kronolojik bir biçimde ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde Ermenilerin toplum yararına bir takım görevlerde yer aldığı göz önüne bulundurulduğunda, Türk ve Ermeni münasebetinin oldukça uzun yıllara dayandığının altı çizilmelidir. Bu bağlamda, Bozkuş'un Osmanlı'da birçok Ermeni'nin vali, müfettiş, nazır gibi önemli mevkilere geldiğini belirtmesi, bu tezi kanıtlar niteliktedir.

Eseri incelerken dikkat edilmesi gereken bir diğer ayrıntı ise, eserde yer alan Ermeni entelektüellerinin 17. ila 20. yy arasında Osmanlı'da eser vermiş ve bu dönemde yaşamış entelektüeller üzerine yapılmış bir çalışma olduğudur.

Eserde 44 Ermeni entelektüelin hayatı, yaptıkları çalışmalar ve yaşamlarında ortaya koyduğu eserler genel hatlarıyla okuyucuyla paylaşılmıştır. Her bir entelektüelin toplumda üstlendiği rol, ortak pencere etrafında toplansa da birbirlerinden farklı hikâyeler barındırmaktadır. İçinde Krikor Zohrab, Diran Kelekyan, Ohan Vahanyan, Hagop Baronyan gibi isimlerin yanı sıra yazar, gazeteci, avukat, siyaset adamı gibi çeşitli kimliklere sahip kişilere bu çalışmada yer verilmektedir. Her biri Osmanlı'da yaşamış Ermeni

entelektüeller, topluma mal olan çalışmalar yapmış ve modern kültüre ayak uydurmak, toplumsal moderniteyi sağlamak gibi çeşitli çalışmalar ortaya koymuş şahsiyetlerdir. Bu kapsamda her birinin hayat öyküsü okunduğunda, onların yaşamlarından kesitlere ortak olunma imkânı elde edilmektedir. Her bir yazara geçildiğinde o kişinin fotoğraf ve bazı eserlerinin resimlerine yer verilmesi okuyucunun dikkatini çekecek bir başka detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek kıyafetleri gerekse stilleri ile yaşadıkları dönem hakkında okuyucuya az da olsa bir şeyler fikir verilmektedir.

Eserin son kısmı olan Sonuç kısmında ise; Osmanlı Ermenilerinin Avrupa'ya giderek burada aldığı eğitim sonrası Osmanlı Devleti'ne getirdiği yenilik ve yeni düşünceler üzerinde durulmaktadır. Sırasıyla ekonomi, iktisat, hukuk, edebiyat, tiyatro, eğitim, çeviri, ziraat sözlük, basın ve muhasebe başlıklarında ortaya koyulan yenilik ve reformlar, örnekleriyle birlikte açıklanmaktadır. Avrupalılaşıma neticesinde ortaya konan yenilikler ve daha modern bir hayatın kapılarının aralanması adına temel oluşturacak eserlerin de bu dönemde meydana çıktığını söylemek gerekmektedir. Çünkü genel olarak bu dönem içerisinde yapılan çalışmaların bütününe bakıldığında Modern Avrupalı tarzda yapılan ilk çalışmaların bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir.

Ermeni entelektüeller Avrupa'daki modernleşmeyi topluma uygulayabilmek adına eşitlik, özgürlük gibi kavramlar üzerine bir takım çalışmalar ortaya koymuşlardır. Kadın hakları ve kadınların istihdamı, gibi önemli çalışmalar da dikkat çeken konular arasındadır.

Ermenilerin modern eğitim alanında yaptıkları çalışmaların ilgi çeken bir kısmı kitapta açıkça ortaya koyulmaktadır. Fransa'da aldığı eğitimler sonrası Mektebi-i Mülkiye'de dersler veren ve Fransız Devrimini konu olarak kaleme almış Diran Kelekyan'ın ortaya koyduğu çalışmalar, bu alanda yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri olarak okuyuculara örnek gösterilmiştir.

Batılı eserlerin Ermeni ve Osmanlı Türkçesine çevrilmesi ile Avrupa'da ortaya çıkan düşüncelerin Osmanlı ve Ermeni kültürüne kazandırılması kültürel zenginleşmenin önünü açmıştır. Başta Fransız yazarlar olmak üzere dönemin eserlerinin Osmanlı literatürüne kazandırılması, bu dönemin ve kültürel konjektürü adına oldukça dikkate değer hususlardan bir tanesi olmuştur.

Çağın yeniliklerinin sadece edebiyat ile değil; sanat ve sosyal hayat içerisinde de etkisi yadsınamaz bir gerçektir. İnsan hakları, eşitlik, kadın hakları gibi kazanımları örneklerle açıkça ortaya koyan Bozkuş, okuyucuyu dönem sosyolojisi adına bilgiler de kazandırmaktadır.

Özetle, Ermeni entelektüellerin icraatlarını ve literatüre kazandırmış oldukları yenilikleri bu kitapta bulmak mümkündür. Bu alanda daha önce yapılmış bir çalışma olmaması ve bu çalışmanın da nispeten daha kapsamlı oluşu göz önüne alındığında bu eserin ne kadar önemli bir çalışma olduğunu anlaşılmaktadır. Ermeni kültürü ve Ermeni entelektüelleri alanında bilgi sahibi olmak isteyen okuyuculara ve araştırmacılara yol gösterecek bir çalışmadır. Son zamanlarda Ermeni-Türk ilişkilerinin sınırlı bir konu üzerinde tutmanın olağan hale geldiği düşünüldüğünde Bozkuş, Türk-Ermeni kültürel birlikteliği ve bağlarını işleyerek siyasetten farklı konuların da olduğunu göstermektedir. Bu açıdan, Ermeni literatür araştırmacılarına rehberlik edecek bir çalışmayı okuyuculara kazandırmıştır.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 67 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıklarla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynak gösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 68. sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **26 Şubat 2021**'dir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir.
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir.
3. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 13 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 300 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşivle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 108 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 72 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 36 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 40 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2019 / Editör: Alev Kılıç	40 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

Gürdistan daii Müslüman Toplulukları

AVİM'DEN YENİ BİR KİTAP: GÜRDİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR: AZİZLİK HAKLARI, KİMLİK, AYSAZET

Gürdistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de yaşayan müba aragormaklardan oluşan varlıklar yepyeni bir Gurdistan daii Müslüman Toplulukları: Azadlık, İnanç, Kimlik, Sınırın başlığı eser tarafından yayınlanmıştır.

YORUMLAR

- DEMOKRATİK DEĞERLERİN GÖRÜLÜŞÜNDEN DİNİ KUTUPLAMA VE SİYASİ ETKİSİ**
Prof. Arslan...
15.07.2016
- SÖZBİTAN DİSİPLİNİ BAKAN YAĞCA DADİCİN SÖZBİTANIN SÖZBİTANİ ANMAĞI HAKKINDA YAPTIĞI AÇIKLAMAYA DAİR BİR YORUM**
Başında yar...
15.07.2016
- VARSOVA 2016 NATO ZİRVESİ VE DAĞLIK KARAHİG SORUNU**
03 Temmuz 2016...
14.07.2016
- 1 TEMMUZ TARİHLİ FRANZİS PAZAR TEBLİĞİ VE OLASI SONUÇLARI**
1 Temmuz...
14.07.2016
- PAPA FRANZİS İKİNCİSİNİN KİN BASTIRIVOR**
Bana...
29.06.2016

ETKİNLİKLER

- EDİSİAN VICTIMS OF WAR IN THE OTTOMAN EMPIRE 1878-1918 WHAT 'HISTORY' DOES NOT TELL US (OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAKİ SAVAKLARIN SİYETİ KURBANLARI 1878-1918: TARİH BİZE NE ANLATMIYOR) - İRENYE SAIT**
13.06.2016
- GÜNCEL GELİŞMELER İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ - DR. GEMAL FARKI LOGOĞLU**
21.06.2016
- 4 İNÇE DEDÜKÜN İNSANI YARDIMLARI - PAZDE DR. HİKMET ÖZDEMİR**
16.06.2016

ANALİZLER

- LAGAN BARI**
23 Mart 1900...
27.06.2016
- NAZİLERİN YARUĞI**
23 Mart 1900...
27.06.2016
- POSTİN MÜCARTEYİNİN**
24.11.2015

RAPORLAR - KONFERANS KİTAPLARI

- MONGOLIA ON THE EVE OF THE 19TH ASIA**
January 2016
- 11. ASYA - AVRUPA ZİRVESİ ÖNCESE**
02.06.2016
- PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKISH**
April 2015

AVİM DÜZEN

- KRİM TATARLARINDAN İKİNCİ ALMANYA**
13.07.2016
- ALMANYANIN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETİSE - 05.06.2016**
- THE GENOCIDE DEBACLE IN GERMANY AND TURKEY - AN OBJECTIVE PERSPECTIVE - NEW ERA (Munich) - 24.06.2016**
- ALMAN PARLAMENTİNDE TÜRKİYEYİ SÖZLE İRMENİ SÖYKİRMİYLE SİĞİLAMAYA HAZIRLANIYOR - (1)**
02.06.2016
- ALMAN PARLAMENTİNDE TÜRKİYEYİ SÖZLE İRMENİ SÖYKİRMİYLE SİĞİLAMAYA HAZIRLANIYOR - (2)**
02.06.2016

DUYURULAR

- 15 TEMMUZ 2016 TARİHİNDE İZMİR'DEN ANKARA TEMSİLEKİNİN ZİYARETİ EK**
13.07.2016

www.avim.org.tr

E-ISSN: 2687-3214

9 771303 068004

Fiyatı: 36 TL